ЧАСТИНА ПЕРША

НА КАТОРЗІ

1

Каторга — успадковане турками новогрецьке слово, що означає загальну назву гребного судна з трьома рядами весел. Веслярами на каторги в країнах Середземномор'я брали рабів, військових бранців та злочинців, засуджених до найтяжчих робіт. Усіх цих нещасних приковували до лав або ж з'єднували одним суцільним ланцюгом, пропущеним поміж забитими в кайдани ногами і примкнутим до кормової і носової перегородок міцними хитромудрими замками. Тут, підстьобувані батогами наглядачів, веслярі беззмінне сиділи біля важких довгих весел, тут іли і спали, тут же часто божеволіли або помирали від виснаження і хвороб.

Не було страшнішої неволі, ніж робота на каторзі. Тому і ввійшло це слово майже у всі європейські мови як синонім нелюдських мук, найтяжчого покарання.

До весла невільники були приковані по троє: скраю від проходу — Звенигора, посередині — Спихальський, а Роман Воїнов сидів третім, біля борту, в темному низькому закутку.

Так їх посаджено не випадково. Скраю держалко весла має найбільший хід, тому сюди вибирали найміцніших невільників, бо тут доводилося прикладати найбільше сил. Арсен же виглядів дужим, м'язистим молодиком.

Крайнім, як правило, найчастіше перепадало від наглядача: вони завжди на виду, і кожний промах, кожне намагання зменшити зусилля, хоч трохи перепочити не могли приховатися від його пильного ока.

Зразу ж лунала брудна лайка, і на плечі винуватого зі свистом падав замашний гарапник із вимоченої в морській воді бичачої шкури.

Коли "Чорний дракон" з Босфору вийшов у море і заколивався на його могутніх грудях, барабан на палубі забив надсадніше й частіше. Це був знак гребти дужче, швидше.

Наглядач Абдурахман, товстий, приземкуватий турок, з тих турків-в'язнів, що потрапили на каторгу за важкий злочин, люто закричав:

— Міцніше гребіть, паршиві свині! Та разом усі — піднімай, опускай! Піднімай, опускай!

Весла літали, мов крила птаха. Монотонне брязкотіли кайдани. Чулося натужне дихання стомлених людей: від світанку вже спливло кілька годин. Та барабан не вгавав, усе вистукував і вистукував — там-та-там, там-та-там!.. Частіше, частіше!.. Вимагав, наказував — греби, греби! Скільки є сили в руках — греби! Інакше...

Свистів над головами гребців гарапник і гаряче опікав тих, хто, на думку Абдурахмана, гаявся і не проявляв належної старанності. Наглядач був невблаганний. Він сам кілька років провів за веслом, сам не раз скуштував безжалісних ударів, і тепер, боячись утратити вільніше і ситіше життя, намагався догодити капуданові-паші [1] тим, що примушував своїх колишніх товаришів гребти якомога сильніше. Його гладке обличчя блищало від поту: сонце підбивалося все вище вгору, і в тісному приміщенні для невільників ставало нестерпно душно. Мало допомагало навіть те, що повідкривали люки, крізь які вряди-годи вривалося трохи свіжого повітря.

Абдурахман змахнув з лоба краплини їдкої вологи, блимнув на Звенигору важким тьмяним оком. Арсен у цей час перекинувся словом зі Спихальським, і дотепна відповідь поляка розвеселила козака. На його вустах з'явилася легка усмішка.

— А-а, новачок, гяурська свиня! Поганий ішак! Смієшся?.. О ні, ти в мене працюватимеш як слід! — зарепетував наглядач і кілька разів шмагонув невільника по плечах.

Гострий, пекучий біль пронизав козацьке тіло. Звенигора здригнувся. В очах почорніло від образи. Він гріб, як і всі, навіть міцніше, бо мав набагато більше сили, ніж худі, виснажені раби, що багато часу провели біля опачин. Лють скаламутила йому розум. Кинувши весло, не тямлячи себе, він, скільки дозволив ланцюг, рвонувся до Абдурахмана. Загримкотіли кайдани і боляче врізалися в ноги. Та все ж кулак, в який Звенигора вклав усю силу, дістався щелепи наглядача. Блискавичний удар швиргонув товстого Абдурахмана на вичовгану дерев'яну підлогу, — він відлетів назад і міцно стукнувся головою об стінку.

Це сталося так несподівано, що невільники перестали гребти. Весла сплуталися. Каторга почала помітно втрачати хід.

Абдурахман довго лежав без руху, тільки зіпав широко роззявленим ротом. Потім застогнав і розплющив очі.

Всі гребці повернули голови назад і з цікавістю й острахом поглядали на Звенигору й наглядача, який силкувався підвестися, але ніяк не міг і тільки ошаліло поводив переляканими круглими очима.

— На бога, Арсене, що ти наробив! — вигукнув вражений Спихальський і настовбурчив на Звенигору давно не стриженого рудого вуса. — Він же, холера ясна, тебе заб'є ниньки!

Роман мовчав, але й на його обличчі вимальовувався жах.

Звенигора сів, важко дихаючи. Тремтячими руками обхопив держално весла, стиснув, немов обценьками. Розумів, що треба охолонути, заспокоїтись і щось придумати, бо інакше Абдурахман і справді заб'є, засіче гарапником до смерті. Однак жодна путяща думка

не лізла йому в голову. Та й що тут придумаєш? До того ж від люті й хвилювання перед очима все ще плавали червонясті кола.

Тим часом Абдурахман прочумався і поволі, опираючись спиною об стіну, звівся на ноги. Каламутним поглядом обвів нерухомих, застиглих у якомусь дивному напруженні гребців. Здавалося, він не розумів, що з ним сталося і чому невільники не гребуть. Удар так приголомшив його, що в голові й досі гули джмелі.

Та ось його погляд упав на Звенигору. Бридка гримаса спотворила йому кругле млинцювате обличчя. Вся його коротконога постать враз напружилась, а рука міцно стиснула руків'я гарапника.

Він ступив крок уперед. Та, мабуть, пригадавши, чим щойно закінчилась його сутичка з цим новачком, зупинився й ошкірив білі зуби.

— Гяурський пес! Невже ти гадаєш, що аллах дарував тобі безсмертя? Ти жорстоко помиляєшся! Твоя смерть — на кінчику мого гарапника, нещасний! — зловісне прошепотів Абдурахман і звіддаля почав люто шмагати Звенигору. — Ось тобі! Ось тобі! Маєш!..

Арсен обхопив руками голову, пригнувся. Спихальський і Воїнов зчинили крик. До них приєдналися інші невільники. Кричали різними мовами, бо тут були люди з усіх кінців неосяжної Османської імперії та з багатьох суміжних країн.

— Абдурахмане, кривава собако, що ти робиш? — почулося з корми. — Ти забув, як сам сидів біля опачини? Чекай — настане і для тебе чорний день!

— Скажений віслюк!

— Негідник! Чума б тебе забрала!

— Стамбульський злодюга! Розбійник!

Образливі вигуки сипалися зі всіх боків, та Абдурахман на те не зважав. Лайка ще більше розпалювала його, і він, оскаженівши, бив Звенигору смертним боєм. Може й забив би козака, коли б на сходах не пролунав тупіт багатьох ніг. Кілька чоловік швидко спускалися вниз.

— Що тут сталося? Чому не гребуть ці прокляті свині? — розлігся гучний владний голос. — Де Абдурахман, гнів аллаха на його голову!

Абдурахман відскочив од Звенигори, виструнчився, зібгавши в руці гарапника. З обличчя враз злетів вираз скаженої люті. Натомість усі побачили, як дрібно тремтять його коліна, а нижня щелепа почала розпухати й одвисла донизу.

— Невільники збунтувалися, мій благодійнику капудан-паша Семестаф, — пролепетав він здерев'янілим голосом. — Їх підбурив оцей гяур, ця паршива собака, хай шайтан зжере його смердючу голову!

Наглядач тицьнув руків'ям гарапника в бік Звенигори.

Капудан-паша Семестаф спустився з останнього східця і зупинився перед Абдурахманом. Це був високий підстаркуватий турок з сивуватою бородою і красивим обличчям, якого не міг спотворити навіть шрам, що червонів на щоці. Позаду капудан-паші стояли два корабельні аги.

— Хіба у мене на судні мало батогів, щоб примусити цей скот працювати як слід? — похмуро запитав паша Семестаф.

— Я саме цим і займався перед вашим приходом, найясніший пашо, — вклонився Абдурахман. — Але цей гяур ударив мене в обличчя.

Паша Семестаф глянув на Звенигору. В тому погляді не було цікавості чи теплоти, — так дивляться на річ, що невідомо як попала під ноги, або на норовисту тварину, яку треба приборкати.

— Бунт на кораблі карається смертю. Та не станемо ж ми непокірливого вислюка карати на горло, — досить для нього кількох ударів гарапника! Тож усипте цьому негіднику так, щоб порозумнішав, але мав силу тягнути весло. В морі мені потрібні гребці живі, а не мертві!

Та невільник, на подив паші, випростався, високо підняв голову і доброю турецькою мовою сказав:

— Шановний паша помиляється, вважаючи мене за вислюка. Хоч я сьогодні раб, та все ж не втратив людської гідності, як оця свиня Абдурахман! Тому я волію краще померти, ніж зносити незаслужені знущання!

Капудан-паша з неприхованою цікавістю глянув на невільника. Наглядач Абдурахман теж вирячив очі, почувши добірну мову брудного гяура.

— Ти турок? — спитав паша Семестаф. — Як ти тут опинився?

— Я купець, ваша милість. Мене підступно схопили мої вороги і завдали в неволю. Така ж доля може чекати кожного правовірного, від якого відступиться аллах, хай славиться його ім'я!

— Як тебе звати?

— Кучук, ефенді. Ібрагім Кучук, купець і син купця, а тепер — раб нашого найяснішого падишаха, хай живе він десять тисяч літ!

— Гм, це цікаво, — буркнув паша Семестаф. — І багатий твій батько?

— Достатньо багатий, щоб купити такий корабель, як "Чорний дракон", і поставити на нього гребців.

— О! — вирвалось у паші. — Чому ж він не викупив тебе?

— Він не знає, де я подівся. А я не можу подати йому звістки про себе. Як паша догадується, в моєму становищі це нелегко зробити. До того ж мій батько, хай береже його аллах, живе в Ляхистані, в місті Кам'янці, під мурами якого наш звитяжний хондкар [2] уславив себе невиданою вікторією над невірними.

Звенигора хотів зацікавити пашу можливістю одержати за купецького сина викуп, але з одною метою — забезпечити собі його заступництво перед Абдурахманом, який палає бажанням засікти невільника. Звичайно, рано чи пізно цей обман викриється, і тоді паша, чого доброго, сам накаже катувати обманщика або й стратити. Але далеке майбутнє мало турбувало козака. Головне — уникнути небезпеки зараз. А що буде через рік чи два, Звенигора не хотів і думати.

— Ну, ось що, ага Кучук, — сказав паша, — ми пливемо в Килію, і там я постараюся знайти людину, яка подасть про тебе звістку твоєму батькові. Хай старий готує гроші. Однак до того часу, поки я напевне не дізнаюся, що за тебе дадуть, ти сидітимеш біля весла і гребтимеш нарівні з усіма. Якщо ж проявлятимеш непокірність, Абдурахман швидко протверезить тебе. Ти чуєш, Абдурахмане?

— Чую, ваша милість, — зігнувся в дугу наглядач і спідлоба зловтішно глипнув на невільника.

— А тепер за роботу, негідні свині! — раптом закричав паша. — Якщо хочете одержати свою миску чорби за роботу!.. Абдурахмане, невже твій гарапник став такий легкий, що не може примусити цих тварюк ворушитися як слід?

Абдурахман ніби чекав такого наказу. З високо піднятим гарапником він кинувся до веслярів. Удар! Ще удар!

— За весла, прокляті гяури! За весла!

Невільники поспішно почали гребти. Кожен намагався ухилитися від дошкульного удару. Однак Абдурахман не проминув жодного — всіх почастував, окрім Звенигори, котрого боявся поки що чіпати, не знаючи, як подивиться на це паша.

2

Дні були тяжкі, а ночі ще тяжчі. Короткий час відпочинку, коли каторга лягала в дрейф або йшла під вітрилом, якщо дув попутний вітер, невільники проводили тут же, на широких лавах. Стомлені нелюдською працею, голодні, вони довго не могли заснути, — стогнали, молилися чи проклинали нишком свою долю.

Звенигору вночі мучили кошмари, обсідали чорні думи. Кілька ночей підряд йому снився Гамід. Страшний, брезклий, з перекошеним від люті обличчям, з виряченими очима, він тримав у руці розпечений до білого залізний прут і цілився ним козакові прямо в очі... Прив'язаний вірьовкою до дерева, Звенигора не міг ні втекти, ні відвернутися. Гострий прут, з якого віялом бризкали голубі іскри, все ближче, ближче підсувався до нього. Вже пашить з нього жаром — ось-ось він увіп'ється в око, і настане вічна пітьма!

Козакові чоло рясно всіялося потом. Він хоче скрикнути — і не може. Всі м'язи напружилися, вірьовки врізалися в тіло... І в останню мить, коли залізо, здається, от-от штрикне в око, він прокидається.

Навколо темрява. Задуха. Чути глухе шемрання хвиль за бортом та хропіння і стогін невільників. Звенигора полегшено зітхає, витирає рукавом чоло і вдивляється в низьку дощану стелю. Лежить довго з

розплющеними очима, силкується заснути знову, але не може. В голові роєм в'ються думки і спогади. Він згадує матір, сестричку Стеху, дідуся, які, напевно, вже втратили надію побачити його живого, згадує Златку... Та чиє б обличчя він не уявив, які б картини минулого не спливали перед ним, він не міг довго милуватися ними, бо зразу ж виникала надокучлива пекуча думка: як визволитися? Невже йому судилося провести останні роки життя на каторзі? Невже не трапиться щасливої нагоди втекти?

Звенигора обережно, щоб не розбудити товаришів, підводиться, сідає на лаві і починає перебирати в думці всі можливі варіанти визволення.

Нападуть на судно запорожці — захоплять його. От і вільний... Та чи нападуть? Чи не доведеться цього ждати десять або й двадцять років — і, врешті, не діждавшись, загинути у відчаї?

Можна використати Сіркове золото... Але як? Паша Семестаф дізнається — просто відбере! Пропаде пояс із монетами ні за цапову душу!.. До того ж залишаться в неволі Спихальський і Роман. А такого він і в гадці не має. Якшо визволятися, то тільки разом!

Перебити сторожу і захопити корабель?.. Легко про це подумати, а зробити — ніякої можливості. І передусім через ці прокляті кайдани і ланцюг, на який їх нанизано, як тараню на шворку.

І все ж він розумів, що єдиний шлях до визволення — перерізати чи перетерти ланцюг. Важкий кований ланцюг, що, пропущений поміж закованими ногами веслярів, чорною змією звивається попід лавами і не дозволяє жодному невільникові відступити від свого місця далі ніж на один крок.

Звенигора в темряві намацав кілька його ланок, підняв, поклав на коліна. Ланцюг як ланцюг! Таких на Січі було вдосталь, — їх виковували

в кузнях для різних господарських потреб. Але тут це не просто ланцюг, а ворог, якого треба знищити.

Та як?

Пірвати? Не перервеш І Перерубати чи перепиляти? Нічим.

Що ж робити?

Звенигора перебрав у думці десятки різних можливостей. Однак ні до чого не додумався. В безсилій злобі намотав ланцюг на обидві руки і щосили рвонув... Залізо загриміло, задзвеніло, ніби засміялося з його даремних потуг. Він кинув його собі під ноги, безсило усміхнувся в темряві зі своєї наївності і, охопивши руками голову, повалився на лаву.

Та думки точать мозок, мов шашіль дерево.

От коли б дістати шматок каменю-пісковика, — ним би можна було поволі перетерти одну з ланок. Та ба! Де його дістанеш? На берег невільників не пускають. Ніхто з турків такої послуги тобі не зробить... Тож годі тішити себе марною надією!

Чомусь пригадалось, як дома, ще в Кам'янці, одного разу зірвався з цепу собака й накинувся на жебраків, що зайшли на подвір'я. Арсен був тоді хлопчаком, але й досі пам'ятає, як могутній гривастий Циган з розгону рвонувся вперед, до незнайомців, як дзенькнув натягнутий, мов струна, цеп, як заверещали жебраки, відбиваючись від пса палицями. Батько вибіг з майстерні і відтягнув собаку назад, до будки. Жебраки зникли з двору, ніби їх вітром здуло. А батько, вражений тим, що сталося, підняв з землі цеп.

— Сильний наш Циган, — сказав тоді малий Арсен.

— Не в силі справа, — відповів батько. — Глянь-но сюди — бачиш? — І показав обривок ланцюга.

Арсен був вражений. Ланки ланцюга в місцях з'єднання так перетерлися за довгий час, що були не товщі капустяного листка.

— Чи ти ба! — здивувався тоді він. — Таке міцне залізо — а перетерлося...

— Час і залізо переїдає, сину, — відповів батько і відбив молотком скобля, щоб віддати цепок ковалеві для переробки.

В той час Арсен так і не зрозумів, як то час переїдає і залізо. А тепер, пригадавши всю ту картину, мало не скрикнув і миттю підхопився з лави. Затермосив Спихальського і Романа, розбуркав і прошепотів:

— Уставайте! Та вставайте ж! Годі спати, холера б вас не побрала!

— Що трапилось, Арсене? Сніданок дають? — очамріло спитав Спихальський. — Але ще ж рано, псякрев!

Звенигора затулив йому рота.

— Тс-с-с, пане Мартине! Думка є цікава! Чи не хотіло б товариство послухати?

— Най його мамі стонайцять болячок, то для того треба чоловіка розколошкати серед ночі? —розсердився Спихальський, голосно позіхаючи.

— Нишкни, пане Мартине! — прошепотів з кутка Роман. — Дай послухати! Кажи, Арсене!

Звенигора нахилився, прошепотів:

— Друзі, нагода для втечі може трапитися не скоро. Але ми маємо бути готові до неї. Що я маю на увазі? Ми повинні таємно перетерти ланцюг, щоб у слушну хвилину розірвати його і покинути судно чи вступити в боротьбу з турками. Це єдина наша надія, єдиний шлях до волі!

І Роман, і Спихальський схопили Звенигору за руки.

— Як, Арсене? Ти маєш якесь причандалля?

— Ні, друзі, ніякого причандалля я не маю... Але наше терпіння і залізо переїсть! Будемо терти одну ланку — залізо об залізо! Чи вам доводилося коли-небудь бачити старий цеп? Ви, мабуть, примітили, як окремі ланки стираються так, що їх дужі козарлюги, як ми з вами. могли б легко розірвати?

— Ланцюг перетерти? — розчаровано прошепотів Спихальський. — О матка боска!

— Не за день і не за два, пане Мартине! Може, за півроку чи й за рік... Має ж залізо колись піддатися нам!.. А врешті, що маємо робити? Сидіти за веслом до скону? Чи, може, ти надумав щось краще? Га?

Спихальський промовчав.

А Роман, напираючи по-тульському на "а", швидко заговорив:

— Іншого виходу у нас справді нема! І чим швидше ми почнемо, тим краще! Сьогодні! Негайно! Я згоден цю ніч не поспати — буду до самого ранку працювати! Та ще як! І самого чорта перетру!.. А наступну ніч Звенигора, а там — ти, пане Спихальський... Отак і чергуватимемось... Чи як?

— Діло кажеш, Романе, — схвалив Звенигора. — Працюватимемо тільки вночі.

— Як же нам впізнати поночі ту ланку, що маємо терти? — спитав Спихальський. — Чей же не кошачі очі маємо?

— Е, якби тільки ця перешкода була найважча, — промовив Звенигора. — Зав'яжемо на сусідній ланці стьожку якусь — от і мітка! — Й одірвав від шаровар вузьку смужку.

3

Минуло літо. Непомітно прийшла осінь з рвучкими північними вітрами і надокучливою мжичкою. Море стало суворе, непривітне. З його поверхні зникла приємна голубизна, що милувала око, — натомість дедалі частіше схоплювалися пінисті буруни, і важкі бризки залітали на палубу до гребців.

Невільникам дали старі діряві каптани та бешмети. Але вони не рятували від холоду й пронизливого сирого туману. Люди мерзли, клякнучи. На багатьох напав задушливий кашель, і веслярі безперервно бухикали — аж надривалися.

"Чорний дракон", як і інші турецькі військові кораблі, все літо й осінь снував між Стамбулом і фортецями в гирлах Дніпра, Дністра та Дунаю. Туреччина вела велику війну проти Росії та України під Чигирином, і 150-тисячне військо великого візира Ібрагіма-паші потребувало багато боєприпасів та харчів. Усе це перекидалося переважно морем — силою невільницьких рук.

Назад везли поранених, награбоване на Україні багатство та ясир — живий товар.

З кінця літа, коли Ібрагім-паша зазнав поразки, "Чорний дракон" перевозив недобиті війська в Болгарію, на зимові квартири.

Невільникам не було перепочинку. Паша Семестаф, бажаючи вислужитись, хотів кожну ходку зробити швидше, ніж інші кораблі, тому вимагав від наглядачів пильно слідкувати за веслярами.

Абдурахман казився, як пес. Здавалося, в цю людину вселився шайтан. Він бігав по помосту, вивергаючи цілий потік прокльонів і лайок, нещадно б'ючи кожного, хто хоч на мить зменшував зусилля або озивався до сусіда словом. Спочатку основним його знаряддям був гарапник. Та він вирішив, що цього не досить, і обзавівся таволгою й терном. Пов'язане в тугі пучки прутття рожевої таволги і цупкого терну, всіяне міцними і гострими, як голки, колючками, висіло на стіні в його комірчині. Рожева таволга, що накривала густими заростями схили ярів та балок і милувала око своїм приємним кольором, стала для невільників найжахливішою карою. Замашні різки колючками рвали тіло, дістаючи до нього навіть крізь цупкий зимовий одяг.

Все літо Абдурахман обминав Звенигору, пам'ятаючи його розмову з Семестафом-пашею, хоча і кидав на нього люті погляди. Але це тривало тільки до осені, до того дня, про який Звенигора думав, що він наступить десь, може, через рік або й два.

Одного разу паша Семестаф спустився вниз до невільників — а він вряди-годи заглядав у всі закапелки корабля — і сказав Звенигорі:

— Кучук-ага, я одержав вісті з Кам'янця... Виявляється, там справді є кілька турецьких купців. Та, на жаль, жодного Кучука серед них немає. Чим це пояснити, Кучук-ага?

Звенигора не сподівався, що паша так швидко дізнається про обман, і, застуканий цим питанням зненацька, на хвилину зам'явся.

— Як немає? Невже він помер?

— Справа в тому, що він і не помер. Просто не міг він померти, бо взагалі не існує на світі, рабе! Я довірився тобі, негіднику, і поплатився за своє легковір'я — викинув кілька курушів [3] на посланця, які мав надію повернути з лихвою. А тепер утратив їх безповоротно!

Абдурахман у цей час стояв ззаду й уважно слухав цю розмову. На його плескатому обличчі вимальовувалась хижа зловтіха.

— Дивно, — сказав Зенигора. — Може, ваша людина помилилась, ефенді? [4]

— Не думаю. Їй не вперше це робити.

— І все ж її було обмануто в Кам'янці!

— Ким?

— Тими моїми ворогами, які завдали мене в неволю.

— Я не хочу більше витрачатися на тебе, рабе. Досить з мене! Знаходь тепер інший шлях сповістити кого потрібно сам! — різко промовив паша і, круто повернувшись, вийшов геть.

В той же день надвечір Абдурахман тяжко побив Арсена. Причини він не шукав. Просто вважав, що настав його час. Схопивши найдовшу й найцупкішу різку з таволги, він прискочив до козака і з розмаху вдарив по спині. Тонкі колючки глибоко вп'ялися в тіло. Арсен закричав від раптового болю, пригнувся. А удари сипалися один за одним. Таволга стала від крові червоною.

Кров'янисті бризки упали на руки й одяг Абдурахмана. Він шмагав невільника з сатанинською насолодою. Видно було, що він ждав цієї миті довго і тепер відомщав і за удар у щелепу, і за свою ганьбу.

Воїнов і Спихальський зчинили крик. До них приєдналися інші невільники. Корабельний ага, який прибіг на цей ґвалт, відтягнув Абдурахмана і з огидою відкинув ногою закривавлену таволгу в темний куток.

Арсен не тямив себе від болю. Вся спина була сколена й горіла вогнем. Зціпивши зуби, щоб не кричати, він ледве тримався за держално весла. А кинути його не міг: це дало б Абдурахманові привід знову покарати його. Спихальський і Воїнов гребли самі.

Вночі була Арсенова черга перетирати ланцюг. Але не те що працювати, навіть спати він не міг. Лежав на животі і широко розплющеними очима дивився в темряву. Спихальський і Роман не спали теж. Роман взявся виконувати частку нічної Арсенової роботи, а пан Мартин, хоч і любив поспати, був так вражений жорстоким нападом Абдурахмана на товариша, що не міг заснути.

— Треба щось придумати, братове, — шепотів він. — Якщо до зими не визволимося, то пропадемо, гай-гай, як руді миші, на цій клятій каторзі, перун би її вразив!.. Боюся я за Арсена... Абдурахман, псякрев, не дасть тобі жити, друже мій укоханий... Тьфу, голова тріщить від думок, а ніц нічого надумати не може!

— Що тут надумаєш, пане Мартине? — озвався Роман, щосили тручи в руках цеп. — Ось зірвемося з прив'язу, тоді будемо гадати... Вже не багато зосталося — більше половини перетерли. Коли б чимось ударити раз та другий, то й сьогодні б ланцюг розпався!

— Жди! А тим часом Абдурахман шкуру спустить з Арсена... Та й з нас заодно з ним!

— Ну, що ж — треба випередити його! Задавити собаку!.. Пам'ятаю, років шість тому, коли батько наш, отаман Стенька Разін, заварив на Дону та на Волзі кашу і став громити боярські та поміщицькі маєтки, панський осавула, кровожерливий собака, наговорив панові, що я підмовляю хлопців іти на поміч загонам Разіна. Пан звелів схопити мене і до смерті засікти батогами. Але я теж не ликом шитий! Як тільки вірні люди шепнули мені про таке, я з друзями підстеріг осавулу в переліску, коли він повертався додому, і підвісив на березі. А потім, діждавшись ночі, таємно пробрався до панського двору, під ожередом сухого сіна викресав вогню і гарненько роздмухав його... На десять верст пожежа осявала нам дорогу на Дон! Та й на серці було весело, що не з порожніми руками прибудемо до славного отамана Разіна...

— Гм, так он ти яка птиця, пане Романе, — промовив Спихальський. — А я і не знав... Ох, і везе ж мені на вас, лотри, перун би вас не побрав!.. То зустрілисьмо пана Квочку, царство йому небесне, то ось тебе, Романе... Може й ти, пане Звенигора, такий же, як і вони? Га?

— Всі ми з одного тіста, пане Мартине, — морщачись від болю, усміхнувся Звенигора. — Та ти не думай про це. Ми, врешті, непогані люди!

— Га-га-га! — зареготав Спихальський. — Я в цьому й не сумнівався... Мені стало весело від думки, же і я наберуся од вас духу лайдацького і своєволенства. А повернувшись в ойчизну свою Польську, підбурю хлопство проти вельможного панства та й буду гуляти по кресах, як Костка Наперський. О пан Єзус!

— Спершу дай вибратися з цієї діри, пане Мартине.

— А то так, прошу пана... Отож я і мізкую, до чого ж розповів пан Роман притчу із свого минулого життя. Чи не випередити і нам свого кривдника Абдурахмана й уколошкати його до того, як він спустить з нас шкуру? Га?

— А чого ж. Це славна думка! — погодився Звенигора. — Тільки дайте трохи очухатись. А тим часом треба нам дужче заходитися біля ланцюга. Час не жде!

Вони ще довго шепотілися в темряві. Ніхто на них не звертав уваги, ніхто не прислухався до того шепоту. Десь наверху глухо шумів вітер, завиваючи в снастях корабля, стогнало в глибині море. Чувся стогін невільників, що марили вві сні, та брязкіт кайданів, коли хтось перевертався чи розпростував ноги.

4

Другого дня вітер посилився. Гребти стало важче. Корабель хитало, як гойдалку.

З палуби доносилися стурбовані голоси корабельних старшин. З окремих слів, що долітали в тісне приміщення веслярів, Звенигора зрозумів одно: буде буря! Він одразу ж сказав про це товаришам.

— Романе, брате, роби що хочеш, а сьогодні треба перервати ланцюг! Ми з паном Мартином будемо гребти самі... Остерігайся тільки, щоб не побачив Абдурахман!

— Для чого ризикувати? — здивувався Роман.

— В бурю нам легше зробити те, що задумали. Та й наглядача зручніше злапати. Бач — як кидає його, сатану! Не вдержиться на помості та, дивись, якраз опиниться у мене в обіймах! Отут йому і гаплик!

— Не розмовляйте, собаки! — закричав здалеку Абдурахман і, прискочивши до Звенигори, кілька разів ударив гарапником.

Невільники похилили голови і завзятіше налягли на опачину.

— Ну, зачекай, псякрев, — прошепотів Спихальський, — потрапиш ти мені до рук!

Весь день Звенигора і Спихальський тягли весло вдвох. Роман, похитуючись у такт роботи веслярів, люто тер залізні кільця. Вони аж шкварчали у нього в руках. Тоді він плював на розжарений метал і заходжувався терти ще лютіше.

Перед вечором "Чорний дракон" здригнувся, ніби налетів на якусь підводну перепону. Гребців шарпнуло так, що вони злетіли з лав. Тріснуло кілька весел. Абдурахман розпластався на помості і довго не підводився. Почулися крики відчаю і жаху. Хтось почав молитися.

Роман не держався за весло, і його кинуло сильніше за інших. Він упав з лави і, виставивши наперед руки, щоб не вдаритись головою об дубову перегородку, покотився .в глухий куток носової частини судна. Щось обпекло ноги, — невидима сила здирала кайдани разом зі шкірою. В ту ж мить болісно скрикнув Спихальський. Дарма що навколо стояв неймовірний шум і ґвалт, його гучний голос, здавалося, заглушив і стогін невільників, і тріск весел, і рев бурі.

Ніхто не знав, що трапилось. Помалу підводилися, охкаючи і потираючи боки, невільники. Абдурахман позеленів од страху, посірілими губами шептав молитву.

І тут усі раптом відчули, що корабель не так хитає, як раніш.

— Браття, тонемо! — пролунав чийсь переляканий голос.

— Єзус-Марія! — прошепотів Спихальський.

Знову зчинився крик. Абдурахман кинувся до сходів і подерся нагору. Та незабаром він повернувся в супроводі корабельного аги.

— Тихо! — гаркнув ага.— Чого розкричалися, скажені вислюки! Корабель не потопає! Славу аллаху, паша Семестаф — хай живе він сто літ! — майстерно ввів його в тиху бухту, і ми тут перебудемо бурю! Розберіть весла — і всі за роботу! Треба відтягти судно в безпечніше місце — там заночуємо.

Гомін улігся. Поламані весла було викинуто. Невільники взялися до роботи. Ніхто на них не покрикував, ніхто не лупцював: усіх підганяло бажання врятуватися від смерті. Навіть Абдурахман якось притих і тільки спідлоба позирав на веслярів.

Знову вдарив барабан, однак його глухі звуки уже не падали важким каменем на серця невільників, не викликали огиди і ненависті, а здавалися провісниками порятунку.

Звенигора й Спихальський теж міцно налягли на весло. Власне, тягнув його один Спихальський, — аж стогнав, але тягнув, щоб не вибитися з розміреного темпу, щоб не відстати від інших. Арсен допомагав йому зовсім небагато: знівечена спина від кожного руху віддавала таким болем, ніби на неї хто кидав гарячим приском.

Роман вовтузився в своєму кутку з цепом.

Раптом він тихенько скрикнув.

— Друзі, готово! — Від радощів голос його тремтів. — Погляньте, ланцюг перервався! Недарма мені мало не відірвало ніг... Такий удар був!

Спихальський на радощах підстрибнув на лаві.

— Ха, холера ясна! Діждались! Арсене, брате!..

— Тс-с-с! Спокійно, панове-браття! — прошепотів Звенигора одними вустами. — Романе, берися за весло! Ми не повинні жодним словом, жодним рухом виказати себе! Будьмо зараз особливо обережні... Поговоримо вночі!

Не вірячи сам собі, Роман тремтячими пальцями ще раз помацав перервану ланку ланцюга і взявся за весло.

За стінами корабля шаленів північний вітер.

5

"Чорний дракон" злегка погойдувався на каламутних водах невеликої затишної бухти, оточеної з суші високими горбами.

Коли було кинуто якорі, паша Семестаф відпустив стомлених моряків на спочинок, а сам, лишивши на палубі двох вартових, у своїй каюті став на коліна, підняв угору молитовне складені руки і прошепотів:

— О аллах! Всемогутній і всемилостивий аллах! Ти один дав моїм рукам твердість, а серцю — мужність! Спасибі тобі за це!.. І я врятував корабель падишаха, а з ним — своє життя і честь. Хай славиться твоє ім'я до самого воскресіння мертвих! Хай влада твоя поширяться по всіх землях невірних!

Підвівшись, паша роздягнувся, дмухнув на світильник і ліг на вузьке ліжко. Йому було легко на серці: сміливим входом у знайому бухту він урятував судно і сам уникнув певної загибелі. Тепер можна спокійно поспати!

Однак сон довго не йшов. Грізно ревла за кам'янистим пасмом, що відгороджувало бухту від моря, буря, і думка про те, що "Чорний дракон" в цей час міг би ще бути серед розбурханої стихії, холодила

серце. Пригадалося, як судно, входячи в бухту, врізалося в піщану мілину і замалим не перекинулось. Він ледве втримався за поручні на капітанському містку... Але, слава аллахові, пронесло! Тепер корабель у безпеці! За день-два буря вщухне — і знову можна буде випливати в море.

Під шум вітру і плин власних думок паша непомітно заснув.

Здавалося, спав увесь корабель. Вартові — на кормі і на носі судна — понатягали на голови башлики, закуталися тугіше в довгі аби [5] і, примостившись у затишних місцях, спокійно дрімали. Хропли в своїх тісних задушливих каютах яничари. На нижній палубі час від часу дзенькали кайданами вві сні невільники.

Не спали тільки Звенигора, Воїнов і Спихальський. Лежали мовчки в пітьмі, вичікуючи, поки всі на кораблі поснуть.

Протяжний свист вітру і приглушений рокіт розбурханого моря сприяли їхньому задумові.

Десь опівночі Роман обережно витягнув з-поміж ніг обривок ланцюга. Потім допоміг це зробити товаришам. Тепер вони були майже вільні! Правда, лишалися кайдани на ногах, і вони все ще перебували на кораблі, та це вже не лякало.

Пересилюючи біль, що пронизував спину, Звенигора перший встав із ненависної лави, підійшов до дверей комірчини, де спав Абдурахман. Легенько натиснув плечем. Двері прочинилися. З комірчини неслося потужне хропіння наглядача.

— Чекай, Арсене! Дай-но я! — заблагав Спихальський і протиснувся в комірчину перший. Він простягнув у темряві свої довгі міцні руки і намацав ліжко Абдурахмана. — Псякрев! Добрався я ниньки до тебе!

Відчувши на шиї цупкі пальці, наглядач прокинувся і злякано скрикнув. Та Спихальський затиснув йому долонею рота.

— Арсене, розтлумач йому, хто ми і чого прийшли сюди. Скажи йому, що ми жаліємо, що не маємо змоги почастувати його таволгою, холера б його взяла!

— Не треба! Кінчай, пане Мартине! — прошепотів Звенигора. — У нас ще багато діла.

Абдурахман так, мабуть, і не зрозумів, що ж трапилось. Права рука Спихальського стиснула йому горло, мов обценьками. Він борсався недовго і незабаром затих.

— Єден готовий! — коротко сповістив Спихальський і гидливо сплюнув.

Тим часом Роман збудив усіх невільників.

— Тихо, братове! Витягайте ланцюг. Зараз скінчиться наша неволя!

Невільники швидко витягли з-поміж закутих у кайдани ніг товстий довгий ланцюг, який тримав їх біля опачин на прив'язі. Звільнившись від нього, люди миттю схопилися з лав, натикалися в темряві один на одного, гримкотіли кайданами.

— Та тихше, чорти! — прошепотів Звенигора. — Варта почує!

Невільники застигли на своїх місцях. Спихальський тим часом знайшов у кишені Абдурахмана кресало і трут — викресав вогню, запалив світильник. Тьмяно-жовте світло вихопило з темряви напружені, закам'янілі обличчя веслярів.

Звенигора вийшов наперед.

— Браття! Настала година, коли ми можемо стати вільні! Берег — рукою подати! Доберемося плавом... Зосталося одно — зняти вартових на верхній палубі! Якщо пощастить це зробити безшумно, ми врятовані! На березі зіб'ємо кайдани — і хто куди! Там уже кожен — пан своєї долі!.. А зараз дотримуйтесь тиші!.. Ми з друзями знімемо вартових. Нам потрібен ще один міцний хлопець на допомогу. Хто охочий?

— Я, пане Звенигора, — пролунав з корми голос.

Там поволі підвелася височенна постать.

— Хто ти, чоловіче? Звідки мене знаєш? — спитав здивовано Арсен.

— Грива я. Пам'ятаєш семивежний замок у Стамбулі?

Ну, як не пам'ятати? Звенигора зрадів, що знайшовся серед них ще один дужий і хоробрий козак, на якого можна покластись у важку хвилину. В семивежному замку, коли турки та потурнаки вербували серед невільників найманців-зрадників для допомоги турецькому війську в його поході на Україну, Грива дав гнівну і різку відсіч перевертневі Свириду Многогрішному. Такий не підведе! Та й силу має чолов'яга!

— Ходи сюди, брате! Чом же ти не подав досі голосу? Чом не признавався?

— Не хотів виказувати тебе клятому Абдурахманові необережним словом. Та й сидів далеко — не з руки було! — прогув Грива, тримаючи рукою кайдани і пригинаючись, бо головою мало не діставав стелі.

Нарада була коротка. Збуджені невільники стовпилися біля сходів, чекали сигналу.

Звенигора, Спихальський, Воїнов і Грива, міцно натягнувши кайдани, щоб не дзвеніли, тихо піднялися по сходах нагору. На верхній палубі було темно, як у погребі. Свистів у снастях вітер, сипав в обличчя гострими дощовими краплями. По праву руку грізно шуміло море, по ліву — ледь-ледь вимальовувались неясні обриси високого берега.

Трохи постояли, вдивляючись у темряву. Потім Звенигора з Гривою, помітивши на носі темну зігнуту постать вартового, стали поволі підкрадатися до неї. Спихальський і Роман повернули на корму.

Вартовий куняв і не чув, як до нього наблизилося двоє. Грива високо підняв кулацюгу, щосили, мов гирею, ударив турка по голові. Той важко осів на палубу і навіть не тріпнувся.

Звенигора миттю зняв з нього ятаган, вихопив з-за пояса два пістолі.

Грива хотів скинути тіло вартового в воду, але Звенигора схопив його за руку.

— Зажди! Знімемо одяг — пригодиться!

Здерши одяг і зв'язавши його в тугий вузол, втікачі кинули яничара в воду. Тепер лишилося дочекатися Романа і Спихальського. Де ж вони?

Ті виринули з-за палубної надбудови, мов тіні. Спихальський важко дихав. Впізнавши своїх, витягнув уперед шию і по-змовницьки, ніби сповіщав велику таємницю, сказав:

— Єще єден!

Усі зрозуміли, що мав на увазі поляк. Звенигора мовчки потиснув йому руку вище ліктя. Сказав:

— Тепер — добратися до берега! Гукайте товариство! Та без шуму! Щоб не розбудити яничарів.

Роман метнувся на нижню палубу. Незабаром звідти один по одному почали виходити невільники. Швидко, виконуючи наказ Звенигори, спускалися по якірному ланцюгу в воду і зникали в непроглядній пітьмі.

Звенигора з Романом і Спихальський зійшли з корабля останніми. Холодна солона вода опекла Арсенові спину вогнем. Кайдани на ногах тягли донизу. "Не всі допливуть! Хто погано плаває —потоне!" — майнула думка. Та він й одразу ж прогнав, — потрібно було дбати про себе, щоб самому утриматися на поверхні і допливти до берега. Кожен помах руки завдавав нестерпного болю. До того ж солона вода роз'їдала рани, хотілося вити, кричати. Натомість тільки міцніше зціпив зуби і широко загрібав обома руками.

Нарешті, відчув, як кайдани черкнули об дно. Проплив ще трохи і зітхнув з полегкістю. Під ногами — галька і зернистий пісок.

Видершись на крутий обривистий берег, упав у знемозі і кілька хвилин лежав відсапуючись.

Коли втікачі трохи відпочили і розібралися по троє, як сиділи на лавах, виявилося, що не вистачає шістьох чоловік. Ніхто не бачив, де вони поділися.

— Ждати не будемо, — сказав Звенигора. — Якщо втопилися, то нічим уже не допоможемо. А якщо десь далі вилізли на берег і на свій власний розсуд обрали собі шлях втечі, то хай їм щастить у всьому!.. Та й ми, друзі, повинні зараз розлучитися. Іти по чужій ворожій землі таким гуртом небезпечно. Може, ми знаходимося в Болгарії, а може, і в Волощині. До Туреччини ще не встигли допливти. Тож тепер кожен хай обирає собі найзручніший для нього шлях! Поодинці, по двоє, по троє

розійдемося в різних напрямках — тоді шукай вітра в полі! Чи так я кажу?

— Так, так, — погодилися втікачі і, не гаючи часу, почали невеличкими гуртами розтікатися по узбережжю.

З Арсеном зосталися Роман, Спихальський і Грива. Мокрі, замерзлі, видерлися вони на порослий густим чагарником горб і швидко, наскільки дозволяли кайдани, яких у темряві ніяк було збити, пішли геть від моря. Його могутній глухий шум поволі зменшувався, стихав і десь під ранок зовсім зник.

Починало світати. З-за низького небосхилу вставав похмурий осінній день. Втікачі камінням збили з ніг кайдани, викрутили мокрий одяг. Звенигора надів каптан і шаровари яничара-вартового, за пояс застромив пістолі, які не могли стріляти, бо порох підмок, до боку причепив ятаган. Ятаган був такий гострий, що Спихальський поголив ним Арсенові голову, підрівняв бороду й вуса — і козак став скидатися на достеменного турка. Незважаючи на пекучий біль, на те, що рани на спині роз'ятрилися і кровоточили, він не дозволив собі довгого відпочинку.

— Вставайте, шайтанові діти! — весело підморгнув товаришам. — Вперед! Вперед! Наш порятунок — довгі ноги!

6

В першому ж невеличкому сільці, що примостилося в глибокій балці, між пологими горами, вони дізналися, що потрапили знову в Болгарію.

Щоб не викликати підозри своїм одягом і виглядом у допитливих балканджіїв [6], Роман, Спихальський і Грива вдавали з себе невільників, а Звенигора — яничара, котрий їх супроводжує. Невільники, похнюпивши голови, поволі плентали розгрузлою дорогою, і їм,

здавалося, все було байдуже на білому світі. Похилені плечі, безвольно повислі руки, брудні зарослі обличчя, лахи, що ледве прикривали худі постаті, — все це викликало у добросердих балканджіів співчуття, і вони виносили бідолахам хліб, овечий сир і сушений виноград.

Але як тільки село лишалося позаду, втікачі наддавали ходу.

За перші два дні вони пройшли далеко в глиб країни і тоді круто повернули на північ, де синіли високі шпилі Старої Планини. Звенигора вів товаришів до Вратницького перевалу та до Чернаводи, бо сподівався знайти там загін воєводи Младена і Златку.

Златка! При одній згадці про дівчину серце в козацьких грудях стукало частіше, ніби хотіло вирватися на волю і летіти на пошуки коханої. Та він і сам поспішав. Незважаючи на те, що вся спина вкрилася ранами, що кожен крок давався ціною великих зусиль, він безупинно підганяв товаришів. І чим яскравіше на тлі сірого осіннього неба вимальовувались величні верховини Планини, чим ближче було до гайдутинського краю, тим більше він поспішав і хвилювався. Чи не затримають їх в останню мить яничари, котрих, як він дізнався, достобіса стало на зимовий постій по болгарських містечках після невдалого походу на Україну? Чи знайдуть вони загін Младена? Адже його розгромили під Чернаводським замком... Нарешті, чи пощастило Златці і Драганові знайти Младена й Анку? Чи не потрапили вони до рук яничарів Сафар-бея або спагіїв Гаміда?

Ішли найчастіше манівцями, вряди-годи розпитуючи у пастухів дорогу. Пересічена відрогами Старо-Планинського хребта, глибокими балками та лісами, безлюдна місцевість надійно ховала їх від стороннього ока. В села заходили тільки тоді, коли допікав голод, а в кишенях не лишалося нічого їстівного.

Перебрівши бурхливу Луду-Камчію, вступили в густий буковий ліс. Безлистий, чорний, похмурий, він навівав смуток. З блискучого мокрого

гілля безперервно падали важкі холодні краплини. Шамкотіло під ногами пріле листя.

Дорога круто піднімалася вгору.

Вечоріло.

Десь попереду, за густими заростями, глухо шумів водоспад. Стомлені, голодні, втікачі прискорили ходу. Треба було шукати сухе місце для нічлігу.

Невтомний височенний Грива, розгорнувши мокре галуззя кущів, раптово зупинився і приклав палець до вуст.

— Тс-с-с!

— На бога, що там? — спитав украй стомлений Спихальський. Вуса його обвисли, і на їхніх кінчиках сизіли краплини води.

— Хатина! І в ній хтось є... Бачите — з димаря димок в'ється.

Втікачі зупинилися, визирнули з-під кущів.

Перед ними відкрилася велика похила галявина, що тяглася попід стрімкою кручею. Посеред галявини, притиснувшись одною стіною до кручі, стояла стара дерев'яна колиба. Далі, за нею, з гори падав невеликий водоспад.

Навколо — ні душі. Тільки сизий димок, що вився з виплетеного з лози й обмазаного глиною димаря, свідчив про те, що в колибі хтось живе.

Друзі переглянулись.

— Обминемо чи зайдемо? — спитав Звенигора.

Всі помовчали. Потім Роман сказав:

— Ми страшенно стомилися. Перемерзли... Нам боляче дивитися на твої муки, Арсене! Тобі потрібен знахар, який залікував би твої рани. Ми добре бачимо, що ти танеш на очах... Гадаю, нам не зашкодить зайти до цієї колиби — перегріємося, відпочинемо. Нас четверо. Хто нам зробить тут що-небудь поганого?

— Я теж так думаю. Тутай, напевне, жиють пастухи або лісничі. Чей же не яничари, най їх мамі! — підтримав Романа Спихальський. — До того ж нас штири хлопи. Кожен у руках має добрячого бука. А в Арсена — ятаган... Чи ж нам кого боятись, панство?

— Тоді ходімо, — погодився Звенигора.

Вони вийшли з лісу і поволі підступили до колиби. Арсенові здалося, що в малесенькому віконечку, затягнутому прозорим баранячим пузирем, майнула неясна тінь. Хтось уже помітив їх? Однак ніхто не вийшов назустріч. Грубо збиті з тесаних дощок двері були щільно причинені. Козак відхилив їх — заглянув усередину.

— Здравейте, люди добрі! Чи є тут хто?

Ніхто не відповів.

Звенигора відчинив двері ширше, і всі четверо зайшли до колиби. Це була чимала хатина, в якій, безперечно, щойно були люди. На широкій лаві, під стіною, лежало два овечі кожухи. На столі стояла велика череп'яна миска, вщерть наповнена паруючою чорбою. Біля миски — дві дерев'яні ложки. Хліб. В кутку — лежанка з дикого каменю. В ній весело палахкотіли сухі букові дрова. Від вогню по убогій кімнаті розливалося червонясте світло і приємне тепло.

— Гм, здається, ми тут непрохані гості, — сказав Грива. — По всьому видно, що хазяї забачили нас і поспішно сховалися. Куди? В усякім разі, в двері вони не виходили!

— Але тутай ще є одні двері, прошу вас, — показав Спихальський на темну дерев'яну стіну, що перегороджувала колибу, мабуть, навпіл. — Побий мене Перун, якщо за нею не стоїть принаймні один з тих, хто мав сьорбати ту пахучу чорбу, що так лоскоче мені ніздрі своїм душком, холера!

З цими словами пан Мартин штовхнув майже непомітні в напівтемряві дверцята, і здивовані каторжники побачили на другій половині колиби невелику отару овець, що спокійно ласували сухим лісовим сіном, і високого старого балканджія.

— Здравей, пане господарю! — привітався вражений не менше за товаришів Спихальський.

— Здравейте, — відповів балканджій і ввійшов до хатини. Похмуро спитав: — Кто єсте?

Звенигора виступив наперед.

— Другарю, пробач, що ми вдерлися, непрохані, до твоєї господи. Не питай, хто ми. Та якщо ти добрий чоловік, то не виганяй нас із теплої хати — дозволь переночувати!

Балканджій пильно оглянув яничарський одяг Звенигори і, нахмуривши сиві брови, показав рукою на лаву.

— Сідайте. Якщо голодні, прошу скуштувати моєї страви.

— Спасибі, — подякував Звенигора. — Тільки, я бачу, вас мало двоє вечеряти. Чи сподобається вашому напарникові, що ми без його запрошення все поїмо тут?

— Нікого, крім мене, в колибі немає, незнайомцю, — відповів старий. — А другу ложку, як велить звичай, я поклав для того, хто в дорозі.

"Гм, хитрий старий — викрутився, — подумав козак. — Однак ти мене не проведеш! Не на такого напав!.. А чому ж тоді два кожухи простелені на лаві? Теж для гостя?"

Балканджій подав ще дві ложки, і зголоднілі втікачі жадібно заходилися коло гарячої юшки. Мовчазний господар колиби не сідав до столу. Підкинув у вогнище кілька сухих рубанців, приніс оберемок запашного сіна і, розіславши його в кутку, біля лежанки, вийшов з колиби.

— Не подобається мені його таємничість і замкнутість, — тихо промовив Роман. — Бликає спідлоба, клятий лісовик! Чи не краще нам дременути звідси, поки він не привів яничарів?

Однак його ніхто не підтримав, Спихальський після ситої гарячої їжі розімлів і посоловілими очима поглядав на м'яку постіль. Звенигора зовсім розхворівся. Спина покрилася пекучими виразками. Його тіпала пропасниця. Гриві, видно, теж не хотілося йти з теплої хати в мокрий осінній ліс.

— Гаразд, зостаємося. Лягайте, друзі, спати, а я до півночі повартую, — здався Роман. — А потім розбуджу пана Мартина.

Всі полягали покотом на сіні. Спихальський і Грива миттю поснули. Арсен довго кидався в гарячці, марив, та, врешті, і він заснув. Тільки Роман люто боровся зі сном. Коли ввійшов балканджій і, дмухнувши на свічку, ліг на лаві, дончак ущипнув себе за вухо і широко розплющив очі.

Прислухався до нічних шорохів, вдивлявся в темряву. Пригадував різні історії із свого життя... Потім дихання стало рівнішим, очі мимоволі склепилися, і він непомітно для себе поринув у глибоке забуття.

Першим прокинувся від різкого болю в лопатках Арсен. Відколи його побив Абдурахман, він спав лише ниць, на животі. Тож він одразу відчув, як хтось сів йому на спину, завернув руки назад і почав в'язати вірьовкою. Від його крику прокинулися всі.

В колибі було світло: на столі горіла свічка. Кілька чоловіків стояло над втікачами, держачи в руках пістолі. Інші в'язали руки.

Зрозумівши, що вони потрапили в пастку, втікачі спробували чинити опір. Грива вирвав руки і зацідив нападникові кулаком у груди, але міцний удар пістолем по голові поклав Гриву назад. Дістали своє і Звенигора з Романом. Один Спихальський ще не прочумався як слід від сну і, видно, не до кінця втямив, що скоїлося. Тому він заборсався і вивергнув цілий потік лайок лише тоді, як його руки було вже міцно затягнуто сирицею.

Коли все скінчилось і чулося тільки важке сопіння пов'язаних утікачів та їхніх ворогів, один з нападників штовхнув Звенигору ногою під бік.

_ Ну, ти, яничаре, вставай! Розповідай, який шайтан заніс тебе сюди! Та викладай усе, як на духу, собако! Не подумай брехати!

— Та хто ви такі, чорти б вас побрали? Яничари чи гайдутини? — спитав обурено Звенигора, дуже підозріваючи, що перед ним таки не яничари, а вільні господарі гір. — Чому накинулися на нас, мов хорти? А ти, господарю, втратив совість і честь! Пригостив, нагодував — і видав цим розбишакам?

Похмурий господар, просвердлюючи Звенигору палаючим поглядом, відповів:

— Ніхто вас не запрошував сюди! Ви самі вдерлися, як злодюги! І не дуже тут кричи, ланцю! Відповідай, поки тебе питають по-доброму! Звідки прибув сюди? Хто прислав?

— Ніхто нас не присилав. Ми самі прийшли.

— Хто ж ви такі? Яничари?

— Звідки ви це взяли?

— Не викручуйся, по шкурі бачимо!

Звенигора оглянув свій одяг і усміхнувся. Справді, він мав викликати підозру в гайдутинів, якщо це справді гайдутини. Хоч його одяг був забрьоханий, зім'ятий, він ще не втратив ознак яничарського вбрання.

— Шкуру можна скинути!

— Це однак тебе не врятує, яничаре!

— А може і врятує! Розв'яжіть мені руки!

Господар колиби подивився на стрункого молодика, що починав допит.

— Розв'язати, Ганчо?

Той ствердно хитнув головою.

Сопучи, старий нагнувся і перерізав ножем мотузок. Розправивши руки, Звенигора поволі скинув з себе яничарський бешмет. Потім узявся за сорочку. Смикнув — і відчув гострий біль у всій спині. Сорочка вкипіла в глибокі виразки. Зціпивши зуби, він щосили рвонув її через голову і, зіжмакавши, кинув у куток. Повернувся спиною до світла.

— Дивіться!

В колибі стало зовсім тихо. Чути було, як потріскувала на столі свічка.

— О леле! — вигукнув Ганчо. — Що це в тебе, чоловіче? Вся спина у виразках, у крові!

Замість відповіді Звенигора, перемагаючи біль, спитав:

— Тепер скажіть, хто ви?

— Ми гайдутини!

Звенигора важко присів на сіно. Перед очима у нього попливли жовті кола. Однак він полегшено зітхнув.

— Я так і думав... Проведіть нас до воєводи Младена!

Ганчо перезирнувся зі своїми товаришами.

— Ти знаєш, незнайомцю, воєводу?

— Так.

— Хто ж ти і твої товариші?

— Ми невільники. Втекли з каторги...

— Руснаки?

— Так.

— Гм. От так притичина! — почухав голову Ганчо. Видно було, що він не знав, як бути. — До воєводи Младена далеко... Та я і не маю права туди вести вас, чужинці. Хіба от що — передам я вас Драганові, а він хай уже вирішує, що з вами робити. Чи так я кажу, другарі?

Гайдутини на знак згоди закивали головами.

— Так, так.

— Драганові? Та це ж мій другар! — вигукнув Звенигора, намагаючись підвестися. — Ведіть нас швидше до нього!

Однак сили, врешті, зрадили йому. Голова пішла обертом, і він, весь заюшений кров'ю, похилився на підлогу. До нього кинулися Роман і Спихальський.

— Сто дзяблів! Довели, доконали чоловіка! — бурчав пан Мартин. — Лайдаки!

МАТИ І СИН

1

Високо в горах, серед неприступних скель, на порослій соснами та ялинами затишній улоговині, стоїть кілька нових колиб. Складені із грубо обтесаних колод, вони віддалеки здаються приземкуватими

грибами, з вершечків яких в'ються сизі дими. Перед колибами жебонить невеликий струмок з прозорою крижаною водою.

Там, де струмок перегачено, розлилося невелике мальовниче озерце. На березі його, на пласкому камені, стоїть дівчина. Міцним березовим прачем щосили періщить мокру білизну, — від ударів на всі боки розлітаються блискучі, мов іскри, бризки.

На другому кінці галявини, де видніється єдиний вихід тісної улоговини на широкий простір, стоїть, спершись на лубовий кийок, середній на зріст ставний чоловік у гарному мережаному шитвом кожусі і, приклавши до лоба руку, вдивляється в ледве помітну стежечку, що в'ється між скелями.

— Ох, горе нам! — голосно вигукнув він. — Уже когось несуть на ношах! Я ж попереджав Драгана — бережи людей, їх у нас і так мало лишилось! Не встрявай у бій з військами! Захопиш язика — і вертайся назад! Так ні ж...

— Кого ж то, татку? — схопилася дівчина.

— Зараз дізнаємося, Златко. Попереду, здається, Дундьо, за ним — Славчо... Ноші несуть... Біля них — не впізнаю хто... Якийсь вусатий! Хто б міг бути?.. А от Драгана не видно... Невже то його вбито чи поранено?

— Драгана? — підбігла Златка. — Бідна Марійка! Як же їй пережити це? Треба гукнути її.

Вона вся витяглася, ніби збиралася спурхнути, мов пташка, і летіти до своєї подруги.

За час перебування в гайдутинському стані, у віддаленому, дикому закутку Старої Планини, Златка близько зійшлася з Марійкою, яка стала дружиною Драгана. Від неї швидко перейняла звичаї балканджіїв,

уміння вести нехитре гайдутинське домашнє господарство, цілий ряд словечок, характерних для мови горців. Батько кожного дня навчав доньку стріляти з пістоля, битися на шаблях та їздити верхи на конях. Старий воєвода вважав, що не може його дочка, живучи серед повстанців, не навчитись того, що уміють вони.

Вільне життя в горах, військові вправи і посильна робота зміцнили дівчину. Вона зберегла гнучкість стану і матову ніжність обличчя, але придбала горду, незалежну поставу, засмагла на сонці й вітрі, в очах, замість покори й страху, з'явився вираз спокійної врівноваженості, рішучості і готовності постояти за себе.

Це вже була не та Златка, що півроку тому, — так змінило її життя.

Зараз, у хвилину тривоги, може, навіть небезпеки, ці риси особливо яскраво проявилися в її зовнішності. Іншим разом воєвода милувався б дочкою — така вона була стривожено-гарна, — але зараз було не до того.

— Стривай! — вигукнув він. — Не треба лякати Марійку! Гєн, здається, і Драган з хлопцями... Він трохи відстав... А на ношах хтось інший... Біжи лишень — приготуй усе, що треба, для пораненого!

Та Златка раптом зойкнула, подалася вперед, аж на край кручі. Застигла там непорушно, приклавши ліву руку до рота, ніби хотіла щось сказати і враз передумала. Пильно вдивлялась у людей, що йшли попереду.

— Що з тобою, дочко? — злякався воєвода. — Що там побачила?

— Татку, ти казав — якийсь вусатий. Та то ж Спихальський! Я тобі розповідала про нього...

Дівчина зблідла. Воєвода пригорнув дочку.

— Не хвилюйся, Златко. Це ще ні про що не говорить. Невже ти думаєш, що зі Спихальським обов'язково має бути і Звенигора?

— Не знаю... Але мені чогось так моторошно стало на серці...

— Дурнесенька, заспокойся І Зараз ми про все дізнаємося.

Златка тремтіла. Хіба батько розуміє, чому в неї так тіпається серце? Чому краска збігла з личка і враз похололи руки?.. Після трагічних подій у Чернаводському замку, коли врятувалась тільки третина гайдутинського загону й воєвода вивів його в гори і в дикій неприступній місцевості збудував новий стан, забравши туди й Златку, про козака Звенигору в загоні говорили в минулому часі. Дивувалися його мужності, хвалили за відданість друзям. Але це були розмови принагідні. Ніхто особливо не сумував з того, що козак зник. Лише Златка і Яцько, який врятувався разом з небагатьма іншими, думали про нього, вірили, що він колись та повернеться до них. А Златка тільки й жила надією на це.

І ось з'являється Спихальський! Що то він скаже їй про Арсена?

Гайдутини наближались. Коли до стану лишилося кроків триста, наперед вирвався Яцько, прудко побіг нагору до Златки і воєводи Младена.

— Златко! Златко-о! — долинув його голос.

Златка рвонулася вниз. Воєвода простягнув руки, щоб затримати її, але дівчина легко, мов сарна, перестрибнула через каміння і помчала назустріч гайдутинам. Голос Яцька сказав їй усе.

— Арсен?

— Він! Живий! — Яцько весело усміхнувся. — Утік з друзями з галери...

Останніх слів хлопця вона вже не чула: кинулась до нош. Не помітила навіть, як розправив рукою вуса і розцвів в усмішці пан Спихальський, побачивши її. Зразу впізнала Арсена. Лежав він на животі, блідий, змарнілий, з заплющеними очима і міцно стиснутими вустами, що пошерхли від внутрішнього жару.

Тихо взяла його руку в свою. Він розплющив очі. І враз здригнувся.

— Златко!

Дівчина крізь сльози безмовно кивнула головою і потисла козакову руку, стримуючи свої почуття. Арсен теж не промовив більше ні слова. Тільки держав у своїй гарячій руці холодні пальці Златки і, поки й винесли ноші на гору, блискучими очима дивився на її зблідле, але таке миле і рідне обличчя.

З гори, накульгуючи на поранену ногу, поспішав воєвода Младен.

2

Щастя, як вино, — п'янить... Побачивши Златку, а потім воєводу і Якуба, Звенигора відчув, як у нього, мов від хмелю, зашуміло в голові. Серце ладне було вирватися з грудей. Ще ніколи в житті йому не доводилося так хвилюватися, як сьогодні. Хотілося про все розпитати, про все зразу дізнатися.

Після перших коротких привітань його занесли в колибу.

— Де ж пані Анка? — спитав Арсен, не бачачи її серед гайдутинів, які зустрічали його.

На обличчя воєводи впала тінь.

— Вона не може вийти, Арсене. Тяжко захворіла... Але ти побачиш її, як тільки сам станеш на ноги.

Якуб і Драган допомогли Звенигорі роздягнутися, поклали на широку лаву, застелену кошмою. Коли зняли сорочку, Якуб охнув. Вся спина козака була всіяна виразками і ранами.

— Пізнаю таволгу, — сказав Якуб. — Яка мерзота!

— Так, мене били таволгою. Уже минуло більше тижня, а здається, і досі в тілі стирчать її колючки...

— Ну, потерпи трохи, хлопчику, — я допоможу тобі. Зараз ми скупаємо тебе в гарячій воді, настояній на хвої і дубовій корі. Потім змащу маззю... І всемилостивий аллах поставить тебе на ноги, — пообіцяв Якуб.

Він зрадів Звенигорі, як рідному синові, і доклав усіх зусиль, щоб полегшити страждання козака. Йому допомагав Драган.

На другий день, увечері, коли Звенигора, завдяки лікуванню Якуба та дбайливому піклуванню Златки, відчув себе значно краще, біля його ліжка зібралися воєвода Младен, Драган, Якуб.

В колибі було тепло і затишно. Жовті стіни пахли свіжою смолою. В лежанці весело палахкотіло сухе смерекове гілля.

Воєвода Младен, ще більш посивілий і змарнілий, сів біля Арсена, поклав поранену ногу на ослін. Насупроти, біля столу, сіли Якуб і Драган. Звенигора уже знав, що молодий гайдутин останнім часом став правою рукою воєводи і користується загальною пошаною серед балканджіїв.

— Другарі, — промовив воєвода, — ми всі раді, що зібралися тут разом. Коли б не тяжка недуга Анки, нас би було тут п'ятеро. Та їй не можна хвилюватись, тому сьогодні обійдемось без неї і навіть не будемо відкривати їй, про що тут ішла мова.

— Трапилося щось надзвичайне? — спитав стривожений Звенигора.

— Ні, нічого особливого. Просто кажучи, в наших краях знову з'явилися Сафар-бей з Гамідом, — тихо відповів воєвода, і Арсен помітив, як боляче затіпалась у нього ліва щока. Та Младен пересилив себе і говорив далі твердим голосом: — Цими днями Драган, за моїм наказом, зробив глибокий розвідувальний наїзд до Загори і Слівена. Ми дізналися, що військо великого візира Ібрагіма-паші після невдалого походу на Україну, де воно зазнало поразки під Чигирином, повернулося назад і стало постоєм на зиму по всій Болгарії. Повернулися до Слівена також Гамід та Сафар-бей зі своїми загонами.

— Невже вони помирилися, Драгане? — швидко спитав Якуб.

— Наші люди розповідають, що відносини у них і досі холодні. Загони їхні розквартировані в різних частинах міста. А самі вони майже не зустрічаються. Хіба що в службових справах в околійного паші.

— Стривайте, стривайте, я щось вас не розумію, — спинив друзів Звенигора. — Про яку сварку між Сафар-беєм і Гамідом іде мова?

— Справді, ти цього не знаєш. Арсене, — сказав Младен. — Пам'ятаєш нашу розмову з Сафар-беєм у Чернаводському замку? Після того ага мав сутичку з Гамідом і порвав з ним дружбу... Він навіть пішов геть від Захаріаді, відомого лікаря, в якого лікувався також Гамід. Дізнавшись про це, Якуб тоді повернувся до міста і два тижні лікував Сафар-бея...

— Ненка, — вставив Якуб. — Не Сафар-бея я поставив на ноги, а твого сина, Младене, який без мене міг би позбутися руки або й життя... Рана в нього була не глибока, але небезпечна. Він був утратив багато крові. Я чимало повозився з ним. І, здається, він вдячний мені... Правда, всі мої вмовляння, щоб він кинув службу в яничарському корпусі і признав Младена й Анку батьками, не принесли успіху. Як тільки Ненко видужав, він зразу ж виступив з загоном у похід на Україну...

— Тисячі, якщо не десятки тисяч воїнів наклали там головами, а от Гамід і Сафар-бей повернулися цілі й неушкоджені, — з гіркотою в голосі сказав Младен.

— Младене!.. Не говори так про Ненка!

— У мене немає сина, Якубе.

— Але Анка думає інакше!

— Вона мати. До того ж хвора... Та не про це зараз мова, другарі. Я хочу говорити сьогодні тільки про Гаміда. Ми всі троє — Якуб, я, Арсен — маємо багато підстав ненавидіти цю людину лютою ненавистю і бажати її смерті! Та, всупереч нашому бажанню, цей недолюдок і досі ходить по землі і сіє зло. Настав час розквитатися з ним за всі його провини! Ми не повинні втратити такої щасливої нагоди: Гамід, всупереч своєму бажанню, змушений цілу зиму перебувати в Слівені. Тож скористаємося з цього, другарі!

— Я давно про це говорю, Младене, — сказав Якуб.

— Так. Але ж Гамід тільки зараз з'явився в наших краях.

— Я не хотів би вбивати його з-за рогу. Це була б для нього занадто легка смерть! Ми повинні викрасти його і судити своїм судом! — гарячкував Якуб.

— Я цілком поділяю твою думку, Якубе. А що думають наші молоді другарі?

— Я Гаміда не знаю, — сказав Драган. — Однак я з вами.

— А я пристаю до вашої спілки, — промовив Звенигора. — У мене є що сказати тому клятому виродкові! Дайте тільки стати на ноги!

— Через два тижні ти будеш здоровий, Арсене. Рани затягнуться, а сил тобі не позичати! Та й прибуватимуть вони з кожним днем, — заспокоїв козака Якуб.

— Отже, стоїмо на тому: всі наші помисли і зусилля направимо на знищення мерзенного пса Гаміда, — сказав Младен. — Драгане, повідом наших людей у Слівені, щоб слідкували за кожним його кроком!

— Він дуже обережний, собака, — сказав Драган. — З дому майже не виходить. А якщо й виходить, то з охороною.

— Ну, що ж, візьмемо разом з охороною. Підемо всім загоном! Якщо не пощастить спіймати, поквитаємося на місці! Ніяких інших дій проти ворога не розпочинатимемо, аж поки не піймаємо того негідника! — Младен простягнув руку, і зразу ж три руки простягнулися йому назустріч і сплелися в міцному стисканні. — Клянемося, що доки буде жити на світі наш ворог, ми не відступимо від нашого договору! Якщо смерть спіткає кого-небудь із нас, інші помстяться Гамідові і за нього!

— Клянемось!

3

Минув місяць. Звенигора видужав, набрався на гайдутинських харчах і гірському привіллі сил. На щоках заграли рум'янці, а в очах з'явився життєрадісний блиск.

Не впізнати було і його друзів. Роман ходив білосніжним гоголем. До його пшеничного чуба і ясно-синіх очей дуже личило гайдутинське вбрання: білий кожушок з чорно-червоною вишивкою та вузькі білі штани, заправлені в м'які юхтові чоботи. Звенигора жартував: "Ти, Романе, як дівчина! Хоч заміж віддавай!" Літній Грива споважнів, став дужим і опасистим. А пан Мартин, відчувши, як знову в жилах заграла кров, непомітно для інших прибрав свого звичайного гоноровитого вигляду. Голову ніс високо, а ретельно підстрижені вуса, раніш закошлачені й опущені донизу, хвацько закручував догори.

Та радощів у гайдутинському стані не було: тяжко хворіла пані Анка. Останнім часом їй стало зовсім зле.

Зразу після чернаводського розгрому і зустрічі з сином вона довго тужила, слабувала. Густа сива паморозь укрила її пишне волосся, під очима лягли глибокі сині тіні. Однак влітку і теплої осені вона ще трималася на ногах. А коли над Планиною прошуміли холодні осінні дощі, а потім задули холодні заметілі, жінці вкрай погіршало. Жалілася на болі в лівому боці, на задишку, мерзла, дарма що гайдутини з ранку до ночі топили в колибі. Златка не відходила від матері. Поїла її гарячим козиним молоком з гірським медом, давала ліки, приготовлені Якубом, обкладала ноги торбинками з гарячими висівками і піском.

Воєвода Младен схуд і постарів.

Одного дня всі в стані сполошилися. Чутка, що Анці стало ще важче, облетіла колиби, і гайдутини висипали надвір. Звенигора і Драган зайшли до колиби воєводи. Тут пахло настоями трав і зеленої хвої, розкиданої по долівці.

Анка лежала на високо збитих подушках, важко дихала. Златка сиділа у неї в ногах. Якуб підігрівав над вогнищем запашне питво.

Звенигора і Драган зупинилися біля порога.

Воєвода схилився до дружини, шепотів:

— Анко, Анночко, що це ти надумала?.. Дочекайся весни — тепла, сонця! Я візьму тебе на руки, винесу на найвищу гору — звідтам поглянеш на всеньку Болгарію. Може, її милі краєвиди вдихнуть в тебе нові сили, а теплий весняний вітер з Білого моря відігріє твою кров... Не слабуй, моя дорога! Не завдавай мені, і Златці, і всьому нашому товариству жалю! Анко!..

Він став перед ліжком на коліна і взяв її бліді схудлі руки в свої, притиснув до щік. Плечі здригалися від ридання, яке він тамував неймовірними зусиллями.

Златка відвернулась і хустинкою витирала заплакані очі. Якуб перестав помішувати в горщику, закусив губу. Звенигора і Драган опустили голови.

Анка усміхнулась болісно, винувато.

— Младене, дорогий мій! Не побачу я вже більше наших любих гір, нашої Планини... І не винесеш ти мене на найвищу гору... Хіба що мертву... Щоб я вічно дивилась на кохану Болгарію... Але й звідти я не побачу свого сина... свого Ненка... Я так хочу зустрітися з ним... востаннє... Хочу надивитися на нього… перед смертю. Бо за життя не надивилась.

Вона замовкла і відвернулась до стіни.

Младен розгублено поглянув навколо.

— Але ж, люба, це неможливо зробити, — сказав він тихо. — Ненко — яничар. Він у Слівені... Ти не можеш поїхати до нього, а він...

В колибі запала довга сумна тиша. Потріскували дрова у вогнищі, гуло в димарі. Чулося хрипке, уривчасте дихання хворої.

— А він може прибути сюди! — раптом пролунав голос Звенигори.

Анка стрепенулась, підвела голову.

— Як?

Младен здивовано і з обуренням глянув на козака. Але Арсен не помітив того.

— Ми привеземо його сюди!

Воєвода схопився. В його очах спалахнув гнів.

— Арсене, ти розумієш, що кажеш? — І, понизивши голос до шепоту, додав: — Ти збожеволів! Чекання, надія придадуть хворій сил. Ці дні вона житиме тільки майбутньою зустріччю... Та якщо Ненко не приїде, де вб'є її відразу!

— Він приїде! Не може не приїхати! А якщо не захоче сам, ми силоміць його привеземо!

— Як же це зробити? Вас негайно схоплять у Слівені! Там повно війська! Крім того, ми наражаємо свій новий стан на небезпеку...

— Младене, це моя остання просьба до тебе, — тихо промовила Анка.

Воєвода опустив плечі, помовчав. Потім махнув рукою.

— Гаразд.

4

День був вітряний, холодний. Замість дрібного колючого снігу, що йшов у горах, тут, у долині, сіялася надокучлива мжичка. Пронизливо-колючі бризки сікли в обличчя. Гайдутини кутались в грубошерсті опанчиці, глибше натягали на голови шапки. Здригалися і форкали мокрі коні.

Драган дав знак зупинитися. Чотири вершники спішилися, завели коней у вузьку похмуру ущелину, прив'язали до дерев. Біля них залишився Дундьо. Він по-ведмежому, незграбно обняв усіх.

— Щасливо, другарі!

Коли стемніло, Драган, Якуб і Звенигора увійшли в місто. Вузьким провулком, залитим рідкою грязюкою, що чавкала під ногами, добралися до базарного майдану. Драган оглянувся і, пересвідчившись, що навколо нікого немає, постукав у віконницю чималого високого будинку. Двері швидко відчинилися, показався господар.

— Хто тут? — спитав, приглядаючись до темних постатей.

— Бай Димитре, поклін вам від воєводи, — прошепотів Драган, заходячи до сіней.

— Прошу до хати, другарі, — також тихо сказав господар і, причинивши за собою двері, загукав: — Майко, майко, дай нам чого-небудь підкріпитися!

Господареві було років п'ятдесят. Рухи його були поважні, статечні, в глибоко посаджених очах світилася мудрість.

Коли на столі з'явилася тушкована баранина, а потім — карафка з вином, бай Димитр уперше усміхнувся, наливаючи в чарки.

— Знав би Сафар-бей, що у нього під боком четверо гайдутинів п'ють за його здоров'я! Сказився б!.. Ну й ну! Хто б міг подумати, що він — син воєводи Младена!

— Що ви дізналися про нього, бай Димитре? — спитав Драган, ставлячи на стіл чарку.

— Вивідав усе, що потрібно. Сафар-бей розквартирував своїх горлорізів у замку, а сам зупинився у багатого спахії [7] Онбаші.

— Це добре. В замку його важче було б узяти.

— Будинок Онбаші теж добре охороняється. Сафар-бей всюди поставив сторожу.

— Он як!

— Але поряд з Онбашею живе мій старий приятель Станко. Цього не передбачив ага, — усміхнувся бай Димитр. — Правда, було мені роботи умовити Станка допомогти нам, та все ж згодився. Він залишить на ніч незамкненими ворота, а також виставить з сарая драбину, — нею ви скористаєтесь, щоб перелізти через кам'яну стіну, що відокремлює обійстя Онбаші від Станкового двору. А на протилежному боці опуститесь вірьовочною драбиною, — я приготував...

— Спасибі, бай Димитре.

— Тепер дивіться сюди. — Бай Димитр узяв з вогнища вуглину і почав швидко малювати на краю стола. — Оце будинок Онбаші. З вулиці в нього тільки один хід, — там завжди стоїть яничар... Другий вартовий — на розі, біля ахчийниці [8]. Третій, кінний, весь час проїжджає від одного до другого. Мабуть, щоб не заснули або не відлучилися куди-небудь... Решта яничарів — щось більше десятка — живуть в одній із

кімнат у будинку Онбаші, але вони звичайно лягають спати разом з курми. Зате сам Сафар-бей засиджується допізна.

— Біля його дверей нема вартового?

— Всередині будинку нема. А от в саду, куди виходять вікна з кімнати Сафар-бея, після того, як ага лягає спати, обов'язково стає один із яничарів. Тому нам треба не опізнитись.

— Ще раз спасибі, бай Димитре. Гадаю, все буде гаразд. Тепер висліджуйте другого звіра —Гаміда! Цього буде не легко взяти! Але взяти мусимо! Веди нас, бай Димитре!

5

Якуб перетнув вулицю і зупинився навпроти великого двоповерхового будинку Онбаші. У вікнах блимало мерехтливе світло свічок. Перед дверима стояв вартовий яничар.

— Дур! Хто такий? — заступив він Якубові дорогу.

— Кагамлик! — зрадів Якуб. — Це ти? От не гадав зустріти знайомого! Сподіваюся, ти не забув Якуба?

— А-а, старий! Звідки ти взявся? — витягнув довгу шию яничар і покрутив невеликою, круглою, мов булава, головою.

— Почув, що ага з загоном повернувся з війни, і вирішив провідати. Дізнатися про здоров'я. Та й справа є в мене до нього...

— Гм, ти не міг, старий, вибрати кращого часу? Вже ніч надворі!

— Тільки вечір. А вдень Сафар-беєві не до мене: служба, поїздки, друзі. Хіба він тоді знайде часину для старого знахаря, коли у нього нічого не болить? Про нас згадують, як припече!

— Ну, тобі він зрадіє! Чим ти зумів прихилити його серце?

Якуб не відповів на запитання.

— То можна пройти?

— Та йди вже... Спочатку прямо, а потім —— останні двері ліворуч. Уявляю, як здивується ага!

— Я теж уявляю, — сказав Якуб і вступив у напівтемні довгі сіни.

Знайшов останні двері, постукав. Почувши голос Сафар-бея, рвучко відчинив двері і зайшов до кімнати. Вона освітлювалася скупо, тільки однією свічкою, і тому в кутках стояли густі сутінки. Під протилежною стіною, за низеньким столиком на кривих позолочених ніжках, сидів Сафар-бей. Він зразу ж схопився.

— Якуб? От не чекав! Заходь, сідай — гостем будеш! Салям!

— Салям! Правда, у гяурів-урусів є приказка: непроханий гість — гірше татарина!

— Ну, що ти кажеш, Якубе! Я тобі завжди радий, сам знаєш! Сідай.

Якуб сів на низьку м'яку тахту, що стояла між вікнами. Сафар-бей — на дзиґлику насупроти. Він був стомлений і блідий. Очі глибоко запали, між бровами з'явилася зморшка.

— Як воювалося, Ненко?

— Не називай мене так, Якубе, — скривився ага і з гіркотою в голосі додав: — Воювалося? Дуже погано... Гяури не відступили ані на крок! І хоча наших було в півтора раза більше під Чигирином, ми не змогли взяти тієї фортеці! А скільки вірних захисників ісламу наклали головами в напівдиких сарматських степах! Скількох відважних лицарів недорахувався падишах після місячної облоги того проклятого міста!

— Чим же це пояснити?

— Аллах одступився від охоронців слави падишаха!

— Ні, Ненко, не обвинувачуй аллаха. Мабуть, уся причина в тому, що козаки й уруси захищали свою землю, свою волю, і це подвоювало їхні сили.

— Гадаю, Якубе, ти не повчати мене прийшов такого пізнього часу?

— Звичайно, ні, Ненко. У мене важливіша справа. Нас тут ніхто не почує?

— Ніхто. Говори сміливо.

Якуб нахилився вперед і поклав руку Сафар-беєві на передпліччя.

— Ненко, помирає твоя мати.

— Що? — Сафар-бей сподівався будь-чого, тільки не такої звістки. По його обличчю промайнула важка тінь, яку ага даремно намагався приховати від співрозмовника. — Моя мати?

— Так, мій дорогий Ненку. Їй дуже погано.

— Чим же я можу їй допомогти? Я навіть не знаю, де вона.

— Вона хоче тебе бачити.

— Але ж це неможливо! — вигукнув вражений Сафар-бей.

— Чому неможливо? Яка б стіна не стояла між вами до цього, перед смертю тієї, що дала тобі життя, вона мусить упасти!

Сафар-бей похилив голову. Мовчав. Рухливі пальці мимовільно м'яли складки широких шароварів.

— Куди їхати? Далеко? — спитав глухо.

— Я проведу тебе... На третій день ти будеш знову в Слівені.

— І гайдутини не побояться ввести мене в свій табір?

— Ми зав'яжемо тобі очі. Гайдутини змушені будуть зробити це.

— Ти говориш так, Якубе, ніби й сам гайдутин...

— Не про це зараз мова. Яке ж твоє рішення?

— Мені жаль розчаровувати тебе, Якубе, але я не поїду. Згодом про це стане відомо беглер-беєві. Я не можу ризикувати своїм майбутнім.

— На війні ти кожного дня ризикував життям, Ненку, і, сподіваюсь, не боявся!

— То зовсім інше. Там ішла війна.

— Це твоє останнє слово?

— Так.

Якуб встав, узяв зі столу підсвічник зі свічкою і підійшов до вікна. Постояв там деякий час у глибокій задумі, важко зітхаючи і з жалем хитаючи головою. Та коли б Сафар-бей був не такий схвильований, він би міг помітити, що Якуб пильно вдивлявся в темний сад за вікном і двічі підняв і опустив перед собою свічку. Однак ага нічого цього не помітив, заклопотаний своїми думками. Якуб повернувся назад і поставив підсвічник на місце.

— Я думав, у тебе м'якше серце, Ненко.

— Коли б у мене було м'яке серце, я не був би воїном, Якубе.

За вікном почувся глухий шурхіт і стук. Сафар-бей схопився на ноги. Підозріло глянув на Якуба.

— Що там?

— Не хвилюйся, Ненко. Тобі ніщо не загрожує. Двері прочинилися — в кімнату безшумно прослизнув Звенигора, а за ним — Драган. Сафар-бей кинувся до стіни, на якій висіла зброя. Але Звенигора блискавично перетнув йому шлях і направив у груди чорне дуло пістоля.

— Спокійно, Сафар-бею! Салям! Хіба так приймають гостей?

— Що вам потрібно? — зблід ага.

— Шановний ага Якуб уже все тобі пояснив. Але ти виявився безсердечною людиною. Тому доведеться розмовляти з тобою трохи інакше. Дозволь твої руки! Драгане, давай вірьовку.

— Урусе, ти мстиш мені за те, що в Чернаводі я завдав тебе в полон? Але повір, я потім передумав і хотів віддати наказ відпустити...

— Я знаю про це, — відповів Звенигора. — Якуб мені розповідав. І хоча завдяки тобі я майже рік провів на каторзі, мстити я не збираюся. Та про це докладніше поговоримо в дорозі. Там у нас буде вдосталь часу. В'яжи, Драгане.

В одну мить руки Сафар-бея було зв'язано за спиною, і він став, похнюплений, біля стіни.

Вони вийшли в сіни і повернули до дверей, що вели в сад. Надворі зразу ж шуснули в темряву глибокого зимового вечора.

— Сюди! — почувся тихий голос бая Димитра. Обережно перелізли через високу кам'яну загорожу. Поставили на місце довгу важку драбину і мовчки вийшли з двору бая Станка. Темними безлюдними провулками, не подаючи голосу, бай Димитр вивів невеликий загін з міста, до обрідного букового ліска. Тут Драган зав'язав Сафар-беєві очі, і гайдутини попрощалися з своїм провідником.

6

Другого дня, опівдні, всі тридцять гайдутинів, які залишилися зимувати в горах, стовпилися біля колиби воєводи. Младен стояв попереду. Тільки Златка не відлучалась од хворої матері.

Знизу, по крученій гірській стежці, піднімалось п'ять вершників. Гайдутини мовчки дивилися на них, власне, на одного — з зав'язаними очима. Він їхав другим, зразу за Драганом.

— Швидше! Швидше! — загукав зі скелі Яцько, махаючи шапкою.

Воєвода хвилювався, хоча намагався не показувати цього. Однак по тому, як він зблід, а потім скинув шапку і зіжмакав у руці, гайдутини догадалися, які почуття нуртують у серці їхнього ватажка. Рвучкий крижаний вітер розвіював його сивого довгого чуба, кидав в обличчя

колючим сніжком, та Младен ніби не помічав холоду. З кручі гостро вдивлявся вниз, на стежку, по якій наближався до нього син.

Нарешті, вершники виринули з-за скелі, на якій сидів Яцько, і зупинилися перед колибами, звідки відкривався вид на глибоке міжгір'я, затягнуте сніговою імлою.

— Здравей, воєводо! Здравейте, другарі! — привітався Драган, сплигуючи з коня. — Какво правите? [9]

— Здравейте! Здравейте! — Младен обняв кожного з прибулих і зупинився перед Сафар-беєм. Зняв з нього пов'язку. Розв'язав руки.

Запала глибока тиша. Всі затаїли подих. Похмурі обвітрені обличчя гайдутинів повернулися до яничарського аги. Суперечливі почуття клекотіли в серцях повстанців. Так ось який він — Сафар-бей, їхній найлютіший ворог! Молодий, ставний, дивно схожий на майку Анку, він прямо сидів на коні, озираючи жагучими чорними очима гайдутинів і гайдутинський стан. Незважаючи на втому і хвилювання, що враз охопили його, він намагався триматися гордовито, не опускав очей під пронизливими поглядами гайдутинів.

Впізнавши воєводу, хутко сплигнув з коня, застиг у напруженні, не випускаючи з рук поводів.

— Здравей, сину! — тихо промовив воєвода, пильно приглядаючись до обличчя аги.

Сафар-бей не витримав погляду воєводи. Опустив очі. Звенигора, який стояв зовсім близько, міг би заприсягтися, що у нього затремтіли губи.

— Здравей, тате!

Великого зусилля, видно, коштували Сафар-беєві ці слова, бо голос його здригнувся і прозвучав хрипко.

Натовп сколихнувся, і легке, майже нечутне в пориві вітру зітхання пролинуло над ним. Старий Момчил крякнув, ніби у нього раптом задряпало в горлі. А Якуб відвернувся і мовчки витер з очей сльози, що затуманили його зір.

— Спасибі, сину, .що приїхав. Ходімо до колиби, — сказав Младен. — Там твоя майка... Жде на тебе... О боже, як довго вона тебе ждала, бідна!

Вони рушили до колиби. Гайдутини натовпом посунули за ними, але зупинилися перед дверима.

— Ми зараз там зайві, — промовив Якуб. — Хай самі...

Але натовп не розходився. Люди стояли на вітрі. Сніг танув на їхніх обличчях і стікав на мокрі кожушини. В каламутному небі жовтіла кругла пляма ледь помітного холодного сонця.

Через деякий час вийшов Младен і кивнув Звенигорі:

— Арсене, зайди!

Звенигора переступив поріг колиби. У світлиці горіла свічка, пахло воском. Анка лежала на широкому дерев'яному ліжку, її очі блищали. Вона важко дихала. Заплакана Златка сиділа біля хворої. Сафар-бей стояв збоку, в узголів'ї матері, і вона держала його руку в своїй руці, ніби боялася, що він зараз піде від неї. На обличчі Сафар-бея — ніяковість і розгубленість.

Анка побачила козака.

— Арсене, підійди сюди! — прошепотіла.

Звенигора підійшов до ліжка. Став поряд зі Златкою.

— Спасибі тобі, що привіз мені сина... Я така рада... — Голос Анки переривався. Їй важко було говорити, і Звенигора зробив рух, ніби хотів спинити її мову, але вона заперечно похитала головою: — Ні, ні, дай мені сказати... У мене так мало часу... Ти дуже кохаєш Златку?

Запитання було несподіване, і Звенигора збентежився. Потім по хвилі тихо, але твердо відповів:

—— Дуже. — І глянув на дівчину. У неї загорілися рум'янцем бліді щоки.

— А ти, доню?

— Я теж, — прошепотіла Златка.

Анка помовчала, пильно вдивляючись в зніяковіле обличчя дочки. А зібравшись з силами, заговорила знову:

— Дайте одне одному руки... От так... Колись я боялась, Арсене, що ти відбереш у мене дочку, яку я щойно віднайшла. А тепер сама вручаю її тобі... Бережи її... Вона тут, у гайдутинському стані, стала такою шибайголовою... Я рада за вас... Будьте щасливі!.. Младене, дорогий мій. — Вона подала йому вільну руку, і воєвода, ставши біля ліжка на коліна, припав до неї щокою. — Ось ми й зібрались... нарешті... всією родиною... Я така щаслива... мої діти зі мною...

У Младена здригнулися плечі, з грудей вирвалося глухе болісне ридання. Златка плакала вголос, не стримуючись. Звенигора відчув, як по щоці покотилась тепла сльоза, але не смів підняти руку, щоб витерти її. Сафар-бей стояв блідий, закусивши губу. Він зібрав усі свої душевні

сили, щоб не проявити, як він думав, легкодухості, однак і в його очах стояли сльози.

Анка заплющила очі і відкинулась на подушку. Дихала важко, уривчасто. З останніх сил стискувала синову руку. Боялася хоч на мить випустити її.

Відпочивши трохи, стрепенулася. Заговорила знову, тихо, але виразно.

— Ненко, сину... рідний мій... Я знаю, як тобі важко звикнути до думки, що я... твоя мати... Я розумію тебе... Ти — відламана гілка, яку вітер заніс далеко від дерева... Ти й не пам'ятаєш того дерева, на якому зріс... А я пам'ятаю... твій перший крик... Потім лепет... Бачу і досі твої веселі чорні оченята... густий кучерявий чубчик... Пам'ятаю кожний твій крок від першого дня і до сьомого року, коли... коли... Потім наступили важкі часи... багато років пошуків... надій і розчарувань... І весь той час ти жив у моєму серці поряд із Златкою... маленьким чорночубим хлопчиком... з трьома довгими шрамами на ручці... Тому я так тебе легко впізнала після стількох років розлуки... Бо ти ж моя плоть... кров моя...

Вона судорожне стиснула Сафар-беєву руку. Широко розплющеними очима довго дивилася на нього, мов хотіла навіки запам'ятати кожну рисочку. Потім перевела погляд на Младена.

— Младене, — прошепотіла зовсім тихо, ледь чутно: видно, кожне слово коштувало їй неймовірних зусиль. — Младене, поклади свою... руку... на руку... нашого Ненка... Отак... Арсене, Златко... ви теж...

Арсен і Златка підійшли до узголів'я, поклали свої руки на Сафар-беєву руку.

— А тепер покляніться... покляніться... що ніхто з вас ніколи... не підніме один на одного... руки...,хоча і доведеться бути в різних станах... Заклинаю вас!.. Не піднімайте руки на мого сина!..

— Клянусь! — тихо проказав старий воєвода.

— Клянусь! — глухо озвався Звенигора, і до його голосу прилучилося легке, мов зітхання вітерцю, Златчине: — Клянусь!

Запала тиша. Німа, тривожна.

— Ненко, а ти?..

— Клянусь! — промовив з натугою Сафар-бей і опустив очі.

Звенигорі здавалося, що за все своє життя, сповнене тривог, смертей і незгод, він ніколи не переживав тяжчої хвилини, ніж ця. Важко йому було дивитися на цих людей, в сім'ю яких він увіходив, на їхні муки й страждання. Його огрубіле в боях і неволі серце мимоволі щеміло від болю, а очі зволожувалися слізьми.

Младен мужньо тамував ридання, що клекотіло глибоко в грудях. Всі поопускали голови. Одна Златка не приховувала сліз.

— Не плачте, — прошепотіла Анка. — Не треба... Ми ж усі разом... однією сім'єю... Я така щаслива...

Голос її раптово обірвався. Рука вислизнула з руки Сафар-бея і впала на білу вовняну ковдру.

На крик Златки в колибу почали заходити гайдутини.

...Поховали Анку на другий день опівдні. Винесли в тисовій труні на било — найвищий гребінь гори, що здіймалася над Планиною.

Вітер ущух, і хмари розійшлися. Сяяло сліпуче сонце. В голубому небі стояла безмовна тиша, а в ній спокійно, урочисто пропливали ширококрилі чорні орли.

З гори було видно всю Планину: далекі шпилі, приметені сліпучо-білим снігом, глибокі темні ущелини, густо-зелені ялинові та смерекові праліси там, де не ступала людська нога, голі похмурі бескиди.

— Звідси тобі, Анко, буде видно всю Болгарію, — сказав Младен, перший кидаючи в яму грудку землі. — Дивися на неї, орлице моя! Слухай спів весняного вітру над рідною Планиною, шум зелених лісів у міжгір'ях, клекіт чистоводих дзвінких потоків... А як сколихнеться Планина, здригнеться земля — знай: живий твій Младен, живі твої ясні соколи-гайдутини! То вони з шаблями та самопалами в руках знову кинулись до бою за волю коханої Болгарії!.. Чи так я кажу, братове?..

— Так, так, воєводо! Так, батьку наш! — відгукнулись гайдутини.

— Ну, то й кінчайтеї Хай спить вічним сном наша мати!

На шпилі швидко виріс могильний горбик. Гайдутини витягли з-за поясів пістолі — і гірську тишу сколихнув грім пострілів. Трохи постояли мовчки і почали поволі спускатися вниз.

— Тате, ходімо, — сказала Златка, торкнувши батька за рукав.

— Ідіть. Я прийду потім, — тихо відповів воєвода.

Він стояв простоволосий, без шапки. Дивився вдалину, де небо зливалося з горами. В сухих почервонілих очах не було сліз, тільки світилися важка туга та гострий біль.

Всі зрозуміли, що воєвода хоче зостатися наодинці з дорогою могилою.

Звенигора обняв Златку за плечі й повів з гори. Коли відійшли до першого крутого уступу, оглянувся. На шпилі, крім воєводи, лишився також Сафар-бей. На тлі ясно-голубого неба різко окреслювалися дві темні нерухомі постаті...

Тільки перед вечором Младен і Сафар-бей спустилися з гори до стану. Ніхто не знав, що відбулося там між ними, про що вони говорили. Сафар-бей минув колиби, зійшов на кручу і мовчки сів на засніжений холодний камінь. Було щось сумне і болісне у виразі його блідого стомленого обличчя, в журно похилених плечах.

— Драгане, пошли людей — хай проведуть його до Слівена, — коротко наказав воєвода.

— А як же...

Драган хотів спитати, чи зав'язувати знову очі Сафар-беєві. Але промовчав. Щось невловиме в погляді, яким дивився воєвода на сина, стримало його. Та Младен зрозумів свого молодого друга.

— Ні, ні, пов'язки не треба! — сказав поспішно. — Не треба... Я вірю... Не посміє він привести яничарів на могилу матері своєї.

ФІРМАН

1

Гамід сидів у кімнаті Сафар-бея на пухкому міндері і з зловтіхою дивився на збасамужену батогами спину бая Станка, підвішеного за вивернуті руки до стелі. Насупроти завмерли в чеканні нового наказу яничари — Кагамлик і велетень Абдагул.

— Ти вже старий, бай Станко, а поводишся, як нерозумний підліток. Ай-ай-ай! — промовив Гамід спокійно. — Твоя вперта мовчанка свідчить якраз не на твою користь. Невже ти хочеш, щоб ми переламали тобі ноги, вирвали язика і випекли очі? Не змушуй нас робити цього. Скажи, де подівся Сафар-бей!

— Не знаю, ага, — прохрипів бай Станко.

— Але ж сліди ведуть на твоє подвір'я, мерзенний гяуре! Як же ти можеш не знати?

— Вдесяте вам кажу: аллах свідок, я не знаю, де подівся Сафар-бей.

— Тоді скажи, де шукати Якуба. Адже ти не можеш заперечити, що знайомий з тим розбійником!

— Я вперше чую це ім'я.

— Не кажи дурниць! Якуб увечері зайшов до Сафар-бея з вулиці. Його бачив аскер Кагамлик. Але він не виходив звідти. Отже, не важко здогадатися, якою дорогою розбійник чи розбійники, викравши агу, залишили будинок. Тут не обійшлося без твоєї допомоги, старий собако!

— І все ж я не знаю ніякого Якуба, хай провалюся в пекло, якщо брешу!

Гамідові урвався терпець. Він вигукнув:

— Абдагуле, всип цьому ішакові ще! Може, тоді він стане розумніший і пригадає те, що з такою упертістю намагається забути!

Велетень Абдагул миттю схопив болгарина за посинілі руки, жбурнув від себе. Знову засвистів батіг. Страшний біль спотворив обличчя старого болгарина.

— Нелюди! — прошепотів нещасний. — —Сил більше немає терпіти...

Гамід подав знак припинити катування.

— Ну, говори!

— Дайте води.

Кагамлик підніс до запечених, обкусаних губ старого кухоль води. Бай Станко жадібно припав до вінець. Втамувавши спрагу, деякий час мовчав. Затуманеним поглядом дивився на темне сите обличчя спахії.

— Я чекаю, — процідив Гамід. — Де подівся Сафар-бей?

Станко сплюнув з розбитого рота кров, заперечно хитнув головою. Обличчя його розпухло від побоїв, туго зв'язані руки задерев'яніли. Він втрачав останні сили. Коли б не вірьовка, якою його було підв'язано до стелі, він упав би на долівку, мов лантух.

— Я його і в вічі не бачив, ага.

— Брешеш! Ви викрали його з Якубом!

— Клянусь, я не маю честі бути знайомим ні з яким Якубом.

— Не велика честь бути знайомим з розбійником... Та все ж не крути: ти добре знаєш Якуба! Скажи — де він? Куди ви поділи Сафар-бея?

— Даремно ви катуєте мене, ага. Мені нічого не відомо ні про Сафар-бея, ні про Якуба.

Тиха, спокійна відповідь Станка вкрай розлютила Гаміда.

Проклятий гяур! В чому тільки душа держиться, — а правди не каже! Але він розв'яже язика затятому гайдутинові! Мусить розв'язати і допитатися, де подівся Сафар-бей, хоч би довелося закатувати не одного, а тисячу болгарських собак!.. На це у Гаміда були важливі причини.

Сьогодні вранці, повернувшись від беглер-бея із Загори, він дізнався про таємниче зникнення Сафар-бея. Ця звістка приголомшила спахію. Незважаючи на те, що майже рік між ними існували напружені взаємини, навіть ворожнеча, Гамід не спускав ока з молодого аги і дуже турбувався, коли тому випадало стикатися з небезпекою. Це пояснювалось тим, що Гамід був дуже забобонний. Багато-багато років тому, коли він з викраденими дітьми воєводи Младена під'їжджав до Загори і, стомлений, сів обіч дороги спочити, до нього нечутно, як тінь, підійшла стара циганка. Її чорно-тьмяні очі вп'ялися в його обличчя.

— Позолоти руку, добрий ага, і я скажу все, що з тобою трапилося в твоєму житті, — прокаркала стара.

Гамід хотів прогнати її, але циганка відгадала його намір і вчепилася темними скоцюрбленими пальцями в рукав.

— Ага, не проганяй!.. Навколо тебе кров, багато крові. І чорні думи хмурять твоє чоло. Тому я не говоритиму про минуле... Позолоти, красунчику, руку, — і я розповім, що чекає на тебе в майбутньому. Ну, не пожалій для бідної циганки куруша...

Гамід завагався. Майбутнє його лякало. Навздогад сказані циганкою слова про кров примусили його здригнутися. Може й справді стара відьма прозирає майбутнє?

Він витягнув з кишені куруша. Циганка пожадливо схопила монету — засунула в складки рясного вбрання. Миттю розіклала карти.

— Ясне твоє майбутнє, добрий ага, — знову прокаркала вона. — Випадає тобі багатство в далекій дорозі. І честь, і шана. Тебе чекав великий удар, але ти щасливо уникнув його. А ще ти маєш великий інтерес у дітях. Вони не кревні, не рідні тобі, ага, але дуже тісно зв'язані з твоєю долею. Настільки тісно, що я навіть боюся говорити...

— Говори, стара! — гаркнув стривожений Гамід.

— Позолоти руку, щасливчику!

Він кинув ще одного куруша. Циганка подивилася на нього тьмяним оком. Проскрипіла:

— Далеко стелеться твоя дорога, щасливчику. І весь час поряд з тобою по ній ідуть двоє. То вони відходять од тебе, то знову наближаються: дороги ваші перехрещуються, як зморшки на моїм обличчі. І що дивно: навіть твоя смерть залежить від смерті одного з них...

Гамід посірів. Голос його затремтів.

— Тих дітей?

— Тих, що супроводять тебе, ага.

Циганка зникла так же нечутно і непомітно, як і з'явилась. А Гамід ще довго сидів на теплій землі, вражений почутим. З острахом дивився на чорну ковдру, під якою лежали сповиті, вірніше, зв'язані діти воєводи. Тьфу, шайтан! Невже його доля відтепер залежить від долі гайдутинських вишкребків? Невже щоб продовжити своє життя, він мусить дбати і про них?

Слова циганки глибоко запали в серце Гаміда. Марновірний страх за своє життя довгі роки примушував його берегти Ненка і його сестричку, піклуватися про них і про їхнє майбутнє. Коли беглер-бей, щоб завдати воєводі Младену нещадного удару, хотів стратити дітей, Гамід випросив для них помилування, а потім Ненка під ім'ям Сафар-бея віддав у яничарський корпус, а Златку тримав при собі разом зі своїми дітьми, давши їй ім'я Адіке.

Коли він сьогодні дізнався, що Сафар-бей три дні тому зник при загадкових обставинах, він негайно почав розшуки, які навели його на думку, що Сафар-бея викрадено.

Де ж він подівся? Яка його доля? Чи живий він? На ці питання може дати відповідь тільки одна людина — Станко. До його двору ведуть сліди... Він, напевне, може також дати цікаві відомості і про Якуба, котрого Гамід не без підстав вважав своїм смертельним ворогом і котрого хотів би якомога швидше прибрати з своєї дороги. Але клятий болгарин мовчить! Не хоче сказати правди! Ну, ні, він розв'яже йому язика!

Гамід сам схопив важкого батога і почав шмагати болгарина по руках, по обличчю, по спині. Станко звивався біля його ніг, захищаючи скривавленими руками очі.

— Ти все скажеш, гяурський собако! — хрипів спахія, вкладаючи в удари всю свою силу. — Все скажеш!

— Я нічого не знаю, — простогнав бай Станко.

— Де Якуб? Куди ви поділи Сафар-бея?

— Я їх не бачив, ага. Бог — свідок.

Батіг засвистів знову. Гамід оскаженів. Навіть Абдагул і Кагамлик відступили під стіну, боячись, що і їх зачепить.

Несподівано рипнули двері — і на порозі з'явився Сафар-бей. Гамід застиг з піднятим угору батогом. В очах — і подив, і замішання, і радість, яку він не в силі був приховати.

— Що це все означає, Гамід-ага? — Спитав Сафар-бей, зачиняючи за собою двері і здивовано оглядаючи свою кімнату. — Салям!

Гамід дурнувато всміхнувся, простягнув до Сафар-бея руки, ніби чекав, що той кинеться в його обійми. Але Сафар-бей вдав, що не помічає пориву спахії.

— Так що тут коїться, Гамід-ага? — повторив він запитання.

Гамід кинув батога. Споважнів.

— Коли зникає з своєї кімнати яничарський старшина, я мушу дізнатися, де він подівся.

— І тому ти шмагаєш цього нещасного? Що ж він розповів тобі?

— Я дізнався від аскерів, що в тебе був Якуб...

— А ще що?

— Більш нічого. Але й цього досить для мене.

— Якуб — мій друг, — холодно сказав ага.

Гамід вимушено усміхнувся.

— Сафар-бею, дорогий мій, невже ми отак і говоритимемо, стоячи посеред кімнати? Я сьогодні повернувся від беглер-бея і привіз дуже важливий фірман султана. В ньому йдеться про новий похід на урусів. Може б, ми поговорили про все наодинці?

— Гаразд, — погодився Сафар-бей.

— Тоді накажи вивести цього гайдутинського собаку і зачинити у льох.

Сафар-бей похмуро кивнув аскерам.

— Виведіть його і відпустіть!

Кагамлик і Абдагул кинулись відв'язувати бая Станка. Гамід незадоволено засопів.

— Сафар-бею, ти допускаєш помилку. Цей болгарин причетний до твого викрадення! Його треба допитати!

— Ти сам помиляєшся, Гамід-ага, — спокійно відповів Сафар-бей. — Мене ніхто не викрадав... У мене справді був Якуб. Він приніс мені дуже важливу вістку, яка й примусила мене вирушити в дорогу.

— Куди?

— Це моя невеличка таємниця, Гамід-ага. Як тобі відомо, я не євнух. Тож можеш здогадатися, які почуття примусили мене залишити за таких незвичайних обставин загін...

Гамід недовірливо подивився на Сафар-бея, але не сказав нічого. Кагамлик і Абдагул вхопили бая Станка попід руки і поволокли з кімнати.

Сафар-бей щільно причинив двері, підбив на м'якій отоманці міндер, запросив Гаміда сідати.

— А тепер поговоримо, Гамід-ага. Що нового у беглер-бея? Про що пише найясніший султан у своєму фірмані?

2

Стара Планина була найкращим притулком і сховищем для гайдутинів. Усюди в малодоступних місцях — на високих полонинах, у глибоких темних ущелинах, у хащах предковічних пралісів — стояли темні смерекові колиби, зрублені пастухами-балканджіями з наказу гайдутинських воєвод попередніх часів. Були вони приземкуваті, непоказні, але надійно захищали від осінньої сльоти і зимових холодів.

В одну з таких засніжених, похмурих долин привів свій загін воєвода Младен. Поховавши Анку, він жодного дня не хотів зостатися там, де все нагадувало про неї. До того ж його тягла до Слівена жадоба помсти над Гамідом.

Поки гайдутини рубали дрова, розтоплювали в колибах печі, готували гарячу страву, Драган, перезувшись після довгого переходу в сухі чоботи, підійшов до воєводи.

— Гадаю, бай Младене, мені не завадить прогулятися до міста. Мусимо сповістити наших людей, де ми розташувалися.

— Ти стомився, Драгане.

— Однак відпочивати ніколи. Сафар-бей досі прибув до Слівена, і нам необхідно знати його наміри щодо нас. Також цікаво дізнатися, що поробляє Гамід...

— Ти справжній юнак [10] , Драгане! Якщо мені доведеться перейти в кращий світ, я розпрощаюся з землею без жалю: ти продовжиш ту справу, за яку я боровся все життя! — сказав з почуттям воєвода. — Ну, що ж, іди! Але будь обережний...

Драган пішов.

Повернувся він несподівано. Перед світом. Младен чекав його тільки на другий день надвечір, тому був здивований, коли побачив свого молодого другаря, запорошеного снігом, у своїй колибі.

— Що трапилось, Драгане? Ти повернувся з півдороги?

— Так. Але не сам. Зі мною — бай Димитр... Нам обом пощастило: він поспішав із Слівена в наш стан, де нікого б не застав, а я чимчикував до Слівена, де марно розшукував би бая Димитра, — тож мусимо дякувати всім святим, що почалася віхола. Вона загнала нас до схрону в печері Ведмежій, де ми й зустрілися, на взаємну радість обох.

— Де ж Димитр? Клич його сюди! — Воєвода накинув на плечі кожуха, роздмухав у челюстях печі вогонь. — Він, певне, має багато чого розповісти...

— Так, він прийшов не з порожніми руками. Я приведу його зараз!

Через хвильку до колиби зайшов Димитр, збив з довгих обвислих вусів сніг. Младен обняв його, посадив біля вогню. В колибі прокинулися

всі: Звенигора, Спихальський, Грива, Златка, Яцько, Якуб. Кожного цікавило, з чим повернувся Драган.

Марійка подала на стіл хліб і смажену козлятину, але Димитр не доторкнувся до їжі. В печі розгорілися сухі смерекові сучки, і полум'я освітило обличчя болгарина. На ньому лежала важка втома, — видно, не легко було продиратися засніженими гірськими манівцями. В очах просвічувала стурбованість.

Та, власне, всі розуміли, що тільки дуже важлива причина змусила бая Димитра покинути Слівен і самому, не чекаючи гайдутинського гінця, вирушити в гори.

— Що трапилося, бай Димитре? — спитав воєвода, потискуючи гостеві руку.

Бай Димитр важко зітхнув.

— Бая Станка скатовано...

— Як? Хто це зробив?

— Гамід... Все допитувався, клятий, де подівся Сафар-бей. А також цікавився Якубом.

— Ну?..

— Бай Станко нічого не сказав. Та він і не знав нічого, крім того, що я причетний до цієї історії. Але мене він не виказав. А на нього підозра впала тому, що наші сліди вели до його двору...

— Жаль бая Станка, — сказав Драган. — Він живий? У безпечному місці?

— Так. Аскери притягли його ледь теплого і кинули в двір, як собаку... Але живучий старий! Не встигла дружина ввести в світлицю і відпоїти молодим вином, як він зразу ж наказав покликати мене...

Бай Димитр провів рукою по обличчю, витираючи з засніжених брів і вусів, що розмерзалися в теплі, холодні краплини води.

— Щось важливе? — спитав воєвода Младен.

— Дуже важливі новини сповістив мені бай Станко... Гамід обмовився про султанський фірман, в якому йдеться про новий похід на руснаків. Гадаю, вам було б цікаво знати його докладний зміст, бай Младене, га?.. Ось чому я поспішав до вас...

— Спасибі тобі, другарю Димитре, — з почуттям сказав воєвода. — Спасибі тобі від усієї Болгарії за вірну їй службу... Ти приніс дуже важливу звістку, і ми тепер спільно подумаємо не тільки над тим, як захопити Гаміда, а й над тим, як оволодіти султанським фірманом.

— А що це воно таке, фірман? — спитав спроквола поважний Грива.

— Фірман, другарі, — то султанський указ, — пояснив воєвода. — Коли б нам пощастило роздобути його, ми, напевне, змогли б дізнатися про дуже вагомі і небезпечні події. Якщо в ньому справді йдеться про новий похід турків на Україну, то ми б дізналися про час виступу, кількість військ та кому з пашів доручено очолювати його. Так я гадаю...

— Гм, то було б справді лепсько роздобути ту штукенцію, панство! — вигукнув Спихальський.

— Безперечно, — підтримав його Звенигора. — Чого б це нам не коштувало! Ми повинні вирушити негайно до Слівена...

Він запитально глянув на воєводу, шукаючи його підтримки.

Воєвода Младен трохи помовчав, мабуть у думці зважуючись на щось. Потім сказав:

— Ясно, ми повинні зробити це негайно. Але як? І хто піде на це?

— Гамід мешкає в хані [11] Абді-аги, — вставив Димитр. — Його охороняють.

— Ми з Драганом уже мали нагоду побувати в тому хані, — промовив Звенигора. — Гадаю, нам і зараз випадає йти туди. Двох нас буде досить.

— Ні, краще втрьох, мабуть, — засумнівався Драган.

— Тоді я третій! — схопився Спихальський.

— Ні, ні, пане Мартине, — Звенигора поспішив відмовитись від допомоги свого шумливого, запального друга. — Ми на тебе й одягу яничарського не підберемо...

— Тоді я піду, — промовив Якуб. — Мені...

Але Златка несподівано перебила його.

— Ні, ні, за третього буду я! Я дуже добре, найкраще з-поміж вас усіх, знаю Гаміда, його звички. По скрипу підлоги під його ногами я можу безпомилково визначити, що то він і навіть в якому він настрої...

— Ну, що ти, Златко, — почав Звенигора. — Там потрібен вояка, який би умів...

Дівчина не дала козакові закінчити думку:

— Який би умів стріляти, хочеш ти сказати?.. Батьку, скажи йому! — звернулась вона до воєводи.

Младен розвів руками. Несподіване бажання дочки сповнило його серце гордістю: він раптом побачив у її характері те, чого бажав своїм дітям, коли вони народжувалися, — сміливість, рішучість, вірність батьківщині і готовність покласти своє життя за неї. Але відпустити її на таку ризиковану справу?

Він завагався.

— Так, Златка навчилася добре стріляти, — промовив перегодя. — І на конях їздити... Але ж чи зможеш ти, — звернувся до неї, — проявити витримку і силу духу в тій небезпечній обстановці, яка може скластися в хані Абді-аги?

— Витримку і силу духу якраз і можна проявити в складній обстановці.

Тут втрутився Драган:

— Я гадаю, — сказав він, — Златка якраз може нам бути корисна більше, ніж будь-хто інший. Вона прекрасно знає турецьку мову, — вже одно це багато важить. Крім того, може скластися так, що нам доведеться використати її як приманку для Гаміда.

Дівчина з вдячністю глянула на молодого гайдутина. Але Звенигора був незадоволений словами свого друга і хотів різко заперечити йому. Однак воєвода припинив їхню суперечку.

— Я згоден, — промовив він. — Дочка воєводи має право і повинна наражати себе на небезпеку нарівні з іншими... Тепер, другарі, обміркуємо все якнайкраще — і в путь!..

3

Із-за Родопів подув теплий вітер, і сніг враз посірів, узявся водою. По вулицях Слівена задзюрчали гомінкі струмки.

Біля хану Абді-аги зупинилися три вершники. Судячи по одягу, це були два спагіївські аги і молоденький аскер-джура. Прив'язавши коней до конов'язі, вони попростували до дверей.

У хані було напівтемне і пусто, якщо не рахувати чотирьох спагіїв, які після ситого обіду дрімали в кутках за своїм столом, та самого кафеджі [12] Абді-агу. Побачивши нових, незнайомих відвідувачів, кафеджі склав перед довгою сивою бородою руки на знак привіту і досить прудко кинувся назустріч гостям.

— Салям, правовірні! Мій дім до ваших послуг.

Незважаючи на те, що в місті стояло багато війська, прибутки хану були мізерні, й Абді-ага був радий кожній новій людині, яка переступала його поріг з курушем у кишені.

— Нічліг і обід на трьох, — промовив один з новоприбулих, кинувши на стіл золоту монету.

Абді-ага низько вклонився високому красивому спахії, який з такою легкістю розкидається золотими динарами, ніби він був іспанський інфант.

— Все буде до ваших послуг, високошановний ага.

Він провів прибулих на другий поверх свого чималого будинку, відчинив побиті шашелем двері й завів до просторої кімнати. Кольорові шибки вікон пропускали мало світла, і тут було напівтемно, як і внизу. Війнуло застояним повітрям помешкання, в якому рідко живуть люди.

— Розташовуйтесь, вельмишановні. Незабаром служник принесе вам обід, — сказав Абді-ага і, глянувши на високого спахію, спитав: — Насмілюся дізнатися, ага, як довго ви маєте намір пробувати в нашому місті?

— Це буде залежати від багатьох обставин, кафеджі-ага.

— Ви вперше в нашому місті? Мені здається, я вже мав честь зустрічатися з вами...

— Помиляєтесь, кафеджі-ага. Я вперше в Слівені і не мав приємності вас знати, — відповів спахія, стаючи спиною до вікна, щоб світло не падало йому на обличчя.

— Можливо, я помилився. До мене заходить багато різного люду, та й зір став слабнути з літами. Тож хай пробачить мені високоповажний ага, — промимрив господар, задкуючи до дверей.

— Арсене, як ти думаєш, упізнав він тебе чи йому справді привиділося в твоєму обличчі щось знайоме? — спитав стривожено молоденький аскер, коли кроки кафеджі затихли вдалині.

— Не хвилюйся, Златко. В цьому одязі мене й рідна мати не впізнала б, а не то що цей старий турок. Та все ж треба бути обережним, — відповів Звенигора, скидаючи спахіївську бекешу з дорогого сукна. — Гадаю, все буде гаразд. Тим більше, що ми не затримаємося тут.

— А все ж я піду розвідаю, чи не донесе на нас старий лис, — сказав третій спахія. — Мене тут ніхто не знає.

— Іди, Драгане, але не гайся, — погодився Звенигора. — Гамід от-от має прибути...

Драган вийшов.

В кімнаті настала та тривожно-радісна тиша, яка буває тільки тоді, коли залишаються наодинці двоє закоханих, між якими ще не встановилась така близькість, що дозволяє тримати себе невимушено. Златка підійшла до вікна, намагаючись крізь давно не миті, запорошені шибки виглянути на майдан або ж удаючи таке намагання. Арсен милувався її невеликою стрункою постаттю, ніжним овалом обличчя, тонким чорним кучериком, що зрадливо вибився з-під аскерської шапки.

— Златко!

Дівчина враз повернулась до козака, ніби чекала того поклику. В її очах заблискотіли зорі. Арсен рвучко підійшов, узяв дівчину за руки.

— Люба, я ще раз прошу тебе: поки не пізно, залиш нас з Драганом удвох! Це дуже небезпечна затія...

— Арсене, я сама наполягла на цьому, батько мені дозволив...

— А я не дозволяю, — він пригорнув її. — Чуєш? Не дозволяю! Ти наражаєшся на страшну небезпеку!

— З тобою мені нічого не страшно, мій юнаку. Я вірю, що все скінчиться щасливо...

Вона спробувала випручатися з обіймів, але робила це скоріше інстинктивно, бо насправді душа її поривалась до нього, мов квітка до сонця. Трояндою рожевіли її уста, в очах миготіли зорі. Раптом дівчина відчула на обличчі палкий поцілунок. Арсенові губи знайшли її уста й опекли незнано-солодким вогнем, що проник у саме серце...

— Ой!

— Люба! Хоч тепер послухай мене! Я буду спокійний, коли знатиму, що ти в безпеці, — шепотів Звенигора. — Що тобі ніщо не загрожує... Чому ти не послухала мене раніш, там, ще в стані?

—— Тепер я тим більше нікуди від тебе не піду, — відповіла Златка. — Я не хочу пережити тебе...

Звенигора зачудовано дивився на це прекрасне створіння, яке все глибше й глибше входило в його життя, ставало таким рідним і дорогим, що він ладен був віддати за нього все, що було найдорожчого.

За дверима пролунав стукіт кроків. Улетів збуджений Драган.

— Він таки впізнав тебе, Арсене! — скрикнув приглушено.

Звенигора і Златка кинулись до гайдутина. Але Драган заспокоїв їх:

— Не хвилюйтеся! Я подбав про те, щоб Абді-ага нестав нам на перешкоді!

— Не тягни, Драгане! Розповідай докладно! Що ж трапилось?

— Я спустився вниз дуже вчасно. Абді-ага саме підійшов до спагіїв і хотів їм щось сказати. В цю мить я його гукнув. Кафеджі, як я помітив, здригнувся, та все ж підійшов до мене. "Що високошановний ага бажає?" — запитав. Я пояснив, що хотів би поставити до стайні коней. Він вийшов зі мною надвір. В стайнях, як я сподівався, нікого, крім нас двох, не було. Не довго думаючи, я скрутив старому руки, заткнув рота кляпом і замкнув у комірчині. Хай померзне, зрадливий пес!

— Гм, не гаразд вийшло. Якщо його кинуться шукати, зчиниться переполох.

— Поки це станеться, ми вже будемо далеко. Гамід прибув щойно до хану...

— Справді? Ти прослідкував, де він зупинився?

— Так. На другій половині. Його охороняє лише один аскер — куняє на отоманці біля вікна. Гадаю, ми з ним легко справимося. А от ті чотири, що внизу...

— Ну, що ж, доведеться Гаміда прикінчити тут! — сказав Звенигора.

— Ні, наказ воєводи ясний: ми повинні доставити його живого!

Звенигора на це не сказав нічого, але з виразу його обличчя було видно, що він не схвалює наказу воєводи. Була б його воля — не возився б він зі спахією!

Перевіривши пістолі, вони вийшли в довгий напівтемний коридор. У кінці його, біля вікна, стояв аскер. Побачивши трьох незнайомців, він поволі посунув до них, напевне, щоб краще роздивитися.

— Салям! — привітався Звенигора. — А що, шановний, Гамід-ага вже повернувся додому?

Аскер не сподівався, що до нього заговорять про його господаря, і підозріло глянув на незнайомого спахію.

— Ви знаєте Гаміда-агу?

— Ще б пак! Давні друзі! Я привіз йому привіт від його зятя Фархада і дочки Хатче, а також від свата Ісхака-ефенді...

— О, ага знає моїх добрих господарів! — зрадів аскер. — Що нового в наших краях? Ага давно звідти?

— Не так давно. — Звенигора по-приятельському поплескав аскера по спині, взяв під руку. Вони поволі йшли вздовж коридора. — Всього місяць...

Аскер раптом затіпався: міцна Драганова рука затиснула йому рота, а Звенигора вхопив в обійми, як у залізні лещата. Златка хутко відчинила двері найближчої кімнати, і гайдутини в одну мить увіпхнули аскера туди. Переляканий вояка тільки з жахом поводив очима, слідкуючи, як вправні руки меншого спахії зв'язують йому руки й ноги.

— Хочеш жити — лежи спокійно! — промовив Звенигора. — Увечері тебе знайдуть твої друзі...

Щоб аскер не підкотився до дверей, його прив'язали до ліжка.

— На всяк випадок, — пробурчав Драган, затягуючи тугіше вузол.

Гайдутини вийшли в коридор. Златка зробила знак, що все спокійно. Можна було братися за Гаміда.

— Передостанні двері праворуч, — прошепотів Драган, залишаючись на чатах.

Звенигора і Златка підійшли до дверей. Прислухалися. Тихо. Отже, Гамід у кімнаті сам... Звенигора витягнув з-за пояса пістоль, звів курок, лівим плечем рвучко відчинив двері.

Гамід сидів спиною до входу. Не підозріваючи небезпеки, спокійно, не повертаючи голови, спитав: .

— Що трапилось, Енвер?

— Салям, Гаміде! — промовив Звенигора, направляючи дуло пістоля в спину спахії.

Гамід рвучко повернувся. Уздрівши блискуче дуло пістоля, прикипів поглядом до нього. Його обличчя враз посіріло, а нижня щелепа затремтіла... Нарешті він глянув на незнайомців, які насмілилися так нахабно, вдень, коли в місті повно війська, вдертися сюди. Впізнав козака.

— Звенигора? О аллах!

— Не тільки, — виступила наперед Златка, знімаючи шапку. — Салям, ага!

— Адіке! — простогнав Гамід, бліднучи. — Що ви від мене хочете?

— Султанський фірман! — Звенигора підступив ближче.

— Фірман? — Гамід був вражений і здивований: він сподівався гіршого. — У мене його немає...

— Де ж він?

— Я віддав Сафар-беєві.

— Жаль... Тоді доведеться без зайвих розмов застрілити тебе!

Гамід отетеріло мовчав.

— Златко, подивись гарненько: може, фірман тут, а Гамід просто морочить нам голови?

Златка кинулась на пошуки...

— Чекайте! —скрикнув спахія. — Ви все одно не знайдете! Давайте домовимось по-доброму: я вам — фірман, а ви мені — життя. Згода?

Він усвідомлював безвихідність свого становища — це сповнювало його серце люттю і відчаєм. О аллах, що трапилося з ним! Хвилину тому він почував себе в повній безпеці, мав у руках владу і вважався третьою, після околійного паші і Сафар-бея, особою в місті й околії. А зараз... смерть заглядала йому в вічі, і він не знав, як відкараскатись від неї. Тому хапався за найменшу можливість врятуватися. Фірман, звичайно, дуже важливий, і за його втрату беглер-бей по голові не погладить, та думати про це перед лицем наглої смерті було нерозумно і смішно. Розмова з беглер-беєм буде потім... потім... А може й зовсім не буде! Врешті, головне — врятувати життя! Невже доведеться накласти головою? О аллах екбер [13] .

— Ми не торгаші, — суворо сказав Звенигора. — Де фірман? Я не вірю, що він у Сафар-бея!

— Він ось! — скрикнула Златка, виймаючи із темної шкатулки, що стояла, прикрита міндером, цупкий сувій пергаменту.

Гамід зірвався з місця.

— Адіке, не смій! То таємний наказ! За нього всім нам знімуть голови!

— Тим більше цікаво дізнатися, про що ж пише султан у такому важливому фірмані, — сказав Звенигора. — Златко, прочитай!

Златка пробігла очима напис на пергаменті.

— О! Це справді важливий наказ! — вигукнула вона. — Султан оповіщає воєначальників і військо, що за ганебний відступ з-під Чигирина в минулому році великий візир Ібрагім-паша і хан Криму Селім-Гірей позбавлені всіх чинів і вислані на острів Родос у Білому морі. Великим візиром назначається паша Асан Мустафа. Падишах наказує йому стерти з лиця землі прокляте місто Чигирин, захопити Київ і Лівобережну Україну, а Запорозьку Січ зруйнувати. Всіх запорожців на арканах притягнути в Порту і продати на галери! З цього року вся Україна повинна стати вілайєтом [14] Османської імперії!

— Адіке! — прошипів Гамід. — Ти розумієш, нещасна, що ти робиш? Ти розголосила державну таємницю! Відтепер ти поставила себе поза законом і не можеш розраховувати ні на чиє заступництво... О вай-вай, аллах покарав мене за те, що я вважав тебе майже своєю дочкою і дав таке ж виховання, як і Хатче, — навчив читати й писати, що суперечить духові корану, о вай-вай!

— Даремно Гамід-ага побивається за якимось фірманом. Це всього-на-всього шмат вичиненої телячої шкіри, — сказав Звенигора. — Подумав би про себе... Ми прийшли не тільки по фірман.

Бридкий страх знову засвітився в Гамідових очах. Щойно зараз він збагнув остаточно, що його чекає, коли він потрапить до рук Младена і Якуба. Він раптом сповз з стільця і впав перед Златкою на коліна. Охопив її ноги руками. Притиснувся товстою щокою до мокрих, холодних від талого снігу чобіток дівчини. З його грудей вирвався стогін.

— Адіке! Люба! Я ж був тобі батьком... Ти не знала в Аксу горя... Невже ти дозволиш, щоб мене було піддано тортурам?.. Згадай Хатче... Вона була тобі за сестру... Ви були нерозлучні... Невже ти хочеш осиротити її?.. Адіке... Я знаю: я негідник... Я завдав горя твоїм батькам... Але ж ні ти, ні твій брат не маєте причини мстити мені особисто за себе, бо я дав вам усе, що міг дати своїм дітям... Якщо ти не порятуєш мене, аллах прокляне тебе, і ти будеш тинятися неприкаяною по світу до самого воскресіння мертвих! Адіке...

Златка стояла в нерішучості. Вся злість і ненависть, що пройняли її, коли вона дізналася, хто такий Гамід, раптом випарувалися, як ранкова роса під промінням сонця. Біля її ніг лежав чоловік, якого вона знала протягом багатьох років і який справді не робив їй нічого злого і завжди наділяв подарунками й ласощами нарівні з Хатче, своєю пестункою.

В її очах блиснули сльози. Вона благальне глянула на Арсена, просячи поради й підтримки.

— Досить говорити, Гаміде! — сказав Звенигора. — Вставай! Не намагайся розжалобити жалісливими словами серце дівчини! Не поможе! Ти зараз підеш з нами... І не подумай що-небудь сказати своїм людям або подати їм знак, якщо не хочеш умерти передчасно!

— Я не з тобою говорю, гяуре! — ошкірився Гамід і знову припав щокою до ноги Златки, здригаючись від плачу й страху.

— Арсене, залишмо його... — Голос Златки тремтів. — Врешті, минуло багато років... Скажемо батькові і Якубові...

Вона не договорила. Широко розчинилися двері — і в кімнату зайшов Сафар-бей, а за ним — розгублений Драган.

4

Побачивши Звенигору з пістолем у руці, Златку й Гаміда, який повзав у ногах дівчини, Сафар-бей зупинився мов укопаний. Він оглянувся на Драгана, якого прийняв за Гамідового вартового, але, замість доброзичливості, уздрів у його очах ворожість, а в руці — зведений пістоль.

— Аллах екбер! Що це все означає? — вигукнув ошелешено. — Златко, як ти опинилася тут?

Златка не встигла відповісти. Драган випередив її і вихопив у Сафар-бея з-за пояса пістоль, а з піхов — шаблю. Потім поспішно відскочив до дверей і став там на чатах, визираючи крізь вузьку щілину в коридор.

Становище суттєво змінилося. Звенигора перезирнувся з Драганом: що вони мали робити? Вивести з собою, крім Гаміда, ще й Сафар-бея? Замало сил. Взяти тільки Гаміда, а Сафар-бея, зв'язавши, залишити в кімнаті? Чи ж дасть Сафар-бей себе зв'язати? Напевне, він учинить опір, під час якого наражатиметься на небезпеку і сам ага, і Златка. Що тоді скаже воєвода Младен? А крім усього цього, не виключена можливість, що Сафар-бей прибув сюди з вартою, яка може нагрянути і схопити їх усіх.

Поки Звенигора і Драган обмінювались поглядами, роздумуючи, що робити, Сафар-бей миттю зорієнтувався, що тут відбулося перед його приходом. Він помітив і фірман у Златчиній руці, і зніченого Гаміда, що все ще продовжував стояти на колінах, і розгубленість на обличчі дівчини. Помітив — і все зрозумів. В одну мить він збагнув, у яке складне становище він потрапив. У дану хвилину сила, звичайно, була не на його боці. І тим більше — не на боці Гаміда. За своє життя не боявся: пам'ятав, як гайдутини, в тім числі і Звенигора, і Драган, давали його матері клятву не піднімати руки на її сина. За життя ж Гаміда він зараз не дав би й півкуруша: досить Звенигорі чи Драганові натиснути собачку пістоля, і він опиниться в райських садах аллаха! Але він, Сафар-бей, не міг, не мав права допустити, щоб на його очах гайдутини убили мусульманина, вірного охоронця падишаха. Такого йому не простило б ні військо, ні беглер-бей. Тому, нехтуючи небезпекою, кинувся до Гаміда, підвів його і, ставши попереду, різко промовив:

— Арсен-ага, ти тут найстарший, тож маєш розуміти, що я не дозволю безкарно розправитися з Гамідом-агою. Моя честь запорукою цьому! Якщо ж ви насмілитеся стріляти в нього, то стріляйте і в мене!.. Але мушу попередити — внизу, крім воїнів Гаміда-аги, сидить п'ятеро моїх аскерів. Якщо вони почують постріли...

— Я зрозумів тебе, Сафар-бею, — сказав Звенигора, відбираючи від Златки фірман і ховаючи його собі за пазуху. — Що ж ти пропонуєш?

— Я пропоную вам найкращий вихід: тікайте, поки не пізно! З хвилини на хвилину сюди можуть прийти наші люди, і вам доведеться скрутно... Подумайте про Златку! Отже, за одно чи два життя — три життя!

— Хай поверне той гяур султанський фірман, — пробелькотав, приходячи до пам'яті, Гамід.

Звенигора глузливо посміхнувся. Сафар-бей удав, що не почув слів Гаміда.

— Не гайте часу, Арсен-ага!

Звенигора глянув на Драгана: той ствердно кивнув головою, але вголос додав:

— Сафар-бею, нам доведеться вас з Гамідом зв'язати, щоб ви не перешкодили нам безборонне вибратися з міста.

— Я даю вам слово честі. З вами моя сестра. — Сафар-бей гірко усміхнувся. — Хіба я дозволю поглумитися з неї?

— Гаразд. Ми згодні, — сказав Звенигора. — Златко, Драгане, ходімо! Справді, не будемо гаяти часу!

Вони швидко вийшли з кімнати. Драган підпер двері отоманкою.

— Знаємо слово честі яничара, — пробубонів він при цьому. — Ех, чорт! Самі випустили Гаміда з рук!

— Маємо щось важливіше, — поплескав себе по грудях, де був захований фірман, Звенигора. — Ну, гайда! Швидше!

Вони спокійно спустилися вниз, минули спагіїв Гаміда і яничарів Сафар-бея. Коні стояли сідлані. В дворі і на майдані — ані душі. Звенигора допоміг Златці сісти в сідло — і за мить три вершники виїхали з воріт.

І тут з хану долинув різкий Гамідів голос.

— Аскери! Пильнуйте! Гайдутини виїжджають із міста!

Він висунувся з вікна і волав на весь Слівен. Звенигора схопився за руків'я пістоля, але Гамід враз замовк: міцна Сафар-беєва рука затиснула йому рота і швиргонула в глибину кімнати. Крізь прочинене вікно доносилася Гамідова лайка. Він намагався вирватися з рук Сафар-бея, і йому, мабуть, пощастило зробити це, бо шум у хані раптом затих.

— Вперед, другарі! — вигукнув Драган і погнав коня чвалом по вузьких слівенських вуличках.

За ним мчала Златка на гнідому огирі. Звенигора трохи відстав. Завертаючи за ріг, він оглянувся: з воріт хану виринули чотири вершники і понеслися слідом за ними. Отже, погоня! Спагії Гаміда тепер не відстануть від них, будуть переслідувати, аж поки витримають коні. А до гайдутинської засідки — майже два фарсахи... [15] І дорога йде весь час угору.

Вулицями втікачі промчали без перешкод. З-під кіпрських копит летіли важкі бризки бурої води і грудки талого снігу. Свистів у вухах напоєний запахами весни теплий вітер. Удалині синіли гори і переліски.

Та розглядатися було ніколи. Вперед! Швидше вперед! З високого горба Звенигора оглянувся ще раз. Переслідувачі виринули з міста і

розтяглися по дорозі довгим цепом, їх уже було не четверо, а десятків два. Видно, крик Гаміда підняв на ноги спагіїв, і їхні застояні ситі коні поволі, але вперто наздоганяли втікачів. А з міста вилітали все нові й нові верхівці. "Гм, занадто, — подумав Звенигора. — Увесь Гамідів загін проти нас трьох! І, здається, спагії мають намір переслідувати нас до того часу, аж поки не заженуть у глухий кут. Буде жаль, якщо я не зумію знайти спосіб передати султанський фірман на Україну, щоб попередити військо і народ про грізну небезпеку, яка ось-ось посуне з півдня".

Він лівою рукою помацав тугий сувій за пазухою, почув характерний хрускіт свіжовичиненого пергаменту і продовжував гарячкове думати над тим, як відірватись од переслідувачів або ошукати їх. Коли б не Златка, все було б простіше. Вони з Драганом кинули б в якій-небудь ущелині коней і спробували б у малодоступних для кінноти місцях пішки заплутати свої сліди. Але з Златкою... Чи витримає вона цілоденний перехід по нетрях, бескидах та урвищах? Не для дівочих ніг такі дороги!

Спагії прискорили біг. Наперед вирвалося кілька вершників на бистрих арабських конях. Серед них виділялася огрядна постать Гаміда. Звенигорі здалося, що він навіть виразно бачить потемніле від напруги Гамідове обличчя і люті брунатні очі. З далини донісся хрипкий поклик:

— Урус, здавайся!

Арсен ударив коня, хоча він і так мчав щосили. Витривалий у гірських переходах, призвичаєний до крутих і небезпечних стежок, невеликий товстоногий огир не міг змагатися в швидкості бігу із спагіївськими прудконогими рисаками. Козакові вже виразно чути за спиною тупіт копит і лайку аскерів. Ось-ось вони наздоженуть його.

Вдалині замаячіли гори, порослі чагарником. Швидше б туди! Хоч Златка й стомилася від скаженого чвалу, та доведеться спішуватись і тікати навпростець через гірський кряж і колючі безлисті чагарі.

Звенигора пригнувся до самої луки сідла. Міцно ударив спітнілого коня ногами під боки. Та хіба цим примусиш його бігти прудкіше?

Ось і ущелина! Ще півверсти!

Раптом Арсен здригнувся: кінь під Златкою спіткнувся і впав. Златка кумельгом покотилась по рихлому снігу. Драган натягнув поводи, але Звенигора крикнув щосили:

— Драгане, тікай! Мчи до своїх!

Драган знову рвонувся вперед. Златка тим часом звелася на ноги, і Арсен, нахилившись, ривком підняв її угору і посадив поперед себе.

Ну, коню-конику, виручай!

Позаду закричали, заулюлюкали переслідувачі. Лише якихось сто кроків відділяло їх тепер від утікачів, і спагії були впевнені, що здобич не вислизне з їхніх рук.

— Златко, дорога моя, — прошепотів Звенигора, — візьми фірман! Заховай! Вези в загін — а там воєвода знайде спосіб передати на Україну...

— Арсене, що ти надумав?

— Кінь довго не витримає... За мене не турбуйся... Тікай! — Міцно поцілував дівчину і, випручавши ноги із стремен, легко відштовхнувся від луки сідла і покотився в придорожній ярок. Зразу ж схопився — подерся на гору.

Частина спагіїв спішилась — кинулася за ним. Звенигора почув голос Гаміда:

— Живого чи мертвого — дістаньте мені його!

Більша частина загону помчала за Златкою.

5

Яцько здерся вище за всіх: осідлав стрімку скелю, з якої відкривався широкий вид на Слівен і приміські околиці. Яскраво сяяло весняне сонце, і хлопець, приклавши руку козирком до лоба, пильно вдивлявся вдалину.

Внизу, недалеко від дороги, у затишній улоговині, зупинився гайдутинський загін. Усі мовчали. Воєвода Младен схвильовано ходив по сухому пагорбу, час від часу кидаючи тривожні погляди на далеку дорогу. Кожному було ясно, що воєвода переживає за дочку.

А в нього боліло серце. Вперше в житті. І той біль був такий гострий, що воєвода зціпив зуби, щоб не застогнати. Він зв'язував це з хвилюванням за Златку і подумки картав себе за те, що дав їй згоду взяти участь у цій дуже ризикованій поїздці до Слівена.

Він пригадав, що тоді, коли вирішувалось, кому їхати, все здавалося простіше. Драган мав їхати, але він ніколи не бачив Гаміда і не знав його в лице. Звенигора теж мав їхати і знав Гаміда добре, зате і його в Слівені багато хто знав, тому козакові, гадали, важко буде невпізнаним проникнути в хан Абді-аги. Коли Младен висловив думку, що, може, поїде він сам, всі рішуче виступили проти: воєвода не мав права так ризикувати собою, а відтак і всією справою, за яку боролися повстанці. Викликало гостре заперечення і намагання Якуба взяти участь у викраденні Гаміда і султанського фірману, — не ті сили були в старого, і знав його Гамід занадто добре... Звичайно, рядові гайдутини, які погано знали турецьку мову або зовсім її не знали, теж не могли бути корисними Звенигорі й Драганові під час їхнього наскоку на місто... Тож коли Златка сказала, що найкраще підходить для поїздки вона, всі якось

задумалися. Один Звенигора рішуче заперечив, та коли дівчина зауважила, що вона ж весь час буде поряд з ним, козак теж замовк. Пропозиція була настільки несподівана і незвичайна, що підкупила всіх. Спокушало те, що переодягнена аскером Златка, яка досконало володіла турецькою мовою і прекрасно знала Гаміда, його оточення і звички, могла легко ввести в оману спагіїв і вільно проникнути в кімнату спахії. У Младена, крім цього, ворухнулася в серці гордість: дочка ставала гідною спадкоємницею духовних ідеалів своїх батьків. Як би порадувалася тепер Анка, споглядаючи на свою доньку!.. І він... погодився.

А тепер малював одну картину страшнішою за іншу. І картав себе, кленучи свій хвилинний порив, що, може, призвів дівчину до загибелі.

— Їдуть! — раптом загукав зі скелі Яцько. — Мчать щодуху!.. Троє!

Гайдутини подерлися на скелі. Младен застиг на своєму горбі, зірко вдивляючись у голубий простір, але нічого не бачив там.

Тим часом Яцько не спускав очей з далеких верхівців. Коли з міста вискочила погоня, він спочатку навіть не зрозумів, хто то, яке відношення вона має до Звенигори і його друзів. Тільки згодом, коли неймовірний здогад пронизав його свідомість, він дико закричав:

Погоня! Погоня! Наші в небезпеці!

Гайдутини вже й самі побачили, що Драган, Звенигора і Златка тікають від погоні і що віддаль між ними і переслідувачами поволі зменшується. Воєвода Младен зблід.

— Набийте пістолі і яничарки! Приготуйтесь до бою, другарі! — скрикнув він. — Займайте свої місця!

Гайдутини залягли обабіч дороги за скелями. Спихальський, Роман і Грива, вистромивши голови з-за каменів, прикипіли поглядами до втікачів.

— Прудкіше! Прудкіше, най його мамі! — шепотів зблідлими вустами пан Мартин. — О пан Єзус, захисти їх!

Коли під Златкою упав кінь, гайдутини ойкнули. Воєвода схопився за голову. Глухий болісний стогін заклекотів у його грудях.

Лицарський вчинок Звенигори вселив у серця його друзів і всіх гайдутинів нову віру в порятунок. І навіть тоді, коли козак сплигнув з коня, щоб дати Златці змогу втекти, ніхто не сумнівався в тому, що йому пощастить уникнути рук спагіїв.

Тим часом Драган і Златка швидко наближалися до гайдутинської засідки. За ними по п'ятах гналися спагії.

Гайдутини лежали за скелями, міцно стискаючи в руках зброю. Жодного поруху, жодного звуку! Тільки дзвінкий цокіт копит на кам'янистій дорозі та шелест вітерця над головами порушували мертву тишу.

Воєвода Младен причаївся за скелею поряд зі Спихальським та Романом. Йому здавалося, що серце вискочить у нього з грудей. Руки до болю в суглобах стискали яничарку, але він не помічав цього. Поглядом прикипів до двох передніх вершників, що хутко наближалися, виважуючи ту мить, коли вони проскочать засідку і можна буде вогнем відсікти переслідувачів.

У Спихальського чоло всіялося рясним потом, тремтів гострий кінчик їжакуватого вуса. Голубі булькаті очі пойнялися крицевою синявою.

Майже не дихав Роман. Ліве око примружив, а праве тримав на мушці, цілячись у переднього переслідувача, кожної миті готовий натиснути на собачку.

Нарешті, Драган і Златка вихором промчали повз гайдутинів. Наростав гулкий тупіт спагіївських коней.

— Вогонь! — скрикнув воєвода.

Гримнув залп. Луною віддався в горах. Дико заіржали, падаючи через голови, поранені коні. Полетіли додолу верхівці. Крики жаху, болю залунали в ущелині. Уцілілі спагії повертали назад.

Драган і Златка швидко спішилися і незабаром, бліді, схвильовані, підбігли до гайдутинів. Хтось повів їхніх мокрих, змилених огирів у безпечне місце.

— Тате, врятуй Арсена! — скрикнула Златка, падаючи в обійми воєводи.

Младен пригорнув дочку. Плечі його здригалися від щойно пережитого хвилювання.

Спагії відступили на недосяжну для куль відстань і збилися в гурт. До них примчав Гамід. Підтягувалися поволі ті, що відстали. Незабаром воєвода нарахував близько півсотні ворожих аскерів, які, очевидячки, готувалися до бою.

— Не турбуйся, донько. Все буде гаразд, — сказав воєвода. — Арсен — сміливий юнак і не дасться в руки ворогам. Іди спочинь. А ми повинні зустріти як слід гостей...

Загін займав вигідне для оборони місце. Невисокі скелі і нагромадження камінних брил, що лежали понад дорогою, надійно

прикривали гайдутинів від куль. Праворуч і ліворуч від дороги здіймались обривисті горби, теж зайняті гайдутинами. Позаду, в напрямку Старої Планини, тяглися дві долини, порослі чагарником і лісом, — вони були зручні для відступу.

Не маючи уявлення про кількість гайдутинів, спагії не поспішали з наступом. Вони чекали підкріплення. Зі Слівена мчали поодинокі аскери. Невдовзі прибув невеликий яничарський загін Сафар-бея. Надвечір Гамід мав близько сотні воїнів і лише тоді віддав наказ про наступ.

Частина спагіїв пішла понад дорогою, ховаючись у ярках, чагарниках та міжгір'ях. Друга частина — більша — лишилась на місці. Десятків два воїнів подерлися на горби, щоб обійти гайдутинів з боків.

— Спокійно, другарі! Підпустіть ворогів ближче — і тоді цільтесь влучно! Щоб жодна куля не пролетіла мимо! — поучав своїх соколів воєвода. — Нас менше, але за нами — правда! Да жиє Болгарія!

Затріщали з обох боків постріли. Закучерявилися в долині сизі димки. Важко просвистіли в повітрі олов'яні кулі.

Гайдутини берегли порох, а тому, виконуючи наказ воєводи, стріляли рідко. Але гостре око балканджія, міцна його рука! То в одному, то в іншому місці скрикували поранені спагії або й падали мертві на холодне каміння.

В першому ж приступі Гамід недорахувався більше десятка своїх воїнів. Стільки ж було поранено і відправлено до Слівена.

Як тільки наступило затишшя, Яцько відклав убік торбинку з порохом (він заряджав яничарки для Романа і Гриви), запхнув за пояс два ятагани — і непомітно шуснув у чагарник. Обережно, щоб не сколихнулася жодна гілка, пробрався ущелиною на протилежний бік горба і швидко почимчикував у тил спагіям. Його весь час непокоїла

думка про Звенигору. Де він? Чи пощастило йому втекти від переслідувачів? Чи, може, був схоплений або забитий? Коли б був живий і на волі, то досі б прибув у розташування гайдутинів. Отже...

Перед вечором Яцько, зробивши чималий гак по горах, опинився на сопці, звідки було видно як на долоні весь табір Гаміда. Хлопець приліг у кущах, за каменем, і почав стежити за ворогами, що, як він скоро зрозумів, готувалися провести тут ніч. Але нічого, що б прояснило долю Звенигори, не побачив.

6

Тим часом Арсен лежав зв'язаний у ямі під скелею, яка і закривала його від Яцька. Насупроти нього сидів довгов'язий аскер і пантрував за в'язнем, як вовк. Арсен не міг поворухнути ні рукою, ні ногою. Йому лишалось одно: думати. І він пригадував події останньої години.

Сплигнувши з коня, він прудко подерся на гору. Краєм ока запримітив, що Златка міцно тримається в сідлі і щодуху мчить за Драганом. Це наддало йому сили. Він продерся крізь густі зарості дроку і раптом опинився перед високою кам'яною стіною. Як він не звернув на неї уваги? Адже міг стрибнути на протилежний бік! Знизу до нього вже перли спагії з наставленими сторчма ятаганами.

— Здавайся, гяур! — кричали.

Арсен побіг попід стіною вперед, назираючи, чи нема де місцини, якою він вихопився б нагору. Але такої місцини не було. Зате з чагарів вискочило ще кілька спагіїв і кинулися йому навперейми. Він зупинився, важко дихаючи. Стиснув у руці пістоль. Однак і вистрілити не пощастило: з полка здуло порох, і спалаху не вийшло.

Його схопили зразу троє. Потім надбігло ще двоє. Він намагався випручатися, вирватися, з їхніх рук, та нападники виявилися спритними й міцними людьми — звалили його додолу, зв'язали.

Побачивши полоненого козака, Гамід аж засичав від радощів. Підскочив — запустив руку за пазуху бекеші...

Звенигора іронічно усміхнувся.

— Даремно шукаєш, ага!

— Мовчи! Ні слова! — вереснув Гамід, не бажаючи, щоб воїни знали про пропажу султанського фірману, і вивернув Арсенові кишені.

Але і там фірману не було.

Гамід відіслав аскерів наперед.

— Де фірман, урус?

— Я його заховав, ага. Бачиш же — при мені немає...

— Де заховав? Чи передав кому?

— Ні, не передавав. Пошукай отам, під горою. Може, пощастить знайти. — Козак насмішкувато повів оком.

— Що ти мені голову морочиш? Кажи правду, якщо хочеш жити!

Звенигора прекрасно розумів, що жити йому тільки до того часу, коли Гамід втратить віру, що випитає у нього що-небудь корисне для себе про фірман. Тому з самого початку повів себе так, щоб у Гаміда жевріла надія добитися свого.

— Я й кажу правду. Фірман я заховав. Давай, Гамід-ага, домовимося: я тобі — фірман повертаю, ти мені — життя!

Незважаючи на трагічність становища, він не зміг стримати гіркої посмішки, пригадавши, що повторив слова Гаміда, які той говорив якусь годину тому в хані Абді-аги... Все-таки хитромудра штука — життя! Не встигнеш кліпнути оком, як воно враз повернеться до тебе іншим боком, піднесе таку заковику, якої ніяк не сподівався...

Гамід зразу повеселішав.

— Я тобі обіцяю це. Давай фірман!

— Е-е, знайди, ага, дурнішого! Не так це робиться!

Тут гримнув гайдутинський залп. Погоня за Драганом і Златкою припинилася. Спагії відкотилися назад. І Гамід, наказавши одному із аскерів, що саме під'їхав, берегти полоненого, як зіницю ока, помчав до своїх воїнів.

І ось лежить він, кілька хвилин тому вільний козак, а тепер — нерухома колода, в холодній і мокрій від розталого снігу ямі й дивиться на рябе, побите віспою обличчя свого вартового.

— Гей, ага-джан, — звертається Звенигора до нього, — ти бачиш — я підпливаю водою... Витягни мене на сухе!

— Не втопишся!

— Але простуджуся, дурна твоя голова! Мене звільнять, і я тоді пригадаю тобі ці слова.

Вартовий закліпав очима. Він не знав, хто перед ним. Дорогий спагіївський одяг свідчив, що стереже він незвичайну птицю. Врешті, якщо витягнути його з ями на сухе, яка в тому провина? І аскер виволік полоненого наверх, поклав проти сонця під брилою ніздрюватого вапняку.

Звідси було видно дорогу, гурт спагіїв на ній і вершників, що все прибували зі Слівена. Серед загону яничарів Звенигора впізнав Сафар-бея. Ага був насуплений, здавався заклопотаним. Побачивши Звенигору, він осадив коня.

— Ти? — Він був здивований і вражений.

— Так, Сафар-бею. Це я. Завдяки твоїй ласці...

Сафар-бей мовчки відвернувся, ударив коня. Помчав услід за своїми воїнами.

Увечері, після невдалого наступу на гайдутинів, Гамід дав наказ розбити табір і поставити посилені дозори. Спагії і яничари запалили вогнища. Вони не зважали на близькість гайдутинів: перевага була на їхньому боці. Зі Слівена прибули підводи з припасами — і зголоднілі люди накинулися на вечерю.

Гамід і Сафар-бей підійшли до Звенигори. Відблиск від вогнища падав на їхні обличчя. Гамід дав знак вартовому, що той може йти.

— Ти мав час, гяуре, подумати над своєю долею, — промовив Гамід. — Скажи, де фірман, і я відпущу тебе!

— Я дуже добре тебе знаю, Гаміде, щоб повірити твоїм словам.

— Тоді зараз же зателіпаєшся на гілляці! Гей, люди!

— Чекай, Гамід-ага, — втрутився Сафар-бей. — Повісити ніколи не пізно... Козак і справді має підстави не вірити твоїм обіцянкам. І ми повинні зрозуміти його: він хоче виторгувати собі життя за фірман.

— Але ж його при ньому нема! Я впевнений, що він устиг передати фірман гайдутинам...

— То ми можемо запропонувати їм обмін... Гадаю, що гра варта свічок. Якщо ми не хочемо мати від беглер-бея неприємностей, вірніш, якщо ти не хочеш мати неприємностей, бо я тут ні при чому, то ми повинні роздобути той фірман, чого б це нам не коштувало! Гайдутини не мають причини не піти на такий обмін. Козака вони цінять, як це мені відомо, досить високо, а зміст фірману досі для них не становить таємниці.

Гамід мовчав. Люто зиркав на Звенигору. З якою насолодою він піддав би його тортурам, а потім накинув би зашморг на шию! Та ба! Страх за власну шкуру примушував його стримуватись, бути поміркованим. Думка Сафар-бея про обмін, якщо фірман і справді уже в гайдутинів, сподобалась йому.

— Ну, що ж, гаразд, — буркнув похмуро. — Я згоден... Як же це зробити? Я боюсь, що до ранку від гайдутинів і слід прохолоне. Чуєш, гяуре?

— Нікуди вони звідси не підуть, — сказав Сафар-бей. — Вони знають, що Звенигора у нас у полоні, і постараються відбити його. Зі сходом сонця пошлемо кого-небудь на переговори.

— Гаразд, — погодився Гамід і гукнув вартового.

Ніч була холодна. Спагії і яничари напнули намети, та про Звенигору ніхто не потурбувався, і він, зв'язаний, мокрий, тремтів від нічного холоду. Вартовий теж мерз. До півночі, поки горіли вогнища, він ходив,

а, стомившись, закутався в опанчину і сів під скелею, поставивши яничарку між ногами.

Небо було зоряне, але безмісячне. Пофоркували в темряві коні, перегукувалися дозорці.

Перед світом Звенигорі здалося, що вартовий заснув. Чулося його рівне дихання. Та що з того, коли ти зв'язаний? Лежиш, мов камінь! І козак важко зітхає.

Десь позаду, за шатром, що стояло недалеко від дороги, почулися скрадливі кроки. Звенигора насторожився. Хтось прямує до нього. Хто б це міг бути? Може, Драган? Нічого не видно.

Хтось постояв, ніби прислухався. Потім Звенигора відчув, як чиїсь руки намацали мотузки, якими він був зв'язаний, в темряві блиснуло лезо ятагана — і він відчув себе вільним. Затаїв дихання, розминаючи затерплі руки й ноги. Повернув голову, щоб глянути на свого рятівника, але побачив тільки темну постать, що хутко зникала в нічній імлі.

Обережно, щоб не наробити шуму, Звенигора порачкував від скелі, під якою куняв вартовий, і шаснув у кущі.

Раптом перед ним хтось підхопився на ноги, скрикнув:

— Ой, хто це?

Звенигора впізнав голос Яцька. Миттю затулив хлопцю рукою рота. Так от хто його рятівник!

— Це я, Арсен. Тікаймо мерщій!

Вони поплазували в темряву. Арсен у думці дякував хлопцеві за щасливий порятунок. Сміливий росте воїн!

Яцько упевнено повз уперед. В'юнким вужем розсовував зарості, гнучкою куницею обминав перешкоди, що виникали на їхній путі. Коли відійшли від спагіївського табору досить далеко, зупинився, щоб перевести дух. Звенигора стиснув його в обіймах.

— Спасибі, тобі, Яцьку, що вдруге визволив мене, — прошепотів на вухо. — Не побоявся пробратися у саме лігво ворогів! Що б же ти робив, коли б прокинувся вартовий?

— Вартовий? Я щось його не бачив. Та й далеко я був від нього.

— Як! Він був поряд з тобою, коли ти розрізував на мені мотузки...

— Мотузки? — ще більше здивувався Яцько. — Я не розрізував ніяких мотузків...

— То хто ж мене визволив?

— Як хто? Я гадав, ти сам...

— Гм, — задумався Звенигора. — Дивно... Невже...

Він не договорив. Неймовірний здогад пронизав йому ї мозок — невже то був Сафар-бей? Але ні, це неможливо.

Тоді хто ж?

Гайдутини намагалися втекти від спагіїв Гаміда і півдня петляли по міжгір'ях і, таємних звіриних стежках Старої Планини. Але втекти не пощастило. Гамід проявив виняткову наполегливість. Без відпочинку він переслідував загін Младена аж до гори Хладної.

Тут розгорівся бій. Гайдутини засіли у вузькій ущелині. Дали два залпи по наступаючих спагіях, але не спинили їх. Розлютований втечею Звенигори, Гамід будь-що хотів розгромити повстанців, схопити їхніх ватажків і відібрати фірман, а тому гнав своїх аскерів у наступ, незважаючи на втрати.

Спагії рвалися в рукопашний бій. Скориставшись тим, що гайдутини набивали яничарки, вони з криком і вереском ринули у вузький прохід.

— Алла! Алла! — ревіли страхітливо роззявлені роти.

— До шабель, другарі! — пролунав голос воєводи Младена. — Не осоромимо землі болгарської! До шабель!

Він перший кинувся з високо піднятою шаблею на ворогів. Поряд з ним ішли Драган і Звенигора. Всі гайдутини, за винятком Златки, Якуба і Яцька, які ходили біля поранених і стерегли коней, ринули в атаку.

Дві лавини зустрілися в похмурій кам'янистій ущелині. Заскреготала криця — впали перші вбиті. Крики стихли. Чулися лише поодинокі вигуки бійців та стогін поранених. Рубалися люто, не відступаючи ні кроку назад. Сіре каміння почервоніло від крові, — з нього здіймалася ніби рожева пара.

У гайдутинів виділялися два клини, що глибоко ввігналися у стрій спагіїв, — перший мав вістрям Младена, Звенигору і Драгана, другий — Спихальського, Гриву й Романа. Младен рубався мовчки, в душі жаліючи, що не може дотягнутися до Гаміда, який стояв далеко позаду, в тилу своїх воїнів. Зате Спихальський, люто настовбурчивши вуса, без

угаву сипав лайками та приповідками, без яких не міг обійтися навіть у вирі лютої січі.

— Згинь до дзябла! — гримів його голос. — Псякрев!

Свистіла шабля — і поляк просувався на один крок наперед.

— Го, го, лайдаку, а ти що за єден! — звертався він до нового ворога, що напав на нього. — Звідкіля узявся, скурвий сину? Хочеш помірятись зі мною силами? Прошу, прошу... Але не ремствуй, пане, якщо до скону носитимеш на своєму пискові мій гостинець! На! Маєш!..

Похмурий Грива рубався затято. Він був на цілу голову вищий і від своїх, і від турків, — і з висоти свого зросту скидав гострим поглядом все поле бою, помічав найбільш завзятого ворога і поривав туди за собою своїх друзів.

Роман, пшеничночубий, ясноокий, з веселою усмішкою на напіврозтулених вустах, фехтував з бородатим аскером легко і радісно, ніби стояв не на смертельному герці, а на току з ціпом у руках над снопами запашного жита.

Півдесятка ворогів уже скуштували їхніх шабель і, обливаючись кров'ю, корчилися під ногами у бійців.

Звенигора і Драган пильно оберігали Младена.

Хтось із спагіїв упізнав його і з криком: "Воєвода Младен!" — кинувся на гайдутинського ватажка з високо занесеною шаблею. Драган відбив удар, а Звенигора прикінчив нападника. Та тепер усі аскери побачили воєводу, і кожен намагався схрестити з ним зброю. Кожному хотілося зажити слави переможця воєводи й одержати обіцяну Гамідом нагороду за його голову.

Бій проходив з перемінним успіхом. Жодній з сторін не пощастило здобути відчутну перевагу. Однак було ясно, що гайдутинам доведеться відступати: спагії мали вдвічі більше сил. До того ж загін Сафар-бея, який до цього часу не брав безпосередньої участі в збройних сутичках, міг в першу-ліпшу хвилину прийти їм на допомогу.

Потрібно було протриматись до вечора, а потім, користуючись темрявою, відступити.

— Драгане, накажи винести поранених, — кинув через плече Младен, — у безпечне місце! Хай Златка і Якуб супроводять їх!

Драган вийшов з бою.

Звенигора мусив бути ще уважнішим, щоб у разі потреби відвести од воєводи небезпеку. Він став з ним плече в плече і, підтримуваний іншими гайдутинами, мовчки відбивався від розлютованих ворогів, що почали насідати все настирливіше.

Один з аскерів, якому, видно, дуже хотілося зустрітися віч-на-віч з воєводою, але не щастило це зробити через штовханину, поклав собі досягнути цього іншим шляхом. Він вихопив пістоль і, скочивши на камінь, через голови товаришів, вистрілив у Младена. Старий воєвода здригнувся, почав осідати назад. Звенигора встиг підхопити його попід руки, але в цю мить ворожа шабля завдала воєводі ще одного удару. Гайдутини зразу ж заступили його, а Арсен виніс воєводу в тил.

На крик Звенигори підбіг Драган.

— Яке нещастя! — скрикнув він, побачивши закривавленого, зблідлого воєводу. — Швидше до Якуба! Неси, Арсене! А я залишуся тут...

Рани Младена виявилися серйозними. Куля пронизала груди, а шабля розпанахала передпліччя.

Якуб туго перев'язав воєводу, Златка зі слізьми на очах підтримувала батька за голову.

Младен кріпився, але поволі втрачав сили.

— Як там? — спитав кволо.

— Тримаються наші, — відповів Арсен.

— Жаль, мало нас, а то б спіймали сьогодні Гаміда... Арсене, передай Драганові, щоб виводив загін з бою! Досить ми поклали ворогів! — Воєвода змовк, зціпивши зуби.

Звенигора з Якубом посадили його в сідло. Златка стала поруч, готова підтримати батька. Підвелися ті поранені, хто міг іти сам.

— Рушайте, — сказав Звенигора. — Ми наздоженемо вас.

Звістка про поранення Младена незабаром поширилася між гайдутинами. Кожен з них ще чинив опір ворогові, але бойовий запал уже почав згасати, як згасає вогонь під першими краплинами дощу. Звенигора помітив це зразу, як тільки повернувся назад, у лави. Йому кинулося в вічі і те, що крики "алла" вже заглушували голоси гайдутинів, і те, що крок за кроком гайдутинська лава відкочувалась, і навіть те, що більше не сипав приповідками пан Мартин, а мовчки відбивався від двох аскерів, що, видно, заповзялися взяти його на шаблі.

— Драгане, виводь загін з бою, — шепнув Арсен молодому болгаринові. — Відступаємо на північ, у гори... Такий наказ воєводи!

Бій ущухав. Гайдутини поволі відступали назад, підбираючи поранених. Драган сподівався, що спагії, зазнавши відчутних втрат, не стануть переслідувати їх, одначе він помилився. Хоча вони й не кидалися врукопашну, але й не відставали. Чутка про поранення Младена дійшла до Гаміда, і він вирішив одним ударом покінчити і з воєводою, і з його загоном.

Так і йшли манівцями, до темних ущелинах, захаращених буреломом та камінням. Попереду — гайдутини, позаду — спагії, не відступаючи, але й не насмілюючись поки що нав'язати новий бій. Гамід мав свої розрахунки. Він знав, що гайдутинам важче. Вони несли поранених, а він своїх залишив на місці бою під наглядом Сафар-бея, який відмовився брати участь у дальшому поході. Тож ага сподівався, що прийде час, коли стомлених, виснажених гайдутинів буде легко перемогти.

8

Два дні тривав цей важкий, виснажливий відступ. Голодні люди мовчки брели гірськими стежками, щомиті оглядаючись назад. Коли спагії дуже насідали, тоді найвитриваліші робили засідку і стріляли в них з-за каменів. Це примушувало турків знову триматися на чималій відстані.

Звенигора ішов поряд з Драганом. Тепер на плечі молодого балканджія лягла вся відповідальність за долю загону.

— Так ми перейдемо всю Планину, — промовив гайдутин. — Треба рятувати Младена і не дати Гамідові змоги повернути собі фірман. Але як це зробити? На мою думку, нам слід розділити загін. Ти, Арсене, разом зі своїми друзями, Младеном, Златкою і Якубом відірвешся і підеш на північний схил Планини. А я з загоном відверну Гаміда від вас...

Звенигора мовчав. Він розумів, що тяжко поранений воєвода потребує спочинку. Хоча б на два-три дні. Але розділяти загін... Чи ж погодиться на це Младен? Він висловив свій сумнів Драганові.

— Ми йому нічого не скажемо, — відповів Драган. — Врешті, йдеться про його життя, і тут ми маємо право вирішувати самі.

— Ну, що ж, я згоден.

Вони домовилися про місце майбутньої зустрічі. Драган зразу повеселів. Він вірив, що без тяжко пораненого воєводи загін зуміє втекти від переслідувачів, а сам воєвода видужає в затишку і спокійному місці десь у колибі пастухів-балканджіїв.

Звенигора сповістив про такий намір Драгана своїх товаришів і Златку. Всі пристали до цього. Не гаючи часу, Звенигора повів свій загін далі в гори, прямо на північ. Драган зостався в засідці і після короткого бою, на виду в спагіїв, звернув ліворуч і через відроги кряжу пішов на захід.

Гамід рушив за ним. Але не пройшов він і півфарсаха, як його наздогнав захеканий аскер у заболоченому одязі.

— Осмілюся сповістити, ага, що гайдутинський загін розділився надвоє, — сказав він.

— Звідки ти це взяв? — сполошився Гамід.

— Я трохи відстав. Наздоганяючи вас, я пішов по кінських слідах. Адже відомо, що у гайдутинів всього двоє коней, на яких вони везуть свого пораненого воєводу. Так ото я пішов по тому сліду. Здершись на гору, я вдалині побачив невеличкий гурт людей, — їх було восьмеро, — і двоє коней. Спочатку я зрадів. Ну, думаю, десь і наші тут недалечко. Раптом, повернувшись, з подивом уздрів на протилежному від мене

узгір'ї два загони — гайдутинський і наш. Я й зрозумів, що нас обдурено. Пораненого пса Младена намагаються спровадити в безпечне місце. Так я гадаю, ага.

— Ти впевнений, що їх тільки восьмеро?

— Я бачив їх, як ось вас бачу, — образився аскер.

— Гаразд. Спасибі. Ти приніс дуже важливу звістку, — сказав Гамід і, відібравши два десятки аскерів, повернув назад. — Веди нас! Та швидше!

Він поспішав. В долині сам пересвідчився, що аскер сказав правду. На м'якій від розталого снігу землі яскраво виднілися два кінські сліди. Гамід вилаяв себе. Ішак! Дурний баран! Тебе мало не обдурили ті хитрі балканджії! Мав би сам додуматись, що вони захочуть в першу чергу врятувати свого ватажка!.. А де Младен, там, напевне, і той урус!.. Ну, тепер вони не випрснуть з моїх рук!

— Швидше! Швидше! — підганяв він аскерів, які вже стомилися не менше, ніж гайдутини, і брели понуро, опустивши голови.

Тим часом Звенигора зі своїм невеличким загоном здирався все вище і вище на головний хребет Старої Планини. Роман і Грива вели на поводах коней, на яких їхали Младен і Златка. Попереду йшли Якуб і пан Мартин. Позаду плівся Яцько. Хлопець дуже стомився, але не хотів признатися нікому про це. Цупкі чирики муляли ноги. Вибравши зручний плескуватий камінь, хлопчина присів перезутися. Як би він хотів отак посидіти трохи проти сонечка, щоб відійшли задерев'янілі від безконечної ходьби ноги, щоб розправились обвислі плечі! Або з яким задоволенням ліг би просто неба і заснув, щоб вигнати з тіла важку втому! Та... Яцькові руки, що тримали онучу, раптом застигли в повітрі, з голови вилетіли пустопорожні мрії: він прикипів поглядом до ледь

помітної стежки внизу, по якій вони щойно пройшли. По ній швидко піднімалися вгору спагії. Серед них Яцько зразу впізнав Гаміда.

Хлопець миттю взув чирики, кинувся слідом за товаришами.

—— Арсене, поглянь! — скрикнув він. — Нас наздоганяють!

Усі зупинилися. З стрімкого скелястого виступу було добре видно широку долину і кам'янистий схил, де-не-де порослий низенькими кущами. Поміж ними мелькали темно-сірі бекеші спагіїв.

— Псякрев! Холера! Обхитрив нас! — вигукнув Спи-хальський, ударивши шапкою об землю. — Туго ж нам доведеться ниньки, панове! Їх там достобіса!.. Єден, два, тши... Ого, двайцять лайдаків веде за собою тен галган! Стонайцять дзяблів йому в живіт! А нас тилько штири вояки...

— П'ять, — промовив Яцько ображено. — Прошу пана, п'ять...

Спихальський пацнув хлопця по голові.

— Так, так, п'ять... Пробач, пане Яцьку! — І невесело усміхнувся.

— Справді, нам доведеться тепер туго, — погодився з думкою товариша Звенигора. — Вперед, друзі! Тільки — вперед! Здається, вони ще нас не бачать...

Але люті вигуки і свист, що долетіли знизу, показали, що спагії помітили втікачів і прямують по їхніх слідах.

Гайдутини швидко рушили далі.

— Нам би перевалити за хребет, — промовив Младен. — В урочищі Студена Вода — гайдутинський стан... Там завжди є коні, запас зброї, одягу... До ночі маємо бути там... Але попереду — найважчий відрізок шляху... Крутий перевал...

Йому боляче було говорити, і він замовк. Дорога справді ставала майже непрохідною. Коні весь час спотикалися, з-під ніг виприскувало каміння і з шумом летіло вниз.

Незабаром стежка зовсім зникла. Праворуч здіймалася висока прямовисна скеля, ліворуч — голий, кам'янистий крутий схил. Лише вузенький уступ попід скелею, що стрімко вів угору, — то був єдиний шлях, по якому мусили пройти втікачі.

Звенигора попереду поставив Романа. Молодий, дужий, чіпкий, він мав вести за повід коня, на якому сидів Младен. Златчин кінь, приторочений до сідла першого, йшов слідом... Арсен лишився останнім. З чотирма зарядженими пістолями за поясом, шаблею і ятаганом, він мав прикривати відступ загону. На серці у нього було важко. Він добре розумів, що їхній невеличкий загін з пораненим воєводою і не звиклою до тягот військового життя Златкою може стати легкою здобиччю Гаміда.

Побачивши, що втікачі притишили хід, спагії, ще не знаючи, яка попереду дорога, з криком і лайкою ринули вперед.

— Урус, гяурський пес, віддай те, що належить мені! — кричав здалеку Гамід. — Все одно не втечеш!

Звенигора не відповідав. Прикидав оком, скільки їм ще здиратися до перевалу, що вузькою, затиснутою між двома скелями ущелиною синів на тлі ясного передвечірнього неба. Виходило небагато — всього щонайбільше верста. Але що їх чекає потім?

Ззаду почувся постріл. Куля цьвохнула над головою і розплющилась об гранітну стіну. Звенигора оглянувся — спагії були за якихось двісті кроків. Якщо дозволити їм захопити виступ, вони зможуть обстрілювати всю стежку, аж до перевалу.

Звенигора вихопив пістоль — звів курок. Обережно визирнув з-за скелі. Спагії вже не перли гуртом, а розтягнулися цепом. Жаль, що Гамід був десь позаду, його огрядна постать — добра ціль для кулі!

Попереду поспішав молодий дужий аскер. В руках — яничарка. З її цівки в'ється сиза смужка диму. Це він стріляв щойно.

Звенигора підвів пістоль, прицілився. Аскер, побачивши наведене на нього дуло, вирячив очі, відсахнувся. Та було пізно: гримнув постріл — і аскер з криком полетів униз, зачіпаючи тілом каміння, що з гуркотом покотилося за ним.

Задні миттю подалися донизу. Звенигора міг ще влучити в одного з них, але не стріляв. Головне — виграти час. Щоб його товариші з Младеном і Златкою встигли здертися на перевал і якомога далі відійшли від нього.

— Вперед! Вперед! — почувся голос Гаміда. Спагії не рухалися. З острахом поглядали і на прірву, що поглинула їхнього товариша, і на кам'яний виступ, за яким сховався гайдутин. Про щось говорили, але їхні слова не долітали до слуху козака.

Через деякий час спагії почали роздягатися. Скидали важкі бекеші, сукняні жупани. Це здивувало Звенигору. Для чого? Але коли вони з одягу зв'язали щось на зразок великого і товстого щита і один з аскерів, тримаючи його перед собою, рушив уперед, Звенигора занепокоївся. Куля, безперечно, застряне в такому щиті, і спагії зможуть підійти до нього майже впритул.

Коли аскер був кроків за десять, Арсен вистрілив йому в ноги. Аскер скрикнув, але, мабуть, швидше від несподіванки, бо, перемігши страх, обережно просувався вперед.

Лишатися за виступом було небезпечно. За переднім аскером ішли інші з яничарками напоготові. Арсен оглянувся: його друзі вже піднімалися на перевал. Якщо спагії і прорвуться зараз, вони не зможуть із своїх рушниць вразити їх.

Отже, тепер він може подумати і про себе! Вистріливши ще раз, Арсен швидко побіг по вузькому приступку. З-під ніг зривалися камінці і з шумом котилися вниз, але він ніби не помічав того. Позаду пролунало кілька пострілів. Просвистіли кулі. Та жодна не зачепила його: спагії не вміли цілитися в рухому мішень.

9

Сонце заходило за далекий зубчастий небосхил. Вечоріло. Тут, на вершинах гір, безперервно дув поривчастий крижаний вітер. Стало холодно. Звенигора похукав у закоцюблі пальці і знову міцно стис у руці руків'я пістоля. Він стояв на самому вершечку перевалу і дивився вниз. Спагії щось гаряче обговорювали, поглядаючи на нього. Чувся роздратований Гамідів голос. Потім Гамід вийшов наперед і крикнув:

— Гей, урус, ще раз пропоную: здавайся! Обіцяю життя і волю!

— Без твоєї обіцянки — я живий і на волі! — гукнув у відповідь Арсен і глянув назад, — його маленький загін уже здирався на схил протилежної гори.

— Поверни мені листа — і забирайся геть, гяуре! — гарячкував Гамід.

Арсен хотів було крикнути, щоб дошкулити Гамідові, що то не простий лист, а фірман султана, але вчасно спохватився. Ні, ні, про це треба мовчати! Про фірман ні слова! Щоб не дізналися про його викрадення ні беглер-бей, ні сам султан, щоб турки не змінили своїх намірів. Що ж до Гаміда, то він, безперечно, теж мовчатиме.

— Іди візьми його, Гаміде! — засміявся козак. — Ну, ти ж хоробрий!

Спагії потупцяли на місці і рушили вперед. Останні сто кроків перед перевалом були не такі важкі, як раніш. Місцина була досить широка і дозволяла спагіям наступати гуртом. Зате вона була доволі крута і всіяна безліччю камінців — великих і малих, які ковзалися під ногами і затрудняли біг.

Звенигора вистрілив. Ще один турок, недоладно змахнувши руками, упав навзнак. Але це не зупинило інших. Спагії спотикалися, падали, але настирливо лізли вперед.

Арсен схопив важку каменюку, вискочив на вершину перевалу. Став, великий, суворий, з натужно витягнутими над головою руками, в яких завмерла чорна брила.

— Хто ступить ще крок, я розтрощу тому башку! — крикнув униз.

Спагії схитнулися, зупинились.

— Вперед! Вперед! Що ви злякалися мерзенного гяура, сини падишаха! Ви зараз схопите його! — підбадьорював своїх аскерів Гамід і вистрілив з яничарки.

Звенигора відчув, як щось тупо ударило його в живіт. "Поранений!" — майнула думка. Але болю не відчув. Напруживши всі сили, жбурнув униз каменюку. Спагії з виском сипнули врозтіч. Користуючись замішанням серед ворогів, Арсен оглянув себе. Крові ніде не видно.

Тільки на бекеші чорніє дірка від кулі. Невже куля застряла в сукняному спагіївському жупані?.. Чекай — чому в жупані? А може... А може, то Сірків пояс, що подарував кошовий при розставанні в Січі, врятував йому життя? Як він не догадався про це раніш? Безперечно, туго начинений золотими і срібними монетами, він став надійною перепоною для олов'яної кулі!

Звенигора швидко розстебнув бекешу і жупан, зірвав з-під сорочки широкий і важкий ремінний пояс. Золото — ось що зупинить спагіїв, затримає їх, поки стемніє, і його друзі будуть на безпечній відстані!

Він розкрив один з клапанів пояса, насипав жменю золотих монет.

— Аскери! — крикнув голосно. — Я віддаю вам усе, що є цінного у мене! Ось — ловіть!

Він сійнув монетами по кам'янистому схилові. Золотий дощ блиснув у повітрі, бризнув на спагіїв і з дзвоном розсипався серед каміння. Якусь мить спагії стояли остовпілі. Потім враз пригнулися — кинулись один з-поперед одного нишпорити, вишукуючи блискучі кружальця.

— Вперед! Вперед! Гнів аллаха на вас, шайтанове насіння! — гримів Гамід. — Ми повернемось назад — і все буде ваше!

Його ніхто не слухав. Кільком аскерам пощастило — вони зразу знайшли по три-чотири монети. Це розпалило жадобу і заздрощі інших. Почалася суперечка. Ті, хто нічого не знайшов, вимагав, щоб здобич було поділено порівну. Щасливчики, підтримуючи один одного, відмовлялися ділитися з товаришами.

Гамід бігав від одних до інших, умовляв, благав, погрожував. На нього не звертали уваги. Тоді він заверещав: ;

— Паскудні шакали, смердючі гієни! Я постріляю вас! Запроторю на галери, гяурські свині!

Аскери притихли. Але жоден не виявляв бажання залишати місце, де можна було в одну мить розбагатіти на тисячу курушів. Таке трапляється не щодня!

Час ішов. Сонце опустилося за далекі вершини гір. В долинах погустіла імла. Тільки західна половина неба горіла малиновою загравою, і на верховинах було ще видно. Звенигора прослідкував за своїм загоном — він піднявся на протилежний крем'янистий кряж і вже поволі ховався за обрієм. Коли б ще хоч трохи затримати спагіїв, щоб у сутінках вони не побачили, в якому напрямку він піде!

Та раптом Гамід викрикнув:

— Аскери, не гайнуйте часу! У того гяура багато золота! Я знаю! Він несе гайдутинську казну! Доженемо його — і вся здобич буде ваша! Вперед, сміливці!

Спочатку поволі, потім дедалі швидше спагії подерлися знову на гору. Тепер вони не відступлять: їх гнала жадоба золота, спокуслива думка про легку можливість поживитися.

— Стійте, аскери! — гукнув Звенигора. — Ви однак не наздоженете мене! Ось нате останнє!..

Він знову сійнув широко по крутому схилові жменю монет.

Спагії знову зупинилися. Даремно Гамід кричав, погрожував страшними карами, лаявся, — ніщо не помагало. Люди мов ошаліли — кублилися серед каміння і піску, видираючи один в одного шматочки холодного жовтого металу.

Звенигора швидко надів на себе пояс, що значно полегшав, і кинувся навздогін за товаришами.

Незабаром зовсім стемніло. Коли він вибіг на протилежну гору й оглянувся, позаду все покрила густа пітьма.

В гайдутинському стані втікачі зробили короткий перепочинок. Старий пастух-балканджій пригостив їх вечерею, осідлав для всіх свіжих коней, вніс із комірчини спагіївський одяг. За вечерею відбулася коротка нарада.

— Гадаю, нам не завадить переодягнутися, — сказав Младен. — По Старій Планині тепер гасають, крім Гаміда, інші загони спагіїв і яничарів. Тож надінемо на деякий час і ми їхню шкуру, щоб ввести їх в оману. А султанський фірман стане для нас надійним тезкере — пропуском...

— Гарна думка, — зразу погодився Звенигора, і в його голові вмить народився інший задум. Не знаючи, як поставиться до цього воєвода, козак понизив голос і почав здалеку: — Але, друзі, ми повинні зараз обміркувати, як доставити фірман на Україну. Час іде. Вже наступила весна. Через місяць-другий турки розпочнуть похід...

Він замовк, пильно вдивляючись в кожного.

— Що ж ти пропонуєш? — нарешті, порушив мовчанку воєвода.

— Я пропоную всім: рушаймо на Україну! Вам, бай Младене, однак потрібно довго лікуватися. А з нами буде Якуб. Він і в дорозі знайде для вас ліки... Під виглядом спагіїв, що везуть султанський фірман, ми легке подолаємо наш шлях!

— Младенові важко буде їхати верхи, — промовив Якуб.

— Нам би тільки дістатися до Дунаю, — відповів Звенигора. — А там ми купимо у волохів добру каруцу...

Він запитливо глянув на воєводу. Той довго мовчав. Усі чекали, що він скаже.

Порушила тишу Златка.

— Поїдемо, тате, — промовила тихо. — Однак ти не скоро повернешся в загін... А Драган — надійний юнак.

Младен лежав з заплющеними очима на широкому ослоні, застеленому ковдрою. Якуб встиг накласти йому нову пов'язку, і гострий біль у ранах почав поволі затухати. Воєвода думав.

— Я згоден, другарі, — прошепотів він. — Врешті, наша поїздка до руснацьких воєначальників завдасть великої шкоди османам, а відтак — на користь Болгарії!

Звенигора полегшено зітхнув. Ось він — шлях на вітчизну!

В голові роєм завихрилися думки, гаряче закалатало серце. Невже мине якийсь місяць-другий — і він ступить на рідну землю? Невже вдихне її солонувато-гіркий полинний запах, змішаний з пахощами половіючого жита і кучерявого любистку? Принесе в Січ кошовому здання про свою мандрівку в чужі краї та вип'є з товариством ківш палючої горілки чи пінистого меду? Невже, врешті, відчинить скрипучі двері невисокої хатини над Сулою, пригорне до своїх грудей посивілу неньку, заніміє від щастя, вдивляючись у дорогі серцю обличчя сестри і діда?

Солодко-болючі видіння з'являлись одно за одним, пливли, мов марево, перед очима і, мов марево, миттю щезали.

Арсен часто і глибоко задихав. Примружив очі, щоб надовше затримати в уяві картини рідної землі, що зринали перед ним.

О рідна земле! Ти, як мати, — єдина і неповторна! Ти не обов'язково найкрасивіша. У світі є, можливо, інші краї, сповнені чарівної краси, краї, де ласкавий шум морського прибою поєднується з ніжним співом барвистих птахів, а пахощі лавру чи магнолій — з свіжістю грозових південних вітрів.

Та що з того?

Хай ти скромніше вбрана, хай твоя краса не така показна і не кожному впадає в вічі, але від того ти не менш рідна і люба синівному серцю, рідна земле! Ти ввійшла в нього разом з молоком матері і шумом старої верби у воротях, з квилінням чайки біля степового озерця і золотим дзвоном пшеничної ниви за селом, із звуками рідної мови та пісень вечорових дівочих. Усім цим і багато чим іншим, часто не помітним для ока, ти вросла в серце, мов дуб у землю, і нема в світі такої сили, яка вирвала б із нього одну вітчизну і вклала натомість іншу.

В годину радощів і в годину горя всі чуття і помисли наші ми віддаємо тобі, рідна земле, вітчизно дорога! Чи ти веселишся, сповнена щастям, чи спливаєш кров'ю і на пожарищах здіймаєш до неба в прокльонах і благаннях руки, ми завжди з тобою, де б ми не були. І поки б'ється в грудях серце, ми не перестанемо любити тебе, рідна земле!

10

Минув місяць. Одної весняної днини, подолавши чимало труднощів і перешкод на путі, невеличкий загін вершників під'їжджав до Канева. Те, що Звенигора і його товариші побачили на Правобережжі, глибоко вразило кожного. Весь край було сплюндровано. Міста розорено, села спалено. Тисячі чоловіків, жінок і дітей татари потягли в неволю. Більшість населення втекла на Лівобережжя. Лише ближче до Дніпра,

серед канівських гір, подекуди позоставалися хутори, де ще не бачили турків і татар. Але люди були пригнічені і з дня на день чекали біди.

Більше всіх нетерпеливилося Гриві. Він рвався до Канева. Там у нього жили старі батьки, дружина, п'ятеро дрібних діток. Радість і тривога навпереміну бентежили його душу.

— Ех, і почастую вас, браття! — вигукував він, коли був у доброму настрої. — Тільки б швидше дістатися мені додому! Весь Канів скличу! Столів наставлю на п'ятсот душ! Десять бочок горілки закуплю у шинкаря! Жебраком піду по світу, а пригощу всіх на радощах, що повернувся з неволі бусурменської!

Але минали спалене село чи містечко — він замовкав і гнівно стискував величезні, мов корчі, кулаки. І потім довго від нього не чути було й слова.

Коли перебралися через Рось, він весь час був попереду. А за дві версти від Канева залишив товаришів і погнав коня чвалом. Тільки на горі, звідки видно було все місто, зупинився і зліз з коня. Тут і наздогнали його друзі.

Він стояв, мов кам'яний стовп. Не поворухнувся, ні слова не промовив. Почорнів на лиці і потухлими очима дивився на ті горби, де колись стояв Канів. Тепер там чорніли згарища. Тягнуло смородом. А в небі кружляло гайвороння...

Нарешті Звенигора торкнув Гриву за плече.

— Поїдемо, Степане.

Грива рушив мовчки і не сказав жодного слова, аж поки не спустилися вниз, у широке міжгір'я, що вело до Дніпра. Там він завернув

у бічну вуличку і незабаром зупинився перед спаленим дворищем, важко зліз з коня.

— Тут була моя хата, — промовив глухо, ніби сам до себе.

Від хати зосталася тільки закіптюжена піч та обгорілі чорні ушули. Посеред дворища здіймала в небо обвуглені віти стара дуплиста груша. Грива підійшов до неї, обхопив руками, притулився лобом до твердої порепаної кори. І застиг так у німому горі.

У Златчиних очах заіскрилися сльози. Всі стояли похнюплено. Чим же розважиш товариша?

Раптом позаду пролунав різкий жіночий сміх.

— Ха-ха-ха! Приїхали, басурмани? Хочете ще чимось поживитися? Іроди!

Звенигора аж здригнувся. Він уже чув подібний божевільний сміх... Тоді, коли їхав за наказом Сірка з Січі в Туреччину. І теж на сплюндрованому дворищі, після татарського нападу.

Так ось як зустрічає його рідна земля!

Він швидко повернувся. До них підходила стара жінка з палаючими очима на худому чорному обличчі. Коси розпущені, в них сухі реп'яхи. Видно, стара ночувала в бур'янищах.

— Прокляті! Все знищили! Всіх забрали, убили! А тепер ще й милуєтесь нашим горем, неприкаяні! — Жінка підняла вгору скоцюрблені руки і йшла прямо на них. — Убийте і мене, іроди, щоб мої очі не бачили цього горя!

Тільки тепер Звенигора зрозумів, що вона вважає їх за турків, її ввів в оману їхній спагіївський одяг.

— Ми не турки, матінко! — кинувся він до неї. — Ми свої! З Туреччини тікаємо... Ось і земляк ваш... Грива... Повернувся.

Він показав на похилену постать товариша.

Жінка недовірливо оглянула незнайомців і підійшла до Гриви. Той повів на неї невидющими каламутними очима. Потім рвучко кинувся до старої.

— Тітко! Тітко Катерино!

— Степане!

Вони обнялися.

— Де ж... мої? — видавив Грива.

Жінка похмуро глянула на згарища, на людей, що мовчки стояли навколо неї, і раптом вид її почав втрачати ту задерев'янілість, що так вразила Звенигору спочатку. Губи скривилися болісно, в очах заблищали сльози.

— Спалили... Спалили усіх твоїх, Степане, недовірки!

— Хто спалив?

— Татари.

— Тут? У хаті?

— Ні, канівчани довго оборонялися. Але несила було вистояти. Майже всі чоловіки загинули в бою. А потім...

— А потім?

— Жінки, діти й старі заховалися в соборі. Заперлися там... Татари обклали стіни соломою і підпалили. Так живцем і згоріли всі... і твої теж...

На Гриву було страшно дивитися. Він тремтів, як у лихоманці. В очах — відчай і лють.

— Ходімо до церкви. — І рушив перший.

На горбі, де стояв Канівський собор, зараз лежала купа сірої золи. Грива обережно, ніби боячись затоптати кого-небудь, підступив до неї, упав на коліна і довго стояв так, схиливши голову. Потім вийняв з кишені спагіївський оксамитовий кисет, витрусив з нього просто на землю срібний дріб'язок, насипав жменю попелу, навпіл перемішаного з людськими кістками, і почепив кисет собі на шию.

— Носитиму вас біля серця, — сказав глухо, звертаючись до тих, хто стояв зараз перед ним в його уяві, — до своїх дітей, дружини, до старенських батьків. — Щоб, поки житиму, не згасла у ньому пекельна ненависть і жадоба помсти!

Він підійшов до коня. Скочив у сідло.

— Арсене, брате, поїдемо! Мені тут більше нічого робити! Горить моя душа! Тільки кров'ю я зможу вгасити той пекельний вогонь, що пече мені нутрощі... Поїдемо!.. Прощайте, тітко Катерино.

Він ударив коня і вихором помчав крутою дорогою вниз до Дніпра. Звенигора скрушно похитав головою і дав знак їхати слідом за ним.

ЧАСТИНА ДРУГА

СЕСТРА

1

Був теплий весняний ранок. Настояне на густих пахощах степових бур'янів і лугових трав повітря не сколихнеться. Сизі димки стрімко піднімаються вгору над коминами біленьких мазанок, що розсипалися в широкій долині понад Сулою. З води встає прозорий вранішній туман.

В одному з дворів, огородженому високим, гарно помереженим плотом, почулися жіночі голоси.

— Стехо, доню! — загукав перший голос. — Пора вставати! День білий надворі!

— Так уже й день, — почувся з клуні голос молодої дівчини, невдоволений, але приємний. — Самі, мамо, з дідусем товчетесь від світу дотемна, та й іншим не даєте поспати...

Мати підійшла до клуні, розчинила двері.

— Та ти викукни, зозулько, на світ божий! Глянь — уже сонце купається в Сулі. Пора гусей гнати на луг! Та й снідати час...

— Зараз! Іду!

Мати пішла до хати. Перегодя з клуні вийшла дівчина. Потягнулася, тріпнула розкішною русявою косою, глянула на сонце.

— Ай справді, Стехо, день уже! А ти, сплюхо, спиш та спиш! І щастя своє проспиш, небого! — докорила сама собі.

Перебігши двір, порослий моріжком, відчинила дверцята виплетеного з лози і обмазаного рудою глиною сажа.

— Гиля, гиля! — гукнула на гусей.

Перший вийшов горбоносий гусак-герготень. Поважно оглянувся навкруги, потім розпростав широко сірі крила, радісно заґерґотав і пішов по двору вихилясом. За ним випурхнула зграя гусок. Двір враз сповнився гамором, веселим пташиним перегуком.

Стеха довгою хворостиною вигнала гусей на луг, до річки, а сама обережно зайшла по коліна в холодну воду і заглянула в неї, мов у дзеркало.

— Фе, яка заспана! — повела грайливо тонкою бровою і показала своєму відбиткові у воді язика.

Але з усього було видно, що дівчина задоволена собою. Та й чому б ні? З води на неї глянуло ясно-голубими очима молоде, ніжне личко. Коси після ночі ще не заплетені і розсипаються по плечах, як шовк. Біла сорочка вишита вирізуванням, а барвиста плахта обтягує стрункий стан...

Стеха нагнулася, набрала повні жмені води, що пахла лепехою та водоростями, хлюпнула на обличчя. Потім ще й ще... Озирнувшись, чи ніхто не підглядає, підійшла до жовто-зелених кущів верболозу, підняла білі подолки сорочки і витерлась ними.

Свіжа, рум'яна, відчуваючи силу в усьому тілі, дівчина закинула назад руки і почала пальцями, мов гребінцем, розчісувати коси. Їй хотілося співати, танцювати, нести на люди свою молоду красу, щоб усі милувалися нею. Хотілося звідати того солодкого, як мед, почуття, що у піснях зветься коханням... Та ба! Чорна жура за братом Арсеном, що зник, щез невідомо де і як, оповивала їй серце невгасимим болем. Хіба

тут до кохання, коли серце ниє, мати щодня плаче, а дідусь ходить, мов хмара, важко зітхаючи! А кохати так хочеться!

Задумавшись, Стеха тужливо заспівала впівголоса:

Ой, що за кінь стоїть,

що сива гривонька.

Ой сподобалася,

ой сподобалася

козаку дівчина!

Стеха зітхнула. Співала про кохання, а думала про Арсена. Бідний братику, що з тобою? Де ти? Скільки часу минуло, як від тебе була остання звістка... Ох!

Позаду шелеснули кущі. Стеха здригнулася. В ту ж мить ззаду хтось охопив її руками, а шорстка долоня, що тхнула кінським потом, міцно затулила рота. Стеха заборсалась, як перепілка в сільці, намагаючись вирватись. Смертельний жах залізними лещатами стиснув їй серце. Татари? Вона хотіла крикнути і не змогла: ганчір'яний кляп забив їй рота, на голову було накинуто темний ковпак з прорізами для повітря, а руки й ноги зв'язано цупкими вірьовками.

Двоє — це вона ясно відчувала — підняли її і понесли. По тому, як шелестів верболіз, зрозуміла: несуть до лісу. До нього рукою подати. Густий, кучерявий від весняної зелені, він широко розкинувся попід горами і на горах, що високо здіймалися по правому березі Сули.

"Матінко, голубонько, порятуй мене! Дідусю, лебедику, підіймай хуторян — доганяй злодіїв і посічи їх шаблею, триклятих! Визволь мене від каторги агарянської, неволі бусурменської! — благала вона в думці, зрозумівши, яке страшне лихо впало на неї. — Не дайте ж пропасти, людоньки-и!"

Вона борсалась, звивалась, випручувалась, але нічого не могла вдіяти, її довго несли. Чулося важке хекання стомлених людей, глухий гомін їхніх голосів.

Нарешті її поклали на землю, а перегодя кинули на коня і прив'язали до сідла вірьовками. Хтось гукнув: "Вйо!" — і під копитами кількох коней загула земля.

Куди її везуть?

Спочатку їхали лісом, — це Стеха визначала по хльосканню гілля, а незабаром вискочили в степ: тут припекло сонце. Невідомі їй вершники загомоніли голосніше, ударили ногами коней — і таємничий, хижий загін людоловів шпарко помчав у невідому далину.

2

Тільки опівдні, коли Стеха не з'явилася і на обід, мати й дідусь Онопрій зчинили крик. На ґвалт збіглися люди. Весь хутір піднявся на ноги. Заплакана мати вдесяте розповідала, як вона збудила дочку і послала вигнати гусей на луг і як з того часу Стеха мов у воду впала.

— А може, вона, знаєш-маєш, того... і справді втопилась? — розмірковував маленький заїкуватий чоловічок, якого на хуторі звали не інакше, як Знаєш-маєш за його безглузду приповідку або Іваником за малий зріст. — Треба пошукати в Сулі!

— Ой, боже мій, дитино моя! Голубонька сиза! — побивалася в невтішному горі мати. — Та навіщо ж я послала тебе із тими гусьми до річки! Чого ж ти, серденятко, полізла в ту холодну воду!

Натовп швидко покотив до Сули. Найметкіші зразу пригнали човни, почали шниряти на них по спокійній гладіні річки, вдивляючись у прозору, як скло, воду. Інші шукали на березі одягу.

Ні тіла, ні одягу не знайшли.

— Знаєш-маєш, може, вона того... на глибочінь запливла, — продовжував відстоювати свою думку Іваник. — А там того... і втопилась?

— В одязі, чи що? — спитав дід Онопрій. — Верзеш казна-що!

— То де ж вона поділася... того... знаєш-маєш? Дід Онопрій здвигнув плечима і, низько похнюпивши голову, побрів до двору. За ним рушили всі. На березі лишився один Іваник.

Мати голосила. Жінки заспокоювали її. Говорили, що Стеха зросла дівчиною непокірливою, навіть норовистою, — тож, може, їй забаглося піти десь у ліс і там затрималась. Чи гайнула до Вербівки, сусіднього села... "Витрішки продавати", — додавали стиха найбільш язикаті.

— Коли б же Звенигориха не панькалася з нею, не називала донечкою та зозулькою, а взяла за коси та всипала березової каші в одно місце, то б не голосила зараз! А то зманіжила дочку, ніби та панянка яка, потурала їй, а тепер — плачте, очі, хоч повилазьте! — пащекувала на вулиці огрядна червонощока молодиця.

Інша з гурту їй заперечила:

— І що бо ви, Зінько, говорите! Стеха зовсім не зманіжена дівчина. Красива, роботяща, скромна. І Звенигориха не пестила її. Може й справді дівчина втопилась.

Різноголосий шум розмови, плач, зітхання і пересуди, що лунали на дворищі Звенигор та на вулиці поблизу хати, враз стихли. Люди замовкли, з надією й острахом вдивляючись у загін дивно вбраних вершників, які вискочили з лісу і повернули прямо до хутора.

— Матінко! Турки! — зойкнула якась жінка.

— Де б вони тута взялися?

— Справді — турки! Гляньте!

Натовп захвилювався. Люди забули про Стеху, про її зажурених матір і дідуся. Жінки й діти відступили на подвір'я, чоловіки, особливо козаки, які ніколи не розлучалися з шаблями, виступили наперед.

Тим часом загін наближався. З нього вирвався один вершник і погнав коня чвалом. З-під копит сірого огира знялася курява. Перед самим натовпом вершник натягнув поводи, і кінь, присівши на задні ноги і бризкаючи піною з роздертого вудилами рота, зупинився.

— Люди, що тут трапилося? — вигукнув вершник, скидаючи з голови шапку-яничарку.

— Арсен! Арсен Звенигора! Живий! — загомоніли в натовпі.

— Так, це я... Але ради всього святого, скажіть — у нас дома нещастя? Чому тут стільки людей? Увесь хутір...

Підстаркуватий козак, чухаючи п'ятірнею потилицю, виступив наперед.

— Та бачиш, козаче, і самі не знаємо — нещастя чи ні... Стеха зникла... Твоя сестра... Погнала вранці гусей на луг — і от маєш! Чи пішла куди, чи втопилася, може... Ніхто нічого до пуття не знає... Мати плаче, побивається... Та ось і вона!

Хтось уже встиг сповістити Звенигорисі, що приїхав син. Жінка схопилася за серце і подибала на вулицю. За нею підтюпцем поколивав дід Онопрій. Люди і собі посунули з двору.

— Арсене! — зойкнула мати, і в тому зойкові забриніли одночасно і радість і горе. — Стехи немає!

Арсен пригорнув матір до грудей. Почав утішати:

— Заспокойтеся, мамо! Я вже знаю... Щось будемо робити! Знайдеться Стеха... Не голка ж... Не плачте, рідненька!.. А ось і дідусь! — Козак почоломкався з дідом. — Побілів ще більше...

— Хіба тут не побілієш, за вами побиваючись?

— Не тужіть! Знайдеться Стеха! — заспокоював рідних Арсен, хоча в самого війнуло холодком попід серцем. — А зараз приймайте гостей... Моїх друзів... З самої Туреччини добиралися...

Під'їхали вершники. Тут були: Златка, Спихальський, Роман, Грива, Яцько. Між двох коней, у міцній попоні, лежав Младен.

Арсен швидко пояснив друзям, яке лихо трапилося дома. Важка зажура впала на їхні обличчя.

— Перун ясний! — пробубнів Спихальський. — І тутай лихо! Коли ми позбудемося його!

Подорожні завели коней у двір. Дід Онопрій виніс із клуні сіна. Младена занесли в хату, поклали на ліжко.

Хуторяни почали розходитися. Тільки діти та найбільш цікаві видивлялися на смаглявого срібноголового турка та на вусатого погордливого велетня, який навертав по-польському.

Раптом до двору прибіг схвильований Іваник.

— Знайшов! — вигукнув він. Побачивши Звенигору і незнайомих людей, зніяковів і вже тихше додав: — Знаєш-маєш, того... знайшов слід!

— Де?

Всі кинулись до нього. Обступили. Арсен схопив чоловіка за плече.

— Розповідай! Де Стеха? Куди ведуть сліди?

— Е-е, знаєш-маєш, того... я цього не знаю... Я тільки знайшов біля кущів кісник дівочий... Ось!

Він розціпив невеликого кулачка. На долоні зачервоніла шовкова стрічка.

— Це Стешина! — скрикнула мати.

Арсен довго не роздумував.

— Веди! Покажи те місце, де знайшов кісник, дядьку Іване!

Всі повалили на луг.

— Ось тут! — показав Іваник на столочену траву під розложистим кущем верболозу.

Арсен пильно оглянув сліди. Вони чітко виднілися на вологому наносному глею. Ось слід невеликої босої ноги. Це, безперечно, Стешин... Тут вона довго стояла. Мабуть, розчісувала коси. Недарма ж саме тут було знайдено кісник. А ось і кілька русявих волосинок на гілці верболозу. Чекай, чекай, а це що? Збоку — сліди від чобіт...

— Романе, поглянь! — Звенигора показав другові на них.

Роман вийшов з гурту, нагнувся поряд з Арсеном.

— Крім дівчини, тут було двоє чоловіків, — сказав він упевнено. Як і запорожці, дончаки навчалися мистецтву знаходити по сліду дичину, а якщо треба, то й ворога. — Бачиш — сліди різні: один, від чобіт, вузький, довгий з підтоптаними закаблуками, а другий — коротший, на ньому ясно видно відбитки підків...

— Отже, це не татари! Татарські чирики не залишають таких слідів та й ніколи не бувають на підковах.

— Без сумніву, не татарські... Але чиї?

Арсен не відповів. Махнув Романові рукою і, придивляючись до притоптаної трави і покошлачених кущів верболозу, шуснув у зарості. Роман поспішив за ним.

Незабаром слід вивів їх у ліс. Козаки мимоволі стишили хід. Земля тут була суха і не зберігала слідів. Тільки збита ногою головка сон-трави чи зламаний плечем гнилий сучок на дереві показували шлях.

У яру, під горою, натрапили на рештки нічлігу. Витоптане кінськими копитами зілля, свіжий помет і недогризки сухарів свідчили про те, що тут ночувало кілька верхівців і що вони поїхали звідси не раніше, як сьогодні вранці.

Прослідкувати, в якому напрямі вони попростували, було зовсім не важко: ковані коні залишали після себе такий виразний слід, що й менш досвідчені, ніж Звенигора і Воїнов, не могли з нього збитися. Під горою Роман знайшов підкову і поклав собі до кишені. Це була щаслива прикмета.

Видершись нагору, де кінчався ліс і починався степ, і побачивши, що звідси сліди повертають на південь, у напрямку до Дніпра, козаки зупинилися.

— Не доженеш, — промовив скрушно Роман.

— Так, піхотою не доженеш, — погодився Звенигора. — Та маємо коней!.. Крім того, я, здається, догадуюсь, чия це робота.

— Чия?

— Чорнобаєва! Я розповідав тобі про нього... Викрадення і продаж красивих дівчат він зробив своїм ремеслом. Він зрозумів, що на ньому можна нажитися більше, ніж на вирощуванні хліба чи розведенні скоту. Собака!

— А може, хтось інший теж займається цим негідним промислом?

— Цілком ймовірно. Та, думаю, вони всі зв'язані одною ниточкою. Якщо добре притиснути Чорнобая, то клубок розплутається! Однак мені чомусь думається, що Стеха не мине Чорнобаївки... Не будемо гаяти часу, Романе. Гайда додому!

На хуторі їх ждали з нетерпінням. Знову зібрався весь люд.

— Ну, що, сину? — кинулась до Арсена мати, коли козаки повернулися.

Арсен обняв матір за плечі.

— Ненько, Стеха жива й здорова. Але вона в страшній небезпеці. Її викрали людолови, щоб продати в татарський або турецький гарем... Не плачте, — ми постараємося визволити її. Готуйте, нене, обід, бо ми з далекої дороги. А після обіду — в путь!.. Лишаю на ваші руки мою наречену Златку, її пораненого батька та мого друга й порадника Якуба. Прийміть їх, ненько, в своє серце так, як я їх прийняв у своє...

— Гаразд, синку, — прошепотіла мати, прихилившись до синових грудей.

З

З Арсеном, крім Романа, пана Мартина, Гриви і Яцька, виїхало з Дубової Балки ще п'ятнадцять охочих. Це все були досвідчені козаки Лубенського полку. Один Іваник ніколи не нюхав порохового диму і не чув посвисту татарської стріли, але Арсен не посмів відмовити йому: дуже вже просився чоловічок.

— А, хай їде! — махнув рукою і зразу ж пожалів.

Не встиг Іваник скочити з дривітні на високого гнідого коня, якому він не досягав головою до загривка, аж у двір влетіла дебела молодиця. Обличчя її розпашілося, очі блищали. Сорочка розхристана. Коса вибилася з-під очіпка. Побачивши, що Іваник пригинається до гриви коня, щоб його не було видно, молодиця стукнула кулаком об кулак.

— А, трясця твоїй мамі, чоловіченьку! — заверещала. — В яку це ти дорогу зібрався, каторжний, било б тебе головою об неї!.. Придбав діток, а тепера на кого покидаєш їх, шибайголово! Чи я двожильна, що муситиму тягнути і за себе, і за тебе, харцизяко ти нещасний?

Шибайголова і харцизяка знітився і зблід, — від того здавався ще меншим.

— Зінько, перестань кричати, — заблагав тихо. — Люди ж навкруги! Що подумають... знаєш-маєш!

— Начхати мені на твоїх людей! Злазь мерщій з коня та йди додому, поки не поцупила за чуприну! Негіднику! Волоцюго! Бач — він розприндився, що жінка неласкавим словом його назвала! Та й навтьоки! Кидає дітей — і в світи! Воювати йому захотілось! Слави зажити!.. А болячки не хочеш?

— Зінько...

— Що — Зінько? Я вже у тебе п'ятнадцять років Зінька! Ану, злазь, кажу тобі, та веди коня додому! Самого несе на безголів'я та ще й коня веде! Не прожила з тобою п'ятнадцять літ, а промучилась, чума б тебе настигла на наглій дорозі! А тепера ще й вдовою хочеш мене зробити! Не діждеш!

Вона розлютувалась не на жарт. Могутньою статурою напирала на коня, і той, щулячи вуха, відступав назад. Іваник перелякався і вчепився в гриву, ніби в цьому міг знайти порятунок. Але чіпкі руки жінки от-от досягнуть його і стягнуть додолу. Що робити? Ще, чого доброго, і потиличника дасть! Ну, зробила б це вдома, де ніхто не бачить! Так ні ж, клята баба хоче осоромити його перед усім хутором!..

— Зінько! — вереснув він високим голосом. — Не чіпай! Бо от тобі... того... знаєш-маєш... хрест — кину все і піду на Запорожжя козакувати... знаєш-маєш!

— Що? Ти мене ще лякати? — Жінка зблідла і вчепилась руками в чоловікові штани. — Ану, злазь! Теж мені запорожець знайщовся! Знаєш-маєш!..

Це вже було занадто. Сміялися козаки, жінки, ба навіть дітлахи реготали. Іваник не стерпів такої наруги і вихопив з піхов шаблю. Вона сяйнула у нього над головою як блискавка. Жінка охнула і відсахнулася. Цим скористався чоловік, ударив гнідого під боки і вихором вимчав з натовпу.

Зінька деякий час стояла розгублена. З її обличчя враз злетів злий рум'янець, нижня губа затремтіла.

— Іваночку, любий, куди ж ти? Зажди!

Але чоловік навіть не оглянувся — помчав до узвозу, що жовтів серед зелені лісу. Тільки аж там зупинився і помахав рукою. Зінька теж було підняла руку, щоб відповісти йому, та їй у голову раптом ударила думка, що чоловік насміхається з неї. Очі її знов блиснули, обличчя, хоч і запечене на весняному сонці, а все ж досить миловидне, побуряковіло. Вона взялася в боки і гукнула так, що аж луна пішла лісом:

— Ось ти повернешся, бродяго! Начувайся!

Спихальський, який з подивом спостерігав разом з іншими цю сцену, захоплено покрутив головою, хвацько врутнув догори рудого вуса і штовхнув Гриву під бік.

— Ну й кубіта, пане Гриво! Га? — І прицмокнув язиком.

— Та вже ж! — погодився Грива. — Не те, що ваші зманіжені панянки!

Спихальський, видно, погодився з думкою Гриви, бо не відповів нічого і ще довго не міг відірвати очей від заживної постаті молодиці. Тільки коли Арсен, попрощавшись з рідними і Златкою, дав наказ рушати, зітхнув і скочив на коня.

Незабаром загін піднявся узвозом нагору і зник у лісі. А хуторяни ще довго стояли біля двору Звенигорихи і судили-рядили, чи пощастить козакам розшукати і визволити Стеху.

4

На третій день, надвечір, Звенигора з товаришами прибув до Чорнобаївки. Дубові ворота фортечки були зачинені. З віконця над воротьми на стук виглянув заспаний пахолок. Побачивши чотирьох турецьких спагіїв (Звенигора, Спихальський, Воїнов і Грива не встигли навіть переодягнутися), він повагом спустився додолу і, відімкнувши хвіртку, впустив їх на подвір'я.

— Господар дома? — спитав Звенигора.

— Відпочивають, — відповів, позіхаючи, пахолок.

— Проведи нас до нього!

— Хе! Так і проведи! А чубитиме хазяїн кого? Мене чи вас?

— За віщо?

— За те, що розбудив... Він недавно прибув з далекої дороги і ліг спочивати.

— Не чубитиме, — усміхнувся Звенигора. — Він так зрадіє нашому приїздові, що барило меду накаже принести з льоху.

— Ну, якщо так... — Пахолок розвів руками і пішов попереду.

Грива залишився біля коней. Він зразу ж дав знак козакам, і ті, спішившись, виринули з засідки, наблизилися до брами.

Звенигора, Воїнов і Спихальський попростували до будинку. Надворі — ані душі.

— Де ж челядь пана Чорнобая? — спитав Звенигора.

— Господарчий двір ген там, внизу, над річкою... Там і челядь. А пахолки теж сплять. Десь дома, на селі...

"Добрий знак, — подумав Арсен. — Чорнобай з пахолками сьогодні повернувся з далекої дороги... Чи не з Дубової Балки?"

Поминувши напівтемні сіни, вони вступили до просторої світлиці, заставленої широкими фарбованими лавами, різьбленими скринями, шафою та великим дубовим столом, покритим важким гарусним настільником.

З сусідньої кімнати крізь прочинені двері доносилося гучне хропіння.

— Хазяїн сплять, — прошепотів пахолок і навшпиньках почав красти ся до спальні, але Звенигора випередив його.

— Стій тут! Я сам розбуджу. Уявляю, як зрадіє твій господар, уздрівши спросоння свого давнього знайомого!

Пахолок знизав плечима і відступив під стіну. Спихальський зостався біля вхідних дверей, а Воїнов, поклавши руку на пістоль, зупинився посеред світлиці.

Хоч надворі стояла тепла весняна погода, Чорнобай спав у шароварах і кунтуші, розстебнувши його і широко розкинувшись горілиць на білих пуховиках. Його бліде нездорове обличчя вкрилося дрібними росинками поту. При боці — шабля, а на стіні, в узголів'ї — багато оздоблені пістолі.

Звенигора постукав піхвою шаблі в підошву Чорнобаєвого чобота.

— Вставай, сотнику! Проснись!

Хропіння стихло. Чорнобай глипнув каламутними очима, безтямно подивився на козака і знову заплющив очі, перевертаючись на лівий бік. Але, видно, щось дійшло до його свідомості, бо раптом схопився і сів на ліжку, втупившись у незнайомця.

— Ти хто такий? Звідки? — В його голосі почувся страх.

— Не впізнаєш, Чорнобаю? — спитав Звенигора, виймаючи з-за пояса пістоль і зводячи курок.

— Що це означає, добродію? Як ти потрапив сюди? Гей, люди!..

Голос загубився в кімнатах. Пахолок хотів було кинутись до господаря, однак, побачивши направлене на нього вістря ятагана в руці Спихальського, відступив назад під стіну.

Тим часом Чорнобай схопився з ліжка. Мертвотна блідість розлилась по його лиці. В очах світився жах.

—Боже! Звенигора! — скрикнув він. — Звідки?

— З того світу, пане ЧорнобаюІ Ти таки ще не стратив пам'яті!.. Спасибі, що впізнав... Виходь у світлицю — там поговоримо! — Звенигора схопив Чорнобая за плече і шарпнув так, що той засторчкував до дверей. Там його підхопив Роман і одним помахом ятагана відрізав від пояса шаблю, яка з брязкотом упала на підлогу.

Пахолок отетеріло переводив погляд з хазяїна на незнайомців, ще не розуміючи, що ж, власне, скоїлося. Звенигора став насупроти Чорнобая. Як довго він ждав цієї хвилини! Скільки разів у безсонні ночі в підземеллі Гаміда чи прикований до весла на галері уявляв, що скаже при зустрічі своєму ворогові! І ось ця мить настала!

— Ну, от і зустрілися, пане Чорнобаю. Не чекав?

Чорнобай мовчав. Під розстебнутим кунтушем високо здіймалися груди.

— Чого ж мовчиш? Страшно пригадати, як продавав у неволю татарам наших дівчат? Чи жалієш, що тоді, коли я був у твоїх руках, не перерізав мені горла, га?

— Чого ти від мене хочеш? — прохрипів Чорнобай.

Звенигора рвучко підійшов до нього, схопив за груди, шарпнув до себе.

— Хочу дізнатися, звідки ти сьогодні прибув! З Дубової Балки?.. Де подів мою сестру Стеху, яку твої люди там викрали? Ну! Говори!

— Я там не був, — прошепотів Чорнобай, але по тому, як сіпнулися його брови і ще більше розширилися зіниці, Звенигора зрозумів, що він бреше. Стеха в його руках.

— Ми прибули сюди по твоєму сліду, сотнику! Не крути хвостом, як пес! Взагалі з тобою не варто було б панькатися жодної хвилини, — ти давно заслужив собі смерті! Але зараз я не хочу пригадувати старого... Віддай мені мою сестру!

— Її нема у мене!

— Але ж ти був у Дубовій Балці!

— Не був!

Роман, слухаючи цю розмову, мінився в лиці. Почувши останню відповідь Чорнобая, він швидко вихопив з кишені велику кінську підкову і ткнув нею сотникові під носа.

— А це пізнаєш, собако? Ми її знайшли на місці вашого нічлігу, в лісі... Невже ти хочеш, щоб ми повели тебе в конюшню і показали, котрий з твоїх коней загубив цю підкову?

Чорнобай мовчав. Тільки від страху і безсилої люті закусив до крові губу.

— Чого ж мовчиш? — струснув його Звенигора.

— Та що з ним говорити, панове! — вигукнув Спихальський.— Пальни, Арсене, в пістоля — хай гине до дзябла!

— І справді! — підтримав товариша Роман. Звенигора мовчки подивився на друзів. Він ще вагався.

— А як же сестра?

— Перевернемо це кубло вверх дном, а знайдемо! Вона десь тут!

— Ну, якщо так, — смерть негідникові! — Звенигора підняв пістоль.

— Стривайте! — прохрипів Чорнобай. — Дайте помолитись перед смертю!.. Не губіть душі без сповіді!

Звенигора перезирнувся з товаришами. Ті ствердно хитнули головами.

Чорнобай, незграбно сутулячись, рушив через світлицю до ікон, що під рушниками висіли в кутку. Там упав на коліна, обіперся обома руками об нефарбовану дерев'яну підлогу і почав бити поклони, щось шепочучи собі під носа.

Звенигора і його друзі стали посеред світлиці з таким розрахунком, щоб Чорнобай і пахолок були в полі зору.

Зненацька щось скрипнуло, стукнуло. Потім почувся гучний грюкіт — і на очах ошелешених вояків Чорнобай зник. На тому місці, де він стояв навколішки, зяяв чорний отвір.

— Прокляття! — вирвалось у Звенигори.

Всі кинулись вперед. Заглянули в яму. Але, крім дерев'яної ляди, що хиталася на металевих завісах, не побачили там нічого. Знизу долинав ледь чутний шурхіт: десь глибоко осипалася земля.

Звенигора заніс над ямою ногу, збираючись плигнути туди. Воїнов схопив його за руку.

— Ти збожеволів, Арсене! Куди? Хто знає, які несподіванки приготував там Чорнобай для переслідувачів! — Він нагнувся і вистрілив у підземелля з пістоля. Прогуркотіла луна, — пороховий дим заволік неширокий отвір.

Позаду грюкнули двері: переляканий на смерть пахолок чкурнув із світлиці.

— Стій, псякрев! — метнувся за ним Спихальський. Та пахолок відбіг не далеко. В сінях його схопив Грива. Притиснув до стінки. Звенигора відвів важку руку товариша.

— Чекай, Гриво! Цей птах нам потрібен! — І до пахолка: — Якщо хочеш жити, відповідай правду, як на сповіді! Де дівчина, яку Чорнобай привіз сьогодні? Куди ви її поділи?

— Господар мене заб'є. Помилуйте, вашмосць!

— Дурню, дбай про те, щоб ми не вкоротили тобі віку зараз!

— У нього кілька тайників...

— Кажи всі!.. Один — у вітряку — я сам знаю...

— Два тут, у фортеці. Один — у стіні, хід з конюшні... Я покажу. Але там зараз немає нікого...

— А другий?

— Покляніться, що відпустите мене живого.

— Відпущу. Ось тобі хрест!

Пахолок зразу пожвавішав. Полегшено зітхнув.

— Тоді скажу. Може, легше на душі стане, а то носив цю таємницю в серці, як камінь! Та нікому не кажіть, що від мене дізналися. Помітили в

дворі собачу будку? Між конюшнею і коморою... Ото хід в тайник! Під будкою глибокий льох, а в будці—собака... Зрозуміли?

— Зрозуміли. А більше нема ніде?

— Є ще в лісі. За дві версти звідси, в урочищі Журавлі, насупроти джерела, викопано в гущавині потайний погріб... Але то для зими.

— Ясно. Як же тебе звати?

— Минкою.

— Ну, от що, Минко, якщо все це правда, ми тебе відпустимо. Хоча, по правді кажучи, все Чорнобаєве кодло заслуговує однієї гілляки. Веди нас до будки!

Викопаний у твердій глині таємний хід мав кілька колін. Це врятувало Чорнобая від Романової кулі. Він кумельгом скотився вниз, до повороту, і, боляче вдарившись об суху стіну, шуснув за виступ. В ту ж мить пролунав постріл. Але Чорнобай уже був у безпеці. Звівшись на ноги, він намацав на стіні ятаган і шаблю, повішені тут же на скрутний випадок, і в думці похвалив себе за передбачливість. Тепер він міг оборонятись у цій тісній норі, де двом не розминутись.

Постоявши деякий час за виступом і пересвідчившись, що погоні не буде, Чорнобай почав навпомацки пробиратися вниз. Добравшись до лазівки, закритої міцними дубовими дверцятами, відсунув засув, відчинив дверцята і виліз із нори. Опинився в напівпорожній і напівтемній клуні. Обтрусив одяг, застебнув кунтуш, причепив до боку шаблю, а до другого — ятаган і поспішно вийшов на подвір'я.

Тут вешталося чимало людей — наймитів, наймичок і пахолків. Одні готували на завтра зерно для посіву — саме сіяли пізню гречку, другі чистили гній у стайнях, треті вешталися без діла.

Побачивши господаря, всі враз заметушилися.

Блідий, вимазаний у вогку глину Чорнобай підбіг до комори. Гукнув:

— До зброї! До зброї! Напад! Всі до мене! Зачиніть ворота!

Люди враз кинули роботу. Звиклі до тривожного життя, вони не зчиняли крику, лементу, а швидко хапали зброю — шаблі, мушкети і бігли до Чорнобая. Хтось зачинив важкі ворота, хтось ударив на сполох — і уривчасті згуки дзвону полинули ген-ген по околиці.

— Сідлайте коней!

Пахолки виводили з стаєнь блискучошкірих огирів, накидали сідла, затягували попруги.

Опинившись у сідлі, Чорнобай відчув себе спокійніше. За плечима у нього гарцювало півтора десятка вершників. Він наказав відчинити ворота.

— За мною! Нападників небагато! Вирубаємо всіх до ноги! Нікого не жаліти!

Щойно пережитий страх змінився лютою радістю, що розпирала йому груди. Урятувався! Тепер тільки б не випустити з рук Звенигори і його друзяків!

Він махнув шаблею і на чолі загону вихором вилетів з двору на широку дорогу, що поза кручею, узвозом вела, на гору, до фортеці.

Минка вгамував розлютованого пса і зачинив у комірчину. Потім відтягнув убік будку. Під нею виявилась майстерно зроблена ляда.

— Тут, — сказав пахолок і, злякано позираючи, чи нікого не видно з людей Чорнобая, відступив за ріг комори.

Звенигора з Романом підняли досить-таки важку ляду, стали на коліна, заглянули в льох. На них дихнуло вогкою землею і пліснявою.

— Стехо, — тихо погукав Звенигора, все ще не вірячи, що тут може бути сестра. — Стехо! Сестричко!

У нього над головою згромадилися товариші й односельчани, що поїхали з ним. Всі затамували подих.

З льоху долинуло легке шемрання, почувся шелест соломи.

— Стехо! Ти тут? Це я — Арсен! — гукнув козак щосили.

— Арсене! — не крик, а зойк вихопився з ями. Звенигора зразу впізнав голос сестри. До того голосу прилучилися поклики ще кількох дівчат. Пролунав тупіт ніг, і внизу, якраз під отвором, з'явилося четверо дівочих облич. Запорожець побачив змучені очі Стехи, скуйовджені коси. Дівчина простягнула вгору тонкі руки.

— Драбину! — крикнув Звенигора.

Принесли драбину, опустили в яму. Бранки одна по одній піднялися наверх. Арсен підхопив Стеху на руки, пригорнув до грудей.

— Сестронько!

— Братику! Арсене! Де ти тут узявся?

В цей час внизу, над річкою, забив на сполох дзвін. Низькі уривчасті звуки тривогою одізвалися в серцях козаків. Усі нараз принишкли. Звенигора пошукав очима Минку, але того мов вітром здуло — десь зник.

— Чорнобай скликає своїх людей, — сказав Роман.

— Так, проґавили ми його, собаку! — глухо відгукнувся Арсен. — Тепер нам тут залишатися небезпечно... На коней, друзі! Для дівчат осідлайте Чорнобаєвих!

Поки сідлали чотирьох огирів, Звенигора віддавав накази.

— Романе, ви з Гривою беріть дівчат і мчіть попереду! На допомогу візьміть ще кого-небудь. Ну, хоча б дядька Іваника, — і тихо додав: — З нього мені мала допомога, а вам усе-таки жива душа... —Потім голосно: — Ми їхатимемо зразу за вами. Але якщо доведеться прикривати вас і ми відстанемо, то ждіть нас на Інгульці!

Сонце зайшло, і на землю спадали сині вечірні сутінки. Попереду виїхали з фортеці Роман, Грива, Іваник і дівчата. За ними — решта загону на чолі з Арсеном. Спихальський був незадоволений.

— Може, хоч червоного півня пустимо на це кляте гніздо, пане добродзею? — спитав Звенигору. — Невже так і поїдемо?

— Не треба, — скрушно махнув рукою Звенигора. — Не гніздо винувате, а той звір, що живе в ньому. Хитрий, бестія! Наготував лазівок! Знав, що рано чи пізно доведеться рятувати свою шкуру!.. Ну, та ми доберемось до нього! Не втече, клятий!.. А фортеця славна. Для чого ж її руйнувати? Добрий захисток для наших людей від татарви...

— Як знаєш, пане добродзею, — буркнув Спихальський. — А я викресав би вогню, жеби вшистко пішло з димом!

Звенигора не відповів. Попереду, з узвозу, виринув кінний загін. Хоча до нього було не менше двохсот сажнів, і Арсен і пан Мартин зразу впізнали малиновий кунтуш Чорнобая. Впізнав його і Роман, бо миттю звернув ліворуч і погнав зі своїми людьми поза селом до лісу, що чорнів удалині. Звенигора прикинув оком і зрозумів: у Чорнобая більше людей. Встрявати у рукопашний бій небезпечно. До того ж йому не хотілося ризикувати життям чи здоров'ям своїх односельчан. Тому він вирішив їхати слідом за Романом у надії, що скоро наступить вечір, і темрява сховає їх від переслідувачів.

Чорнобай розгадав задум козаків і, зрізавши кут, утворений дорогами, швидко наближався. Не останню роль тут грало, мабуть, те, що у нього були свіжі, нестомлені коні.

Почалася погоня.

Гула під копитами земля. Бряжчала козацька зброя. По праву руч промайнули біленькі хати села — і три загони вирвалися в степ. Передній явно стишував хід. Не призвичаєні до швидкої верхової їзди полонянки ледве держалися в сідлах, і це змушувало Романа і Гриву притримувати своїх коней.

Нарешті, коли стало ясно, що до темряви відірватися від погоні не пощастить, Звенигора на ходу крикнув:

— Приготувати мушкети! Стріляти на ходу залпом! Цілитися не в вершників, а в коней!

Козаки зірвали з-за спин мушкети, розсипалися лавою, щоб не зачепити своїх. На горбі Звенигора подав знак зупинитися. Верхівці осадили коней і, не розвертаючи їх, впівоберта приклали мушкети до пліч.

— Пали!

Гримнув залп. Три чи чотири переслідувачі рухнули на землю. Інші зупинилися. Коні здибилися, злякано заіржали. Почувся крик і стогін поранених. Потім усе зникло — пороховий дим кострубатою хмаркою поволі посунув на переслідувачів і прикрив їх від козаків.

— Вперед! — гукнув Звенигора.

Прищуливши вуха, коні рвонули щодуху. Постріли, крики, запах диму стривожили їх, наддали нових сил, і втікачі прудко помчали до лісу.

Через дві-три сотні кроків Звенигора оглянувся. У нього радісно тьохнуло серце: випробуваний у багатьох боях запорозький засіб зупинити наступ ворожої кінноти цілком виправдав себе і тут. Загін Чорнобая, збившись у купу, тупцявся на місці. Видно, смерть чи поранення кількох товаришів відбили у пахолків охоту продовжувати переслідування.

Незабаром вечорові сутінки погустішали і темно-сизою пеленою покрили степ. Тепер Чорнобай, хоч би й хотів і мав сили, мусив би припинити погоню.

7

Справді, несподіваний козацький залп викликав у загоні Чорнобая велике замішання. Два пахолки були поранені. Ще четверо, упавши з тяжко поранених коней, так забилися, що в першу хвилину не могли прийти до пам'яті і товариші вважали їх загиблими. Сам Чорнобай лишився неушкоджений. Він хотів продовжувати погоню, але ніхто за ним не поїхав. Тому він наказав підібрати поранених і вертатися додому.

У фортеці, кинувши поводи пахолкові, наказав:

— Розшукайте Минку і приведіть до мене! А також пошліть за Тхором і Митрофаном — хай зайдуть!

А сам пройшов до себе в спочивальню, зірвав зі стіни два пістолі — застромив за пояс і, сівши край столу на лаву, задумався. Становище його враз ускладнилося. Повернення з неволі Звенигори було як грім серед ясного неба.

Тільки чудом урятувався він сьогодні. Але небезпека не минула. Запорожець у перший-ліпший день може повернутися з більшими силами або підстереже його десь одного і пошле кулю в спину. Отже, було про що подумати сотникові.

Грюкнули двері — і пахолки ввели Минку.

Чорнобай підвів голову, суворо глипнув на хлопця.

— Підійди ближче! А ви — геть звідси!

Коли пахолки вийшли, Чорнобай встав, підійшов до Минки. У хлопця задрижали коліна.

— Це ти впустив тих розбійників, падлюко? — прошипів господар. — Скільки вони тобі заплатили?

— Батечку, їй-богу, нічого! — забелькотав Минка. —— Хай мене грім поб'є, коли брешу!.. Я думав, люди з Немирова... Від Юрія Хмельницького або від Многогрішного... А виявилося...

— Ти чув, що вони тут говорили?

— Чув.

По тому, як у Чорнобая блиснули очі, хлопець зрозумів, що бовкнув зайве. Руки його ще більше затремтіли.

— Кому про те розповідав? Тільки правду!

— Нікому. Хай мені язик одсохне, коли брешу!

— Забожись!

— Хрест мене побий, нікому!.. Хіба я маленький?

— Гаразд. Іди!

Хлопець повернувся і ступив крок до дверей. В ту ж мить блиснув у Чорнобаєвій руці ятаган — і пахолок, не встигнувши крикнути, упав на підлогу. Чорнобай нахилився над ним і вдарив ще раз, цілячись у серце. Потім витер ятаган об одяг пахолка і знову сів на лаву.

Через деякий час у сінях почулися кроки. Чорнобай схопився, викресав вогню — запалив свічку. Потім прочинив двері.

— Це ти, Митрофане?

— Я, — почувся протяжний голос.

— А Тхір з тобою?

— Та вже ж.

— Заходьте!

Пахолки боязко зайшли до світлиці. Після поїздки за Дніпро вони міцно спали і тепер, почувши про напад на фортецю і про погоню, в якій

вони не брали участі, не знали, чого чекати від господаря. Побачивши на підлозі труп, зупинилися. Митрофан перехрестився.

— Невже Минка?

Чорнобай не відповів. Зачинивши за пахолками двері, підштовхнув їх на середину кімнати і став насупроти.

Пахолки відчули небезпеку. Митрофан, мов спутаний кінь, незграбно переступав з ноги на ногу. Тхір, невеликий, верткий, норовив заховатися за довготелесого товариша. Але Чорнобай крикнув на нього:

— Чого крутишся, мов муха в окропі? Перед ким стоїш, падло? Забув?

Тхір завмер, гарячкове думаючи, звідки чекати напасті. Митрофан придуркувато дивився на господаря. Його неповороткий розум не міг збагнути, що трапилося. А Чорнобай раптом приголомшив обох несподіваним запитанням:

— Де ви поділи Звенигору?

Митрофан вирячив очі.

— Якого Звенигору?

— Не прикидайся дурнішим, як є, йолопе! — гримнув на нього Чорнобай. — Того козака, що я звелів посадити на палю, а потім кинути в озеро!

— А-а, — Митрофан повернувся до Тхора з таким виразом, ніби говорив: "Бач, я ж тобі казав!"

Тхір улесливо усміхнувся, винувато опустив очі.

— Ми продали його Алі, пане.

— Продали Алі? Як же ви посміли, нещасні?

— Митрофан підбив... Каже, господар заробив добре, а ми хіба не люди? Я й не хотів, але він напосівся... Погрожував...

Митрофан ще дужче вирячив очі. Обличчя його посиніло від гніву. Він аж задихнувся, почувши, як Тхір звалює з себе вину й перекладає на нього, і не міг нічого сказати в своє виправдання. Він здебільшого орудував кулаками, тому, не довго думаючи, зацідив Тхореві у вухо. Той відлетів до вікна і вихопив пістоль. Гримнув постріл. Митрофан зойкнув, схопився за груди й поволі осів на підлогу.

Чорнобай усе ще непорушно стояв біля столу, тільки уважно слідкував за кожним рухом Тхора, тримаючи напоготові зведений пістоль. Тхір кинувся до Митрофана, що впав поряд з Минкою, заглянув в обличчя.

— Готовий!

— І ти гадаєш, що цим урятував свою мерзенну шкуру? — тихо спитав Чорнобай. — Гадаєш, я так і повірив, ніби то Митрофан підбив тебе продати Звенигору татаринові?

Тхір позеленів. Упав на коліна — поповз до господаря, намагаючись обхопити його ноги руками. Та Чорнобай різко відштовхнув пахолка.

— Ти хитрий, Тхоре. Але й тобі прийшов кінець! Твоя хитрість мало не коштувала мені життя.

— Простіть мене, добрий господарю! — схлипнув Тхір. — Не інакше — диявол мене попутав! Але, клянусь богом, я ще прислужуся вам... Тільки не вбивайте!.. Згадайте, скільки разів я рятував вам життя... Я завжди служив вам вірою і правдою. Ну, а раз схибив — позаздрив на гроші... Каюсь...

Він знову підповз до господаря і, плачучи, цілував його замазані в глину чоботи.

Чорнобай мовчав. Лише по кількох хвилинах роздуму схопив Тхора за сорочку і поставив перед собою. Свічка мерехтливо кидала на перекошене від страху обличчя пахолка жовтаве світло, — і від того воно здавалося неприродно зеленим, мертвотним, бридким. Чорнобай з огидою відштовхнув парубка від себе.

— Гаразд, Тхоре... Я помилую тебе...

З грудей пахолка вирвався радісний стогін.

— Однак не думай, що я тобі прощаю... Ти мусиш заробити прощення! Слухай уважно... Ти проберешся на Запорожжя, вступиш у січове товариство. А там вибереш влучну хвилину і прикінчиш Звенигору... Він не знає тебе в обличчя?

— Ні, не знає.

— От і добре. Це сприятиме нашому задумові... Та не зволікай! Адже поки Звенигора живий, я не можу залишатися в Чорнобаївці. Сьогодні ж вирушу в Крим до Алі... Я ждатиму звістки від тебе... Чуєш?

— Чую... Все буде зроблено, як ви наказуєте!

Лише опівночі Звенигора зупинив загін на нічліг. Козаки попутали коней і пустили пастись на долину, а самі, прославши кореї, вклалися спати. Не спали тільки Звенигора, Роман, Спихальський, Грива та Іваник. Іваник виявився доброю і хазяйновитою людиною. Миттю нарвав сухої нехворощі і помостив під кущем, заслав її широкими попонами.

— Прошу, дівчата... Це, знаєте-маєте... того, не перина, та все ж м'якенько буде. Поспите до ранку, якщо нас не сколошкає погоня... Та, думаю, до цього не дійде! Ми їм, знаєте-маєте, завдали хльору! Тепер знають, з ким зв'язались — більше носа не поткнуть!

Слухаючи хвастовите буркотання Іваника, Звенигора усміхався в темряві. Він був радий, що все скінчилося щасливо. Стеха уникнула татарської неволі, ніхто з односельчан не потерпів... А те, що Чорнобай вислизнув з рук, не дуже непокоїло запорожця. Прийде час — потрапить птаха до сільця!

Інші думки полонили його. До пори до часу не ділився ними з товаришами, а зараз вирішив, що відкладати нікуди.

— Вранці я залишу вас, — сказав друзям тихо. — Ви поїдете в Дубову Балку, а я на Запорожжя...

— Арсене, що ти вигадав? — здивувався Роман.

— Так треба. Я мушу негайно везти фірман!

— Але ж ти не побував дома! Як же Златка, Младен, Якуб?

— Я повернуся незабаром. А Златці, Младенові і Якубові у моїх буде добре... Та й ви будете з ними.

— Е ні, пане-брате, так негоже.

— Не вмовляй мене, Романе. Я мушу якнайшвидше бути в Січі!

— Тоді ми теж з тобою, Арсене. Дорога далека і небезпечна. Чи так я кажу, пане Мартине?

— Атож. Півсвіту одмахали разом, а тутай юж не кинемо тебе одного!.. Та й, правду кажучи, мене всеньке життя кортіло хоч єдним оком поглянути на ту славутню Січ Запорозьку. А допіру така оказія, панове! Га!.. Єстем шляхтич польський, а ниньки стану козаком запорозьким! Ото метаморфоза, панство! Заради неї я ладен хоч на край світу, перун ясний!

— Але ж, пане Мартине, я гадав, що ти поспішаєш до пані Вандзі в Закопане.

Наступила пауза. В темряві не видно було виразу обличчя Спихальського. Але всі почули тихеньке, стримуване зітхання.

— Поспіємо з козами на торг! — буркнув пан Мартин. — Пані Вандзя чекала на мене тши лята, почекає єще єдне — буде штири!

— Ну, що ж, друзі, якщо ваш намір твердий, то поїдемо разом! Скажу вам, чортяки ви мої дорогі, що я радий цьому! Та ще й як радий! Ех!

Звенигора намацав у темряві руки товаришів і з почуттям міцно потиснув їх. Ось вони — друзі! Неволя і спільна боротьба з ворогом зблизила, а згодом здружила їх, і вони стали побратимами, готовими йти на виручку один одному в вогонь і воду. І відвертий, щиросердний Роман, і запальний, гоноровитий, але, по суті, добрий, як дитина, пан Мартин, і похмурий, мовчазний, прибитий страшним горем Степан Грива, — всі вони, не вагаючись ні миті, грудьми заступлять його в час смертельної небезпеки, як і він кожного з них. І від того, що вони ніколи не говорили про це вголос, але твердо знали, що інакше бути не може, що кожен зробить те, що має зробити справжній друг-побратим,

Арсенові стало на душі легко і радісно... Справді, один у полі — не воїн! Це старовинний закон вояцького життя. І скільки разів він переконувався в справедливості цього! Міцна ж вояцька дружба і готовність у найскрутніших обставинах постояти за товариша — то запорука перемоги над ворогом, запорука того, що вийдеш цілим із найнебезпечнішої тарапати.

Охоплені спільним почуттям, друзі довго гуторили впівголоса, лежачи горілиць на землі і вдивляючись у густо-синє небо, всіяне безліччю мерехтливих зірок. До них озивався нічним шурхотом степ: шелестіла під вітерцем тирса, цвірчали на тисячі ладів коники, іноді десь, налякана нічним хижаком, запідпадьомкає перепілка чи зірветься з гніздовища бистроногий стрепет.

В долині форкали стриножені коні.

Нарешті на всіх налягла дрімота.

— Спати, друзі! Спати пора! Незабаром світатиме, — сказав Звенигора.

Однак сам не заснув. Тихенько підвівся і тінню ковзнув до куща, де спали дівчата. Стеха лежала скраю. Арсен нахилився, погладив шкарубкою долонею розпущені коси і довго сидів нерухомий, заглибившись у свої думи й оберігаючи сон дівчат і товариства.

Вранці загін розділився надвоє. Спихальський, Роман і Грива ще сідлали коней, а балківчани вже від'їжджали. Іваник, якого Звенигора назначив отаманом загону, гордо випинав вузенькі груди і примушував коня грати під ним. Арсен побажав щасливої дороги, поцілував Стеху і гукнув:

— Ну, рушайте!

Балківчани вдарили коней і риссю помчали широкою долиною прямо на північ. Коли вони сховалися за виднокраєм, Звенигора скочив у сідло, і чотири вершники повернули на південний схід.

НЕСПОДІВАНЕ УСКЛАДНЕННЯ

1

Третього дня, пізно ввечері, чотири подорожні зупинилися під брамою січової фортеці. Звенигора руків'ям пістоля загрюкав у міцні дубові дошки. У підворітті прокотилася гучна луна.

Десь угорі, в темряві, скрипнула хвірточка, і сонний голос незадоволено запитав:

— Який там чорт, прости господи, товчеться?

Звенигора мало не зареготав. Радість розпирала йому груди. Після всього того, що пережив у чужих краях, ось він стоїть перед воротьми рідної Січі і сам собі не вірить: сон це чи наяву? Ніби й не було важкого шляху до Криму, Гаміда і Сафар-бея, гайдутинів Младена, ненависної галери, довгої путі через Болгарію, Волощину і сплюндровану Правобережну Україну до тихої Сули. Здається, ніби вчора надвечір виїхав він із цієї брами, а сьогодні вже й повертається назад. І зустрічає його не хто інший, як сам батько Метелиця! Усміхаючись невидимою в темряві радісною усмішкою, Звенигора уявляє, як там, нагорі, висунувшись із віконця, старий козарлюга вдивляється вниз і намагається розпізнати чотири постаті. Але розпізнати не може і від того злиться. І вже готовий вибухнути гнівом і добірною лайкою.

Голос загримів знову:

— Чи тобі там заклало, ідоле? Чого грюкаєш, питаю?

Тепер уже Звенигора не витримав і зареготав. Саме такі слова і сказані саме таким тоном, притаманним тільки бувалим запорожцям, що не бояться ні бога ні чорта, він сподівався почути зараз від свого колишнього учителя.

— Пізнаю своїх! — крізь сльози і сміх промовив Звенигора. — Відчиняйте, батьку Корнію! Невже не впізнаєте?

Метелиця на якийсь час замовк. Потім охнув і, чути було, одскочив від оглядового віконця. З надворітньої вежі знову почувся його гучний голос. Він будив вартових запорожців, які, нехтуючи небезпекою, спокійнісінько повкладалися спати.

— Вставайте! Та вставайте-бо, іродові душі! Сікачу, Товкачу, годі спати! Прокидайтеся! Дорогий гість приїхав!..

По дерев'яних сходах загупотіли важкі чоботи. Заскрипіла підойма, грюкнув залізний засув — і брама відчинилася. З неї вилетів засапаний Метелиця. За ним поспішали Сікач і Товкач, які спросоння до ладу не розшолопали, чого їх так поспішно збудили, і незадоволено бурчали.

— Арсене! Чортяко! — вигукнув Метелиця і згріб Звенигору в свої ведмежі обійми. — Живий! Прилетів, соколику! Ох ти боже!..

Він міцно притис Арсена до грудей, поцілував в обидві щоки і, врешті, просльозився.

Здивовані і зраділі Сікач і Товкач силоміць вирвали товариша і побратима, якого вони вже не сподівалися побачити живого, з могутніх рук Метелиці.

— Арсене! Брате!..

Після перших бурхливих проявів радості, коли чулися тільки окремі вигуки, Метелиця перший згадав, що подорожні, мабуть, стомилися і потребують відпочинку.

— Без спочинку з-за самого Дунаю, батьку, — сказав Арсен. — Тож не дивно, що я і мої товариші не відмовимось від вашої гостинності. Останні три дні мчали, мов на крилах. Скучив за товариством січовим та й наглі справи... А що — кошовим і досі Сірко?

— А хто б же? Відмовлявся, правда, дуже. Казав — старий став. Але ж товариство наполягло... Та й час тривожний...

— Мені б зразу до нього...

— Чекай, чекай, хлопче! Надворі глупа ніч — а ти до кошового! Чи, може, горить? Виспишся — а тоді роби що знаєш! — охолодив Арсена Метелиця. — Заїжджайте!.. Товкачу, постав коней до стайні! А ти. Сікачу, роздобудь чого-небудь до рота кинути людям! Та повертайтеся жвавіше, недотепи!.. А я вже постою на чатах!

Після ситої вечері Метелиця відправив Романа, Спихальського і Гриву спати, а Звенигору примусив розповісти про свої мандри і поневіряння. Старий запорожець і його молоді товариші, затамувавши подих, довго слухали цікаві розповіді, і лише перед світом зморений Арсен заснув.

Вранці вся Січ дізналася про повернення Звенигори. Кожен хотів на власні очі побачити його і послухати про все, що він зазнав. Але Звенигора, скинувши з себе турецький одяг і вбравшись за рахунок військової скарбниці у новий, пішов до кошового. Зате Спихальський, Роман і Грива на всі заставки оповідали про своє поневіряння в неволі. Особливий успіх у запорожців мав пан Мартин. Розповідав він цікаво і не без гумору, частенько ввертаючи в свою розповідь польські словечка і змальовуючи Арсена мало не казковим богатирем і звитяжцем.

Слухаючи його, козаки час від часу вибухали веселим реготом, бо Спихальський навіть про трагічні події з їхнього життя умів розповісти дотепно і весело. Тоді пан Мартин реготав гучніше за всіх, задерши голову і наставивши в голубе небо свої руді вуса-списи. Потім набирав поважного вигляду і знову заходжувався розважати своїх слухачів новою пригодою, в якій правда нерідко прикрашувалася буйною вигадкою невтомного поляка.

Проходячи мимо гурту, Звенигора зустрівся поглядом з паном Мартином — йому запорожці підсунули під ноги перевернуту догори дном бочку, щоб усім було видно оповідача. Спихальський хитро усміхнувся, підморгнув і теревенив далі:

— А єднего разу — то було юж на Дністрі — послав мене пан Арсен розвідати переправу... Шуснув я в кущі і йду собі понад берегом. Остерігаюсь, коб який татарин не загледів мене. Аж патчу — біжить до річки гарненька татарочка з високим мідним глеком на плечі. Я зупинився. Думаю, що ж воно буде далі? Татарочка поставила глек на камінь, оглянулась навколо і — о, панство! — почала швидко роздягатись... Я зажмурив очі... Потім мені набридло стояти, мов сліпому, і я розплющив єдне око...

— Га, га, га! — зареготали навколо запорожці.

— Патчу — лишилась татарочка тилько в барвистих шовкових шароварах... Ох, Єзус!.. А як я розплющив і друге око, вона юж встигла...

Звенигора не розібрав, що там "юж встигла" татарочка, але по тому, який громовий регіт вибухнув над натовпом, стало ясно, що пан Мартин веселим словом і жартом зумів прихилити до себе козацькі серця.

У світлиці військової канцелярії Звенигору зустрів сам Сірко. Уперше Арсен бачив кошового таким схвильованим і зворушеним. Старий

отаман розкрив обійми і, не дозволяючи молодикові вклонитися по старовинному козацькому звичаю до землі, притис його до грудей.

— Ти повернувся-таки! Слава богу! А я вже не сподівався побачити тебе живого і відчував гріх на своїй душі!

— Повернувся, батьку, але, на жаль, без вашого брата. Не знайшов...

Сірко посадив Арсена насупроти себе. Зітхнув.

— Бачу. Коли б знайшов, то прибув би разом з ним... Видно, не доведеться бідоласі померти на рідній землі... Однак ти недаремно їздив: прислужився рідній матері нашій Україні і всьому кошеві запорозькому. Твоя звістка про похід Ібрагіма-паші на Чигирин дозволила нам вчасно підготуватися до зустрічі ворога й успішно відбити його напад... Даремно Ібрагім-паша і хан Селім-Гірей три тижні без упину штурмували Чигирин. По кілька разів на день кидали вони на приступ свої війська, копали апроші і закладали під стіни міста порохові міни — ніщо їм не допомогло! Чигирин вистояв, а Ібрагім-паша з Селім-Гіреєм безславно відступили... А ми тут, на Низу, теж не сиділи склавши руки — шарпали татарські улуси, громили переправи турецькі через Буг, стерегли Муравський шлях, знищували ворожі валки з припасами... В усьому цьому є й твоя, молодче, частка! Вчасне попередження про наміри ворога — то вже наполовину виграна баталія!

— Я радий чути це, батьку, — скромно відповів Звенигора. — Але то діло минуле... Турки не облишили наміру заволодіти Україною. Султан Магомет знову готує похід. Ще грізніший, ніж торік!

Сірко уважно подивився на козака.

— Ти маєш певні вісті?

— Так. Мені пощастило разом з моїми болгарськими друзями роздобути султанський фірман. — З цими словами Звенигора видобув з-за пазухи цупкий сувій пергаменту і подав його кошовому.

Сірко розгорнув жовтуватий аркуш, списаний мережаним турецьким письмом, притиснув його до столу долонями. Довго вдивлявся в нього.

— Про що пише султан?

Звенигора прочитав фірман і слово в слово переклав. Сірко мовчки слухав. На його високому загорілому лобі зійшлася між бровами глибока зморшка. Очевидно, кошового глибоко вразило почуте, але він намагався цього не показати. Мужнє обличчя Сірка, до якого так пасували густі довгі вуса, що підковою охоплювали чисто поголене круте підборіддя, лишалося непроникним.

Деякий час він мовчав. Згорнувши сувій. Арсен дивився на кошового і намагався відгадати його думки і почуття.

— Ось воно як, — нарешті, тихо промовив Сірко. — Отже, цього літа щонайменше двісті тисяч турків і татар топтатимуть наші степи, палитимуть села й хутори, руйнуватимуть міста!.. А хто скаже, скількох наших людей вони уб'ють, скалічать, потягнуть у неволю агарянську нечестиву!.. Бідна моя Україно, чим ти провинилась перед богом, що він насилає на тебе одну напасть за одною! Скільки горя зазнала ти і скільки ще впаде на твою нещасну голову!.. Вже рівно сорок літ, з часу гетьмана Якова Острянина, я не випускаю шаблі з руки... Походи великого Богдана... Булава Вінницького полковника... Кошовий славного Низового товариства... Безконечні війни з татарами... Відчуваю, що вже не ті у мене сили, які були раніш. Слабіє мій зір, і кволіше б'ється серце... Боже! Низпошли на мене свою благодать: збережи в моїх руках сили рівно на Стільки, скільки потрібно буде, щоб відвести загрозу од вітчизни моєї дорогої, а в очах збережи зір, щоб я міг побачити, як

тікатиме Кара-Мустафа з своїми недобитками з землі нашої! А потім хоч і упокой мя, господи!

Звенигора затаїв подих. Ніколи не доводилося йому так близько і так гостро відчути душу цієї незвичайної, могутньої людини, як тепер. Ось уже безперервно двадцять років Сірко перебував на Січі й очолював запорожців у їхнім смертельній боротьбі з турками і татарами. Десятки великих боїв і сотні дрібних сутичок, вигранних ним, принесли йому славу непереможного воїна. Вороги боялись одного імені Сірка. Часто показували козакам хребет, навіть не вступивши в бій, а лише дізнавшись, що перед ними Урус-шайтан, тобто руський чорт, як прозвали його татари й турки... Земляки ж називали його Ганнібалом і грозою кримчаків-людоловів. Справді-бо, сотні й тисячі бранців з України, Московської Русі, Польщі визволяв з козаками Сірко, перестріваючи в степу переобтяжені здобиччю хижі татарські чамбули; десятки улусів, містечок і фортець у Криму, в Ногайській та Буджацькій ордах спалив, зруйнував він, відомщаючи за грабіжницькі вторгнення на Україну; не один раз на легкокрилих чайках виривався на простори Чорного моря, розбиваючи галери й сандали і визволяючи невільників! Тому його ім'я наводило на ворогів жах, а земляками прославлялось і оспівувалось у думах та піснях. Запорожці безмежно вірили в свого ватажка і щиро любили його. Кожен з них, не роздумуючи, міг кинутися за ним хоч і до чорта в пекло!

Після паузи, ніби застидавшись свого душевного пориву, Сірко досадливо поморщився, грубувато сказав:

— Тьфу, розпустив нюні, старий базікало!.. Арсене, синку, — Сірко знову обняв козака, — спасибі тобі від усього коша за ту звістку, якій і ціни нема! Твої зусилля, твої страждання окупилися сторицею торік і, вірю, окупляться цього літа... Ми підозрівали про можливість нового турецького нападу, а тепер упевнилися в цьому і зробимо все, щоб Кара-Мустафа поламав собі об Чигирин зуби, як і паша Ібрагім!.. Треба негайно сповістити про це гетьмана Самойловича і воєводу Ромодановського. Я сьогодні ж пошлю гінців. А ти поїдеш трохи пізніше

— сам одвезеш султанський фірман. Може, гетьман-скупій розкошелиться і нагородить запорожця-нетягу сотнею золотих! Та ще, чого доброго, сам цар-батечко пришле подарунок — і зразу станеш багатієм... Це вже не враховуючи нашого подарунка... Від коша...

— Що ви, батьку! Я й так скільки ваших грошей розтринькав! Ні злотого не привіз додому... — І Звенигора розповів Сіркові, як рятувався з друзями від Гаміда і його людей.

— Що впало, те пропало, — заспокоїв його кошовий. — Гроші — річ набутна, — були б тільки ми живі та здорові... А на дорогу вони просто необхідні — сам знаєш!..

Він підійшов до столу — вийняв з шухляди оксамитовий капшук.

— Тут не багато, але вистачить, щоб десяток запорожців не відчували нужди в дорозі до Чигирина, а може і до Батурина... А тепер — слухай! Спочатку заїдеш у Чигирин, покажеш фірман окольничому Ржевському, — він знатиме, що треба робити. То досвідчений воїн... Після торішнього штурму, коли Чигирин було наполовину зруйновано, він відновив стіни, полагодив ворота міські, поповнив запаси. А коли дізнається, що незабаром прийматиме таких нежданих гостей, то приготується ще краще! З Чигирина мчи у ставку гетьмана. За Дніпро. Гадаю, там же зустрінеш і воєводу Ромодановського... У них фірман і залишиш — хай шлють цареві... Ну, ти мусиш знати, що ні до першого, ні до другого у мене особливої приязні немає... Гетьман спить і бачить у своїй руці поряд з гетьманською булавою ще й пернач кошового. Але всім відомо, що то рука слабка, однак загребуща, і пернач кошового їй видався б не під силу... А з князем у мене давні рахунки. Коли князь захотів було закріпостити за московським звичаєм наших слобожан, я з запорожцями та слобожанами трохи пошарпав його людей під Білгородом, і він поклав на мене зло. Підступно схопив, забив у кайдани і заслав аж у Сибір... Розповідаю це тобі для того, щоб знав, як вестися з ними обома, щоб захищати нашу Січ. Поки йдеться про боротьбу з турками і татарами, гетьман і воєвода вбачають у запорожцях надійного

спільника, але як тільки війна затухає, вони обидва намагаються прибрати нас до рук!

— Що ж мені робити?

Сірко уважно подивився на козака.

— Самойлович намагатиметься примусити запорожців приєднатися до його війська, щоб гуртом захищати Чигирин... Треба таємно переконати князя Ромодановського, щоб не схилявся до думки гетьмана, розумно довести йому, що ми не можемо залишити Січі напризволяще. Якщо ворог займе нашу укріплену фортецю, то ми самі відчинимо двері до своєї хати. А кожному ясно, що Січ — то надійний захист України від татар і турків. Доки існуватиме смертельна загроза з півдня, доти повинна існувати і наша Січ-мати!.. Отож, тут ми принесемо більше користі загальній справі, нападаючи на тили турецького війська і загрожуючи Кримові, ніж коли б приєдналися до лівобережних полків.

— Розумію, батьку.

— Ти вже був дома? — раптом спитав кошовий.

— Один день всього.

— Мало. Але сам знаєш, який час настає... Тому, побувавши у гетьмана і воєводи Ромодановського, повертайся назад! Будеш тут потрібний. А зараз — іди! Вибери собі добрих попутників — і чекай. Я приготую листи — гукну тебе...

2

З гори, від Суботівського шляху, Звенигора з товаришами побачили Чигирин і припинили коней.

Ліворуч, на стрімкій кам'яній скелі, височить похмурий старовинний замок. Він піднісся так високо, що здається, пливе в бездонному синьому небі, як велетенський корабель. Схожості з кораблем йому надавала і гостроноса форма, і ціла низка гармат, що виглядали чорними жерлами з вузьких бійниць.

Праворуч, попід Чигиринською горою, що звалася ще в народі Кам'яною, розкинулось місто, обнесене земляним валом з сосновим палісадом по ньому. Замість багатьох будинків — попелища або руїни. То сліди торішньої турецької облоги.

Вдалині, за містом, витікаючи крутим коліном .з-за Чигиринської гори, вузькою блискучою стрічкою в'ється по широкому зеленому лузі Тясмин. За річкою темніє в легкій імлі густа чигиринська діброва.

Одначе козакам ніколи було милуватися чудовим краєвидом, і вони погнали стомлених коней до Кримських воріт.

Двір коменданта був запруджений військовим людом.

Козаки спішилися, прив'язали коней до конов'язі. Старий Метелиця пішов роздобувати сіна, Сікач і Товкач метнулися в пошуках їстівного, а Звенигора зі Спихальським, й Гривою і Романом Воїновим попростували до великого кам'яного будинку коменданта. Арсен вирішив, що з його боку було б не по-товариському самому вручати високим воєначальникам спільно привезений з Туреччини фірман. Тому йшли всі гуртом.

Молодий бравий стрілецький старшина, якому Звенигора розповів про мету їхнього приїзду, на хвилину задумався.

— Коменданта, окольничого Ржевського, немає зараз у місті, — нарешті, промовив він, не знаючи, як бути йому із запорожцями. — Хіба провести вас до генерала?

Звенигора розмірковував, що у нього нема підстав відмовлятися. Врешті, він привіз таку звістку, яку треба широко розголосити серед війська і народу. Тому сказав:

— Давай і до генерала.

Старшина завів їх до великої порожньої зали. Лише під однією стіною стояла довга широка лава, на якій сиділо кілька вартових стрільців з протазанами. Двоє дверей вело до сусідніх кімнат. З однієї з них доносився гомін голосів. Старшина обсмикав на собі каптан і сховався за дверима.

— Султанський фірман? О ля, ля! Шудесно! Подавайт його сюди! — долетів крізь нещільно причинені двері гучний голос. — Або зачекайт! Я сам виходіль... Панове офіціри, гераус! [16] Запорожці привозіль султанський фірман... Я хочу бачіль його негайно!.. Ком, ком! [17]

В залу вивернув цілий гурт військових старшин. Попереду йшов рожевощокий генерал, його ясно-голубі очі з цікавістю ковзнули по козаках, що виструнчилися перед ним.

Побачивши генерала, Роман Воїнов здригнувся і хотів було відступити назад, але в залі настала тиша, всі завмерли, і він не посмів порушувати стрій.

— Генерал-майор Трауерніхт! — об'явив хтось із старшин.

Звенигора виступив наперед. Вклонився, опускаючи праву руку мало не до підлоги.

— Ти привозіль фірман? — спитав Трауерніхт, з задоволенням оглядаючи стрункy, туго збиту постать козака.

— Так, пане. Я з товаришами роздобув його в Туреччині. Кошовий Сірко наказав відвезти його до гетьмана і пана воєводи, а по дорозі — показати комендантові Чигирина, щоб він спішно готував фортецю до нової облоги.

— О-о, ві слухаль? Що говорить цей косак!.. Це є знову війна! — вигукнув генерал.

— Так, пане, — підтвердив Звенигора, виймаючи фірман і подаючи його генералові.

Той розгорнув, повертів перед очима.

— Швайнерай [18], але ж тут написано по-турецьки!

— Так, пане. Дозвольте — я прочитаю і перекладу.

Звенигора вже знав лист напам'ять і швидко переказав його зміст. Трауерніхт не спускав з нього погляду. Видно було, що він вражений не тільки важливою вісткою, а й тим, що звичайний запорожець так вільно перекладає з турецької.

— Панове, надзвичайно інтересант! — вигукнув генерал. — Ми ждали війна, але все-таки сумнівались... І от запорошці привозіль таку важливу новіну... Колосаль! Колосаль! — І поплескав Звенигору по плечі. — Данке, майн лібер! [19] Я завшти віт запорошський косак у захопленні бути... Дуже добрі зольдат, майне гершафтен!.. [20] Віт дізер [21] новін князь Ромодановський дуже задоволений бути...

Я також задоволений... Молодшина, косакен... — І глянув на Арсенових товаришів. — А то твої камераден? [22]

Він підійшов до Спихальського. Той випнув груди, виструнчився. Німець поблажливо поплескав його по плечі також.

— О, богатир! Геркулес!.. А цей... Ба! Ба! — Генерал раптом поперхнувся, витріщив очі, а його вид почав наливатися кров'ю. — Доннерветер! [23] Але ж то єст холоп Ромка Воїноф! Ройбер! [24] Грабіжник! — він задихнувся, посинівши від люті, що нахлинула на нього. — Зольдатен! Взяти цей ферфлюхтер гунд! [25] Він ніякий косак єст! То єст мій кріпак... З сільця Плоского, із-під Тули... Бунтівник, підпалювач!.. Спалив мій маєток... Дуже корош маєток... І втік, ферфлюхтер!.. Н-на!.. Тепер маєш — він став запорошський косак!.. Герой!.. А де був? У Стеньки Разіна?.. Голюбщику, твоє місце на стайня! Там я покажу, як палить мій тім!.. Зольдатен, схопіть його — забийт у кайтани! В тюрму! — Трауерніхт бризкав слиною, розмахував руками, тупав ногою.

Стрільці схопили Романа, вирвали у нього шаблю, яку він намагався вийняти з піхов. Поволокли до виходу.

— Прощай, брате Арсене! Прощайте, друзі! — крикнув, пручаючись. — Ось яку волю я знайшов на батьківщині! Прокляття!

Арсен кинувся до генерала.

— Стривайте! Що ви робите! Негайно звільніть нашого товариша! Ми з ним привезли з Туреччини таку важливу звістку, а ви його в тюрму? Оце така нагорода?

— Чого косак так кричить? Чи він гадає, що тут запорошський січ? — промовив глузливо Трауерніхт.

Звенигора аж тремтів од люті. Ні, не такої зустрічі він чекав у Чигирині! Рука мимоволі потяглася до шаблі. Але його раптом відтер плечем Спихальський, а Грива міцно здушив за лікоть.

Пан Мартин став перед генералом, наїжачив на нього вуса. Обличчя його зблідло, а очі були готові виприснути з орбіт. Голос тремтів.

— Псякрев! Пане генерале, але то ж неподобство творити таке зухвале злочинство з нашим другом, яке ви ниньки вчинили! Навіть якщо то правда, що пан Роман пустив червоного півня на ваш майонтек, то ви тераз не мали права хапати його, як якогось остатнього здрайцю, лайдака, бо пан Роман з лихвою прислужився своїй ойчизні! До того ж він юж не хлоп, прошу пана, а запорозький козак! А то, мосьпане, річ друга!

Трауерніхт поривався щось сказати, але Спихальський так розійшовся, що не помічав того і продовжував говорити, шалено поводячи булькатими очима.

— Нині я майже зрозумів, що то значить бути хлопом! Уявляю, пане, як ви поводилися з своїми кріпаками, якщо така добра і чуйна людина, як пан Роман, підняв руку на ваше майно! Видно, йому жилося гірше, ніж вашому бидлові... Але ж, панство, хлоп — теж чловєк, холера ясна!.. Він має ту ж плоть і кров, що й ми, шляхтичі. Він так само радіє, сумує, кохає і ненавидить... Хто ж дав нам право знущатися з нього? Натура? Чи пан Єзус? Га? Питам вас!..

— Холоп — то єст холоп, майн лібер! — вирячився на Спихальського Трауерніхт. — І якщо ви єст справді шляхтич, як заявляйт, то мені дивно слухайт од вас подібну мову!.. Ніхт вар [26], панове?

— Так, так, пане генерал-майор, — почулися голоси.

— Ві слухаль?.. На цьому з холопом кінчайт!.. Шпасибі, косакен, за фірман, за надзвичайно важливу звістку... Гадаю, князь Ромодановський дасть вам за неї шудесний презент.

— Нам не потрібний ніякий презент! — вирвався знову наперед Звенигора. — Звільніть нашого товариша! Інакше ми домагатимемося його звільнення силою зброї! — І він люто стукнув руків'ям шаблі.

— Вас? [27] Що то означайт, менш? [28] Погроза?.. Гей, зольдатен, виштовхайт цей зухвалий косак надвір!

Від гніву та образи кров шугнула Арсенові в голову. Він рвонувся вперед, не тямлячи себе. Трауерніхт скрикнув злякано і поточився назад. Та в ту мить між ним і запорожцем виросла довготелеса постать якогось суворого на вид рудого генерала, який підняв перед Звенигорою руку.

— Стоп! — вигукнув громовим голосом. В його мові теж вчувався чужоземний акцент. — Панове, ваша суперечка зайшла дуже далеко! Прошу облишити її! Заспокойтеся! Вам, пане запорожцю, справді треба бути обачнішим у виборі слів, адже стоїте не перед татарами чи яничарами... А вам, генерал-майоре, мусить бути соромно за те, що дозволили собі заарештувати одного з запорозьких гінців. Це не міняє справи, що вісім чи дев'ять років тому він був вашим кріпаком і вчинив злочин. Зараз не такий час, щоб зводити старі рахунки!

— Генерале Гордон! — верескнув Трауерніхт. — Ви забувайт, що тут нижчі чини! Я не потерплю образи! Прошу не указувайт мені, як я мус поводитися зі своїми кріпаками!

— В своєму маєтку ви вільні поводитися з ними так, як вам дозволяє ваша совість. Але тут, у війську, немає кріпаків! — Генерал Гордон говорив з акцентом, але досить правильно. — Ви зробили помилку, і її треба виправити, щоб не завдати шкоди обороні Чигирина.

— Генерале, ві перебільшувайт!

— Ніскільки! Гадаю, буде розумно запевнити запорожців, що з їхнім товаришем нічого поганого не трапиться. Його долю повинен вирішити головнокомандувач князь Ромодановський... А до того часу за його безпеку ручаюся я! Від вашого імені, генерал-майоре, я даю слово запорожцям, що ви не вчините з їхнім товаришем насилля.

Трауерніхт не відповів нічого. Мовчки зник за дверима.

Генерал Гордон повернувся до Звенигори. Його невеликі допитливі очі дивилися на козака доброзичливо, але разом з тим і твердо. Видно було, що ця людина звикла наказувати і завжди домагалася свого.

— А вам, молодий чоловіче, моя добра порада: якщо ви хочете визволити вашого друга, мчіть, не гаючись, до князя або до гетьмана. Тільки вони можуть примусити генерал-майора випустити його з тюрми... А за султанський фірман велике спасибі від усієї залоги Чигирина! Щасливої дороги!

Звенигора мовчки вклонився і попростував до виходу. Спихальський і Грива поспішили за ним.

Ішли швидко, збуджені, зі стиснутими кулаками. Звенигора і Грива мовчали. Спихальський сипав прокльони і лайки. Врешті, йому це набридло, і він замовк.

Метелиця ще здалеку помітив, що немає Романа, а його друзі чимось схвильовані.

— Що трапилося?

Звенигора коротко розповів про лихо, що стряслося з Романом. Картав себе, що вся вина за це нещастя падає на нього. Коли б не тягнув товаришів за собою, а сам відніс той фірман, все закінчилося б якнайкраще. А тепер — маєш! Роман у темниці, і його чекають канчуки або й шибениця!

Гарячковитий Сікач вихопив з піхов шаблю.

— Браття, то чого ж ми тут стоїмо! Нас б'ють, а ми, як телепні, тільки придуркувато посміхатимемось? Біжімо мерщій — шаблями прокладемо

собі дорогу і визволимо товариша! Ганьба нам буде на Запорожжі, коли там дізнаються, що ми нічого не зробили для визволення Романа!

— Чекай, чекай! — остудив його запал Метелиця і наморщив лоба. — Який швидкий!.. Крім шаблі, ще й трохи розуму треба мати!.. Поглянь — скільки тут вояків! Не встигнемо вийняти зброю, як нас скрутять у баранячий ріг. І чого тоді доможемося!.. Та й подумаймо, кого рубати будемо, — стрільців та сердюків! Своїх людей, а не яничарів... Ні, так ми не визволимо Романа. Треба придумати щось таке... — І старий козак покрутив перед носом Сікача своєю розчепіреною п'ятірнею.

— Батько правду каже, — сказав спроквола небагатослівний Товкач.

— Що ж тут можна придумати? — гарячкував Сікач.

Погляди всіх звернулися на Звенигору.

— Є кілька шляхів, — промовив Арсен. — Можна зараз напасти на варту і спробувати визволити Романа. Спочатку я так і хотів зробити. Але я згоден з батьком Метелицею, що все-таки цей шлях не підходить. Когось ми уб'ємо, хтось із нас загине. А головне, невідомо, чи пощастить визволити Романа... Є другий шлях — законний. Просити князя Ромодановського і гетьмана Самойловича. За кілька днів ми будемо у них. Одного їхнього слова досить, щоб наш товариш знову був на волі. Є і третя можливість...

До гурту запорожців швидко підійшов незнайомий стрілець, і Звенигора замовк. Стрільцеві було років тридцять, але невеличка темно-руса борідка і такий же темно-русий, . підстрижений під скобку чуб, що вибивався з-під шапки, робили його старшим, поважнішим. Привітавшись, стрілець звернувся до Звенигори.

— Я хочу повідомити вам дещо про вашого друга...

— Про Романа? Хто ти такий? І чому турбуєшся про нього?

— Не дивуйтеся, братці, — усміхнувся доброю усмішкою незнайомець. — Мене звуть Кузьма Рожков... Я супроводжував генерала Гордона, тож бачив, як схопили вашого друга, а мого, як виявилося, земляка, Романа Воїнова... Я, щоб ви знали, як і він, туляк...

— Ти раніше знав Романа?

— Ні, та хіба це має значення? Я знаю Трауерніхта і чув про нього ще дома... Справжній собака! Тож, почувши, що Роман пустив на його двір червоного півня, я дав собі слово зробити все, щоб допомогти землякові.

Запорожці щільніше оточили стрільця. У Звенигори загорілися очі. Несподівана допомога була дуже доречна.

— Де зараз Роман?

— Його кинули до льоху. Ген там, за стайнями, в кінці двору.

—— І варту доставили?

— Атож.

— Як його можна звідти визволити?

— Цього я зараз не знаю. Треба розвідати. Подумати.

— А тим часом німець закатує Романа!

— Не закатує. Ви чули, що сказав мій генерал?

— Гордон?

— Так. Справедливий шотландець. І вояка добрий... Він заступиться за Романа.

— Гм. — Звенигора задумався. — Все діло упирається в те, що ми повинні негайно їхати далі. Що ж робити? Може, мені залишитись, а ви самі їдьте? — подивився він на товаришів.

— Ні, ні, ти повинен їхати, Арсене — загукали козаки. — Ти роздобув фірман, ти читаєш по-турецькому! Та й, крім фірману, розповіси багато... А опріч всього, попросиш воєводу за Романа. Може, накаже випустити.

— Якщо треба комусь залишитись, то хай це буду я, —-— сказав Грива. — Стрілець мені допоможе, і ми до вашого приїзду щось розвідаємо.

— Так буде добре, — погодився Кузьма Рожков.

Всі зійшлися на цьому.

Домовившись про місце майбутньої зустрічі, запорожці попрощалися з Гривою і стрільцем, скочили на коней і помчали до Калинового мосту через Тясмин.

3

Тяжкі думи обсіли боярина Григорія Григоровича Ромодановського. Як тільки залишається він на самоті в своєму пишному похідному наметі, не дає йому спокою одна думка: про сина Андрія, який ось уже багато років поневіряється в татарському полоні. Всі спроби і намагання викупити його закінчилися нічим. І боярин небезпідставно підозріває, що зацікавлені його сином не татари, які були б не від того, щоб узяти за невільника великий викуп, а турки. Можливо, сам султан.

Охопивши голову руками, спершись ліктями на невеликий похідний столик, боярин мовчазно сидить у напівтемряві. Він хоче відпочити, намагається не думати про князя Андрія, але не в змозі відігнати гірких думок, що настирливо лізуть у голову.

За пологом намету почувся шум. Увійшов начальник варти.

— Ваша світлість, прибув гетьман Самойлович.

Ромодановський провів рукою по обличчю, ніби зігнав з нього невидимі сльози, розправив плечі.

— Проси!

До намету ввійшов Самойлович, огрядний, високий, у багатому малиновому жупані і горностаєвій шапці, прикрашеній барвистим павичевим пір'ям та дорогоцінними камінцями. Лівою рукою притримував шаблю, що ряхтіла сріблом і самоцвітами.

— Чолом тобі, боярине Григорію Григоровичу! Радий бачити тебе во здравії!

— Спасибі. Милості прошу, ясновельможний гетьмане. Сідай, будь гостем!

Гетьман важко опустився на канапу.

— Не гостювати я приїхав, князю... Доведеться знову воювати. Сірко прислав депутацію. Запорожці привезли дуже важливий лист султана: турки знову ідуть здобувати Чигирин!...

— Ми це передбачали.

— А тепер знаємо достеменно. Князь Голіцин наполягав, щоб ми двинули військо під Київ. Він вважав, що саме туди турки на цей раз скерують свій головний удар...

— Але ми, пане Іване, виявилися далекогляднішими.

— Так, Чигирин — це ключ від України. Передусім від Правобережної. І ми добре зробили, що відбудували міські вали, зміцнили залогу. Тепер у замку сорок п'ять гармат, достатньо пороху та ядер, а також інших припасів. Сьогодні я наказав відправити з Великих Сорочинців валку селітри. З Миргорода, Лубен і Полтави женуть гурти скоту, везуть пшоно, борошно, солонину... Переправи через Дніпро в наших руках. Ми завжди зможемо підкинути підкріплення обложеним. І людей ми цього року матимемо більше, ніж торік. Зі мною — п'ятдесят тисяч козаків!

— Мене сповістили, що сюди йде князь Булат з калмиками і донськими козаками. Тоді людей государевих буде зверх сімдесяти тисяч. А з козаками — сто двадцять...

— Гадаю, треба притягти під Чигирин і запорожців. Сірко, залишивши в Січі залогу, приведе десять тисяч умілих у нападі й обороні воїнів. Якщо турки матимуть навіть двісті тисяч, то й тоді ми з божою допомогою можемо успішно протистояти їм!

— Війна — це гра, пане гетьмане. І виграє той, хто з самого початку захопить якомога більше козирів...

— Один з них — у наших руках і чекає дозволу зайти до намету, князю.

— Запорожці?

— Так.

Ромодановський плеснув у долоні. Зайшов старшина.

— Введіть гінця із Запорожжя, — сказав Самойлович.

До намету ввійшов Звенигора. Вклонився.

— Чолом, князю! Чолом, ясновельможний гетьмане!

— Покажи, козаче, султанського листа бояринові! Прочитай! — наказав гетьман.

Звенигора вийняв фірман. Переклав.

Ромодановський уважно вислухав. Потім схопився, обняв козака.

— Спасибі, молодче! — До гетьмана: — Надзвичайна удача! Я накажу негайно відіслати цей лист цареві... Що ми з нього дізналися? По-перше, наші торішні добрі знайомі Ібрагім-паша і хан Селім-Гірей усунуті з своїх високих посад і заслані на острів Родос. По-друге, великим візиром назначений Асан Мустафа, якого прозивають Кара Мустафою. Це розумний і жорстокий воїн. Звичайно, він не захоче зазнати долі Ібрагіма-паші і докладе всіх зусиль, щоб домогтися перемоги. Третє. Як і торік, турки ідуть під Чигирин. Для нас це дуже важливо. Якщо ми до цього часу вагалися і не знали, де зосереджувати сили, то тепер, завдяки цій звістці, картина прояснилася, і ми будемо діяти напевне. Але порівняно з минулим роком розширюються загальні цілі війни. Султан не задовольняється вже тільки Чигирином, а хоче захопити Київ і навіть Лівобережну Україну. Однак Мустафа-паша зможе зробити це тільки після того, коли знищить наше військо під Чигирином. Отже, наше завдання — не допустити здачі міста або ж, на крайній випадок, зберегти боєздатним наше військо... Нарешті, одна із цілей султана — знищити Запорозьку Січ. Видно, торішні набіги запорожців на турецькі і татарські тили не на жарт стурбували султана.

— Безперечно, нам пощастило, — погодився Самойлович. — І я вже відповідним чином нагородив запорожців.

Ромодановський зняв з пояса свою дорогу шаблю, простягнув Звенигорі.

— Спасибі, козаче. Від гетьмана знаю, що ти не сам привіз цей фірман... Я накажу видати з казни кожному по п'ять золотих червінців.

Звенигора злегка вклонився.

— Красненько дякую, князю. Однак, якщо ваша ласка, замість золотих червінців ми хотіли б просити у вас милості для одного з наших товаришів... Він разом зі мною привіз цього листа з самої Туреччини.

— Що з ним?

— Його схопив генерал Трауерніхт.

— Як же так? Трауерніхт проявив самоуправство... А за віщо він його заарештував?

Звенигора сміливо глянув у вічі бояринові. Йому здалося, що треба говорити правду, бо тільки правдива розповідь може допомогти визволити Романа.

— То був кріпак генерала... Кілька років тому він утік від нього на Дон.

Ромодановський нахмурив брови. Лівою рукою схопив бороду і почав закручувати на вказівний палець. Це була прикмета, що воєвода чимось незадоволений.

— Так об чім же мова! Генерал просто повернув собі те, що йому належало!

— Але ж то людина, а не річ... Низове товариство прийняло його до себе, — він став запорозьким козаком!

Гетьман, дивлячись на Ромодановського, іронічно посміхнувся: на обличчі князя промайнули погано приховані досада і роздратування. Не чекаючи, що відповість козакові воєвода, Самойлович відкланявся і вийшов.

Ромодановський став перед Звенигорою, насупився.

— Якщо кожен кріпак-утікач об'являтиме себе донським чи запорозьким козаком, то ми, поміщики, зостанемося без робітних людей, без кріпаків... До того ж вони збираються в гурти, і серед них починається бродіння. З'являється Степан Разін — і ллється дворянська кров!.. Ні, ні, козаче, не проси у мене заступництва для такого бродяги!.. На місці Трауерніхта я зробив би те саме!

Звенигора зрозумів, що говорити далі марно і небезпечно. Не оповіщати ж воєводі про участь Романа у повстанні Разіна! Але ще лишався наказ Сірка. Тому запорожець знову вклонився.

— Ну, що ще? — вже незадоволено промовив боярин.

— Ваша світлість, — понизив голос Звенигора, — хочу передати таємне прохання кошового...

— Кажи.

— Кошовий боїться, що гетьман примусить запорожців іти під Чигирин... Це дало б татарам і туркам можливість легко заволодіти Січчю, а потім і всім півднем нашого краю. Сірко вважає, що ми на Низу

принесемо більше користі, ніж під Чигирином. У слушний час запорожці нападуть на Крим чи на Буджацьку орду і змусять хана відступити з-під Чигирина. Ми не пропустимо по Дніпру турецькі човни з припасами. Січова фортеця в тилу ворога, маючи кілька тисяч запорожців, буде більмом на оці у Кара Мустафи. Ми знатимемо всі наміри турків, напрями пересування їхніх військ і кількість їх...

Ромодановський задумався. Ні, що не кажи, а треба віддати цьому запорожцеві належне: розумний, хоробрий достобіса! І міркує, як зрілий досвідчений воїн, дарма що молодий... Може, він поспішив, відмовивши в його просьбі, думає воєвода. Одне слово Трауерніхтові — і той випустить свого колишнього кріпака. Враз думка воєводи сягає на кілька років назад... Грізні заграви осявають береги Дону і Волги, — то проходять повстанці Разіна... Вогонь повстання розростається, шириться і заливає усе нові й нові місцевості Російської держави, докочуючись мало не до Москви. Відгомін того повстання ще довго стрясав землю і ледве не коштував йому життя під час заворушень на Харківщині і Білгородщині. Князь пригадує в одну мить і те, що ватажком того заворушення був Сірко... Сірко! Напружені взаємини склалися з ним у воєводи. Ромодановський знає, що кошовий отаман не забув, з чиєї милості був запроторений аж на Іртиш після придушення харківських заворушень, яких зусиль йому коштувало разом з кількома засланими раніше разінцями втекти звідти і, вже літній людині, подолавши десятки небезпек, знову прибути на Запорожжя... Розуміє боярин, що Сірко — незвичайна людина, що тільки він може разом з запорожцями успішно відбивати криваві наскоки татар і сам у відповідь робити спустошливі походи на Крим. Тому й ставиться до кошового з повагою, але холодно. Не згадує йому старого, однак і не забуває, що той не терпів утисків і знущань не тільки з боку татарви, а й од своїх панів... Воєвода розуміє, що кошовий не хоче приводити своє військо під Чигирин, щоб тут не зустрітися з ним... Ну, що ж — хай промишляє на Низу! Там він зі своїми шибайголовами принесе більше користі... А Трауерніхтові нічого говорити не буде! Не стане він, князь, боярин, захищати мерзенного холопа, який, може, завтра здійме на нього руку!

Поки боярин думав, Звенигора стояв непорушно, з цікавістю спостерігаючи, як змінюється обличчя воєводи. Нарешті, Ромодановський підвів на нього очі.

— Я напишу кошовому. Завтра тобі передадуть мого листа — відвезеш на Січ. Та, на всякий випадок, запам'ятай: запорожцям — лишатися в Січі і частиною своїх сил шарпати тили ворога, перетинати дороги на Аккерман, в Крим, стерегти Муравський шлях! Другою частиною — напасти на Кизи-Кермен. Бажано взяти фортецю. Треба добре налякати татар, щоб новий хан Мюрад-Гірей почував себе під Чигирином, мов карась у ятері!.. Ти зрозумів мене?

— Зрозумів, ваша світлість.

— Тоді — йди! З богом!

4

— Ну, що? — кинулись до Звенигори запорожці.

— Ет, не питайте! — сказав розчаровано Арсен. — Ворон воронові ока не виклює!.. Пани скрізь однакі, хай їм грець! Боярин відмовився допомогти!

— То маємо шаблі в руках! — домагався свого запальний Сікач. — Силою визволимо Романа! Їдьмо негайно!

— А то, панове, думка! — підтримав його не менш гарячкуватий Спихальський. —— Гайда на Січ! Візьмемо півкуреня козаків, повернемося до Чигирина — хай тоді начувається тен шваб!

Почалася суперечка. Сікачеві і Спихальському протистали Метелиця і Товкач.

— Ви як маленькі діти! — сердився Метелиця. — Шаблями! Шаблями! А що з того вийде — не хочете подумати! Домовилися ж уже: Грива з Рожковим про все дізнаються, подивляться, винюхають, а тоді й візьмемося за діло! Треба обхитрити Траууверр... Траер... Тьху, чорт, язика зламаєш, поки вимовиш!.. Траверніхта, грім на його голову!

— Батько правильно мислить, — сказав Звенигора. — Наосліп нападати — карк зламати! Пошукаємо іншого шляху, розумнішого. Не завжди ж треба на рожен перти! Але це — в майбутньому. Вирушаємо назад завтра. По дорозі я хочу на півдня заглянути додому, якщо ви згодні...

Арсен скучив за рідними, за Младеном, Якубом, а особливо за Златкою. Якщо раніш, навіть у неволі, він спав безтурботним молодечим сном, то тепер вечорами довго не міг заснути. Перед очима зринали картини минулого, довго і невідступно стояло миле, трохи сумне обличчя дорогої дівчини. Як їй там, у Дубовій Балці? Що робить? Про що думає? Чи не жалкує, що поїхала з ним у чужу країну?

Товариші зрозуміли його почуття.

— Безперечно, заїдемо, — сказав Метелиця.

А пан Мартин аж просяяв: йому й досі згадувалися смачні пиріжки з сиром і сметаною та шулики з медом, якими пригощала їх Арсенова мати. Того дня він уперше за багато років по-справжньому вдосталь поласував смачною їжею. Тепер виникла нова нагода хоч один день пожити по-людськи.

— Ще б пак! — крякнув задоволено пан Мартин. — Чом би нам і не заїхати? Для козака сто верст — не гак, коб лиш попоїсти всмак!

Усі засміялися. Навіть нові друзі поляка — Метелиця, Сікач і Товкач — уже знали, що пан Мартин ласун, і завжди лишали для нього кращі

шматки. Незважаючи на щоденні переїзди та турботи, він за час мандрів і життя на Запорожжі відгодувався, налився здоров'ям, викохав чудові вуса, що вже не обвисали вниз, а стрімко розходилися вбоки і навіть трохи випиналися наперед, і, за запорозьким звичаєм, поголив голову, залишивши на тім'ї пишного рудого оселедця. Всім своїм виглядом, навіть одягом він зараз скидався на бувалого запорожця, і тільки окремі словечка та польські звороти в мові видавали його походження.

— Я теж не від того, — підтримав Арсена і старий Метелиця.

На тому й порішили.

На другий день вранці ад'ютант воєводи вручив Звенигорі листа кошовому і двадцять п'ять золотих червінців — нагороду за важливу вістку. Зоставатися надовше в таборі, що кишів військовим людом, не було потреби, і запорожці помчали до Дубової Балки.

5

Ще здалеку, переїжджаючи вбрід Сулу на мілині, запорожці помітили в хуторі якесь дивне і незвичайне пожвавлення. Посеред хутора, на вигоні, стояв натовп, чувся гул стривожених голосів, крізь який проривалися окремі вигуки і голосіння.

— Що воно там за оказія? — спитав пан Мартин.

Звенигора стривожився. Підвівшись на стременах, намагався розгледіти, що діється на майдані, але, крім строкатого жіночого вбрання, солом'яних брилів та шапок-бирок, не побачив більш нічого.

Не роздумуючи довго, погнали коней лугом і незабаром вихопилися вузькою хутірською доріжкою на широкий вигін.

Тут зібралося майже все населення Дубової Балки. Одного погляду на зажурених, заплаканих жінок, принишклих дітей, стурбованих старих чоловіків сивих дідів, а особливо на озброєних по-похідному козаків було досить, щоб зрозуміти, що тут виряджають на війну.

На запорожців усі звернули увагу. До Звенигори крізь натовп продерлася заплакана жінка, схопила за стремено. Арсен стримано привітався.

Жінка підвела вгору розпухле від сліз обличчя.

— Арсенчику, голубчику, скажи ти моєму кайвірові, — може, хоч тебе він послухає! З того часу, як приїхав з твоєю сестрою, мов підмінило чоловіка, — все видає себе за вояку! Замість того, щоб косити та жати, стрибає на коня і мчить у степ. Там шаблею рубає будякам голови, стріляє з мушкета... Все пнеться в козаки... А сьогодні — голівонько моя бідна! — разом з усіма збирається до війська! Кидає мене з дрібними дітками сиротою нещасною... А-а-а!

Вона прихилилась до Арсенової ноги і заридала.

"Кайвір" стояв збоку, похмуро глипав на дружину і на запорожців. Це був Іваник. Він мав при боці шаблю, а в руках — мушкета. Козацький жупан брижився на його утлих плечах, шапка налазила на самі вуха, та чоловічок цього не помічав і хвацько підкручував ріденькі вуса.

— Зінько, годі! Поплакала — і досить! Однак буде по-моєму... Знаєш-маєш... Як надумав — так і зроблю!.. Турки йдуть, а я сидітиму, гадаєш, у запічку? Ні, ні, я воюватиму! Ще, чого доброго, якогось пашу притягну тобі на аркані...

— А щоб тебе потягло до виру, іроде! Як ти оце з мене жили тягнеш! — Огрядна молодиця пустила стремено і накинулась на чоловіка. —

Бодай я забула той день, як стала з тобою під вінець, бродяго несусвітній!

Звенигора не мав часу слухати прокльони і плач розхвильованої жінки й торкнув коня. Ще здалеку він впізнав Стеху та Златку, які, розштовхуючи людей, бігли до нього.

— Арсене!

Обидві мчали поряд, але перед самим конем козака Златка раптом зупинилась нерішуче, а Стеха пригорнулася до брата. Нахилившись і поцілувавши сестру в розпашілі їдоки, Звенигора простягнув руки до Златки, ніби підбадьорюючи її. Златка оглянулась навкруги. Сотні очей в цю мить звернулись на неї. З цікавістю слідкували за кожним її рухом і поглядом.

Бачачи, що дівчина все ще вагається. Арсен порівнявся з нею. І раптом, несподівано для всіх і в першу чергу для самої Златки, підхопив її попід руки, підняв і посадив поперед себе на коня.

— Ой, любий, що ти робиш? — шепнула злякано дівчина. — Люди ж!

— Хай дивляться! Щоб знали, що ти моя!.. Тебе тут не зобиджали?

— Ні.

— Аз воєводою як?

— Уже видужує потроху. Вчора сам через хату передибав.

Вони поволі їхали вздовж хутора: попереду Звенигора зі Златкою і Стехою, що трималася за стремено, а позаду, трохи відставши, запорожці.

Під'їжджаючи до двору, Стеха смикнула брата за рукав. Арсен повернувся до неї. В очах дівчини — невисловлене питання.

— Що тобі, сестронько?

Стеха почервоніла.

— Арсене, а що я тебе хочу спитати? — почала несміло.

— Кажи.

— А де подівся отой твій товариш?

— Який? — здивувався Арсен.

— Ну, такий білявий... Романом звати...

Звенигора пильно подивився на Стеху. Тепер від його допитливого погляду не втекло замішання, що оволоділо дівчиною, і краска, що ще густіше виступила на щоках. А-а, так он воно що! Якоїсь години було досить, щоб дівчина запримітила і розкішний пшеничний чуб Романів, і його стрункий стан, і всю його спокійну голубооку красу!

На згадку про донського козака Арсенове чоло нахмарилося. Стеха спостерегла це.

— Він загинув? — спитала швидко.

— Ну, з чого ти взяла? — зволікав із відповіддю Арсен. — Він живий. Залишився в Чигирині...

— Не захотів їхати сюди з тобою? — В її голосі враз забриніло почуття враженої гордості.

— Та ні ж бо! Його там затримали важливі справи... А тобі що? Ти часом не того...

Стеха раптом пустила стремено і, не відповідаючи, побігла відчиняти ворота. Арсен, дивлячись на її стрункі ноги, що виблискували з-під плахти, на розкішну русяву косу, сумно усміхнувся. Розмова нагадала йому про небезпеку, в якій опинився його товариш, про те, що затримуватися в Дубовій Балці він не має права.

Запорожці в'їхали в двір. На крик Стехи з хати попереду всіх вискочив Яцько. За ним вибігла мати. Нарешті, підтримуваний попід руки Якубом і дідом Онопрієм, на ґанок вийшов воєвода Младен.

Звенигора з одних обіймів переходив до інших. Спихальський, теж на правах доброго знайомого, чоломкався з усіма, сповнюючи двір своїм могутнім голосом. Метелиця, Сікач і Товкач статечно відвішували традиційні запорозькі поклони.

Мати зразу почала збирати на стіл. Їй допомагали Стеха і Златка. Чоловіки сиділи на колоді, вели жваву розмову. Кожному було що спитати і розповісти. Один пан Спихальський встигав на два боки: допомагав жінкам носити страву, кухлі, вишнівку та слив'янку і підкидати до загальної розмови свої несподівані смішні словечка.

Коли посідали за стіл, пан Мартин прицмокував від задоволення язиком, куштуючи смачні напої та не менш смачні страви, йому сподобалося все: і наваристий борщ зі свіжою зеленню, і пшеничні пампушки з салом та часником, і гречані млинці з сметаною, і шулики з маком та медом...

— Ох, що то за розкіш, панове! — басив він, запихаючи до рота пухкого гречаника, на якому густа холодна сметана біліла, як сніг. А запиваючи їжу пахучою слив'янкою, мружив від задоволення очі,

прицмокував губами і муркотів, як кіт. — М-м-м! Скільки жию, не пив ніц нічого ліпшого!

— Не поспішай, пане Мартине, хвалити, — сказав дід Онопрій, встаючи з-за столу. — Є на світі і кращі речі!

Він поколивав до льоху і незабаром повернувся з великим дерев'яним дзбаном, наповненим майже по самі вінця золотистим напоєм. Простягнув повний кухоль панові Мартину.

Спихальський втягнув у себе різкуватий, але приємний запах питва і відсьорбнув трохи. Обличчя його блаженно усміхалось, очі закотилися під лоба.

— О, пан Єзус, яка то втіха! — І, не відриваючись, вижлуктив повен кухоль. — Цо то єсть, пане?

—— Мед, пане Мартине... Варений мед.

— О, то єсть райське питво! Налий, пане Онопрію, єще єден кухоль, най розсмакую!

Після обіду, що, власне, можна було б назвати вечерею, бо затягнувся він аж до сутінків, запорожці з Спихальським потягли до клуні спати на сіні, а Звенигора ще довго розмовляв з рідними, з Младеном, Якубом та Златкою.

— От і війна, Арсене? — спитав воєвода. — Сьогодні прискакав гонець — закликав усіх здатних носити зброю до війська...

— Чекаємо незабаром Кара Мустафу.

— З ним, напевно, прибуде сюди Гамід. Жаль, я ще не можу сісти на коня. А то зумів би відшукати його серед турецького війська!

— Вам рано, воєводо, про це думати... А якщо бог допоможе, то і я розшукаю його! А там знатиму, що робити!

— Мабуть, і Ненко прибуде на Україну, — вставив Якуб. — Чи не поїхати б і мені під Чигирин?

— Ні, ні, — гаряче заперечив Звенигора. — Тобі, Якубе, треба лишатися в Дубовій Балці... Хто ж вилікує воєводу?.. До того ж і я з товаришами сподіваюся на випадок поранення покористуватися твоїми послугами. Ми всі ходимо під богом, і в разі чого, приплазуємо до хутора, як звір до нори.

— Так, Арсен правду каже, — погодився Младен. — Нам з тобою, Якубе, ще рано вибиратися з Дубової Балки... Та як тільки я стану твердо на ноги, я поїду до Болгарії. Гадаю, не всі ж мої соколи загинули! Хтось лишився живий — і ми знову піднімемо людей проти тиранів! Знову здригнеться Планина, загудуть гірські потоки, сколихнеться болгарська земля! Хай мало нас буде, та ми зогріватимемо серця болгар золотою надією, пробуджуватимемо в них приспані сили і сподівання на волю!

Хоча Младен був виснажений, худий і майже зовсім сивий, зараз він виглядав значно краще, ніж у дорозі через Волощину. А темні очі, коли зайшла мова про боротьбу з османами, заіскрилися молодечим запалом і невгасимою силою. Звенигора мимоволі замилувався старим воєводою, його високим відкритим чолом, сріблястою чуприною, що її легко, одним порухом голови, відкидав назад, усім його мужнім і гордим виглядом.

Пізно ввечері полягали спати.

Арсен заснути не міг. Тихо, щоб не розбудити товаришів, устав із свіжого лугового сіна, відчинив виплетені з лози двері і вийшов із клуні.

Ніч була тепла, місячна. Прямо перед двором чорнів по горі заснулий ліс, а десь за клунею, в посульських плавнях, завели свою музику невтомні жаби. Їхнє глухе — на тисячу ладів — кумкання заливало всю долину, в якій розкинувся хутір, і луною віддавалося в старезному пралісі.

Арсен перейшов двір і зупинився коло ґанку. Тут на нього ніби чекали. Рипнули сінешні двері — з темряви майнула невеличка біла постать.

— Златко!

Дівчина спурхнула з ґанку, мов пташка. Склавши на грудях тонкі білі руки, мовчки стала перед козаком. Арсен ніжно пригорнув її, відчуваючи, як від хвилювання йому забиває віддих.

— Златко!

— Як я виглядала тебе, Арсене!

— Я теж, мила, ждав цього часу!

— Але ж ти завтра їдеш?

— Мушу, кохана. Насувається війна.

— Я знову ждатиму на тебе.

Він ніжно потис її руки, ще міцніше пригорнув і тихо повів з двору. На вулиці звернули праворуч і поволі рушили холодним споришем насупроти місяця.

6

Запорожці в'їхали в Чигирин з Черкаського шляху через Калиновий міст.

Як змінилося за ці дні місто! Тисячі російських стрільців та українських козаків-сердюків затопили вулиці й майдани. На валах кипить робота: лагодять палісад, складають у штабелі лантухи з землею латати проломи у стіні, встановлюють гармати. До Калинового мосту поспішають зі своїм домашнім скарбом городяни: хто не може зі зброєю в руках захищати місто, поспішають за Дніпро. Мчать на конях гінці. Лунають накази і розпорядження старшин, часто підкріплені лайкою. Палахкотять під великими закопченими котлами смолисті дрова, привезені з Чорного лісу, — кашовари готують обід. Шум, гамір, крики. Але на всьому лежить печать тривоги і неспокою. В тому шумі й гаморі не чути веселих вигуків і сміху.

Чигирин ще дуже добре пам'ятає торішню облогу, тому серйозно готується до нової.

Гриву запорожці знайшли біля сердюків полковника Коровки. Разом з іншими вояками він працював на валу, забиваючи в земляну стіну міцні дубові палі. Високий, мовчазний, у синьому сердюцькому одязі, з натугою піднімав важку дубову бабу і з люттю опускав униз. Побачивши друзів, спроквола витер спітнілого лоба і не поспішаючи спустився додолу.

— Ну, що нового? Де Кузьма Рожков? — запитав Звенигора, потискаючи козакові руку. — Роман ще й досі в темниці?

— А де б же йому бути? Не так його стереже Трауерніхт, щоб легко визволити!

— В тому ж самому льосі?

— В тому самому. Біля дверей невідступно чатує двоє вартових.

— Ви не пробували поговорити з ними?

— Нічого не виходить. Не вступають у розмову.

— Хай йому чорт! Так підкупити треба!

— Я ж кажу: такі цербери, що й на мову не здаються! Як же підкупиш?

— Романа нікуди не виводили? Не допитували?

— Не знаю. Я ж не можу там сидіти цілий день. Щоб не вигнали з Чигирина, мусив записатися в сердюцький полк. Добре, що знайомі там знайшлися, — допомогли. Зате маю тепер обов'язки, і не завжди щастить відлучитися.

— Не багато ж ви встигли зробити, — розчаровано промовив Звенигора. — Де ж нам знайти Рожкова? Може, він придумав що-небудь?

Грива ображено знизав плечима.

— Рожков знає те, що й я... Та ось і він!

Кузьма Рожков здалеку помітив вершників і безпомилково впізнав запорожців. Привітно усміхаючись, він поспішав до них. Подавши всім

руку і запримітивши, що Грива насупився більше, ніж завжди, Рожков відразу збагнув причину настрою товариша.

— Що, брате Гриво, перепало вже?

— Перепало, — похмуро сказав той. — Арсен думає, що тут нам легко було.

— Я не думаю цього, — заперечив Звенигора роздратовано. — Але могли ж ви до цього часу придумати що-небудь!

— Не треба поспішати, — сказав Рожков. — Поспішиш — курей насмішиш! Поки Роман у Чигирині, доти він у відносній безпеці. Я просив генерала Гордона, і він розмовляв з Трауерніхтом. Німець не обіцяє звільнити свого кріпака, але й катувати тут не буде: боїться шотландця.

— Він першого-ліпшого дня може вивезти його звідси, а тоді — шукай вітра в полі! Десь тихо закатує — і не дізнаємося.

— Ну, що ж, головою об стіну не битимешся...

Звенигора з досадою стукнув руків'ям шаблі.

— Ех, чорт! Я гадав, ви кмітливіші... Не можемо ж ми сидіти тут кілька днів! Мусимо якнайшвидше мчати до Січі! Треба сьогодні, не відкладаючи, виручати Романа, хоча б довелося пустити в хід шаблі!

— Це можна зробити не раніше вечора, — сказав стрілець. — Удень нічого про це й думати. Нас схоплять, мов куріпок. І самі загинемо, і Романові не допоможемо.

Раптом з замка ударила гармата. Постріл був такий сильний і несподіваний, що всі оторопіли на мить. За першим пострілом ударив

залп усіх гармат. Задвигтіла земля. У вухах задзвеніло. Коні тривожно заіржали, затупотіли, присідаючи на задні ноги.

— На бога, що трапилося?

— Турки-иІ Турки-и! — пролунав із замка чийсь гучний голос. — Зачиняйте ворота!

Запорожці вискочили на вал. Звідси видно було всі підходи до міста з півдня, заходу і сходу. Звенигора кинув швидкий погляд на далекий краєвид і зціпив зуби.

Вдалині котилася по полю темна хвиля. Широкі лави кінноти, збиваючи куряву, сунули до Чигирина. Низом, від Суботова, понад Тясмином ішли яничари.

— Ну, от — почалося! — сказав Метелиця.

— Так, почалося. Незабаром вони будуть під стінами міста. І якщо ми не хочемо опинитися в облозі, то повинні негайно тікати звідси, — сказав Звенигора, в думці картаючи себе за те, що заїздив у Дубову Балку. Тепер якраз не вистачало одного дня, щоб визволити Романа. — Що будемо робити, браття?

— А що — їхати на Запорожжя! — висловив загальну думку Метелиця.

Звенигора розумів, що залишатися в обложеному місті він не може, не має прав. Листи від гетьмана і воєводи Ромодановського змушують його спішно мчати в Січ. Та й Романа кидати напризволяще теж не міг. Де ж вихід?

— Друзі, — звернувся він до Рожкова і Гриви, — не гнівайтеся на мене. Бачу, що тільки ви зможете тепер чимось зарадити Романові... Ось

гроші — використовуйте їх на свій розсуд!.. А я постараюсь невдовзі прибути до вас. Навіть якщо Чигирин буде оточено з усіх боків, я знайду можливість проникнути в місто! Прощавайте! Хай щастить вам у всьому!

Запорожці скочили на коней і помчали до Кримських воріт, маючи надію прослизнути поміж наступаючими турецькими військами і Тясмином у напрямку на Павлиш.

ВІДПОВІДЬ ЗАПОРОЖЦІВ

1

Незвичайна звістка, мов блискавка, миттю облетіла всі курені: в Січ прибули посли від турецького султана.

— Такого ще не бувало! — вигукнув ошелешений Метелиця. — Що їм тута треба, невірам? Га? А ходімо, хлопці, подивимося зблизька на них, — може, котрий упізнає Метелицю та почухає старий шрам! А скажу вам, не одному я залишив мітку на тілі своєю шаблею! Ходімо!

Весь курінь вивернув надвір. Кожному було цікаво подивитися зблизька на живих турків: і тим, хто їх ще ні разу не бачив, і тим, кому не раз доводилося схрещувати з ними зброю у полі чи на морі. Тільки Звенигора і Спихальський не поспішали — ішли повагом, поволі наближаючись до строкатого натовпу на майдані.

Ще здалеку, через голови запорожців, вони побачили білі тюрбани і фески спагіїв. Турків було не багато, — вони стояли мовчки, збившись у тісний гурток, і напружено, з острахом глипали на запорожців і на саму фортецю, слава про яку широко рознеслася по всьому світу. Між турками і запорожцями утворилася невелика смуга вільного простору. Там на чатах стояло кілька молодиків з особистої варти кошового.

Попри незвичайність події, запорожці вели себе стримано, спокійно. Натовп весь час двиготів, гомонів, але не чути було вигуків, лайки чи сміху.

Розштовхуючи плечем запорожців, Спихальський подерся наперед. За ним пробрався і Звенигора. Тепер з відстані десяти кроків вони могли спокійно милуватися несподіваним для Січі видовищем: турки в Січі! Не полонені і не купці, а воїни, з шаблями, пістолями і яничарками! На таке варто було подивитись... Та й цікаво, з чим вони прибули сюди!

Раптом Звенигору мов вогнем обпекло: серед, посланців султана він упізнав Гаміда!

— Пане Мартине, глянь! Чи я сплю, чи мені таке мерещиться? Гамід!

Спихальський отетерів, здавалося, йому перехопило дихання.

— Псякрев! Холера ясна! Але ж то насправді він —— Гамід! — загримів поляк. — Нєх мене шляк трафить, якщо я помиляюсь!.. Гай-гай, де то ми з ним зустрілися, стонайцять чортів йому в пельку! — І вигукнув щосили: — Гаміде!

Турки зарухалися, щось швидко заговорили, а Гамід, уздрівши Спихальського, а потім Звенигору, враз посірів і зробив мимовільний рух рукою, ніби хотів захиститися від удару.

Звенигора рвонувся вперед, відштовхнув вартового і в одну мить опинився перед Гамідом. Спахія скрикнув з переляку. Звенигора посміхнувся.

— Гамід-ага, от де довелося нам зустрітися! Недарма говориться: тільки гора з горою не сходиться... Як же живеться-ведеться, ага? Салям!

— Салям, — пробубонів непевно Гамід.

— Що привело тебе сюди, ага?

— Справи.

— І ти не побоявся їхати в Січ, знаючи, що я живий?

— Я посол хондкара. Моя особа недоторканна, — попередив Гамід, відчувши в словах козака погрозу.

Запорожці притихли, вслухаючись у чужу мову. Турки теж мовчали, бо ніхто з них не знав, які криваві стосунки зв'язували цих двох людей. Один Спихальський, схвильовано сопучи за плечима у Звенигори, допитувався: "Що він сказав. Арсене?" Та той не звертав на його слова уваги.

— Я теж був послом від нашого кошового, й ага знає, ким став в Аксу і які злигодні витерпів, поки добрався додому... Та хай ага зараз не боїться: ми тут, на Запорожжі, шануємо послів. І поки ага в Січі, я його й пальцем не зачеплю. Але в полі... — Звенигора витримав паузу, що була красномовніша за слова. — Але в полі, якщо аллах пошле таку зустріч, ми схрестимо шаблі!

— Я теж приїхав у ваші степи не для того, щоб уникати небезпеки, — набундючився Гамід, зрозумівши, що Звенигора зараз йому не страшний.

— Гамід-ага, тобі, напевне, кортить дізнатися, що сталося з воєводою Младеном, Златкою і Якубом? — повернув Звенигора розмову в інше русло.

— Безперечно. Хоча про Младена я здогадуюсь: він загинув! — зі злобою вигукнув спахія.

— Помиляєшся, ага. Вони всі живі й дужі. І не гублять надії поквитатися з тобою за всі твої злочини!

— Он як! Ви всі гуртом уже не раз намагалися зжити мене зі світу, та аллах береже свого вірного Сина...

— А де зараз Ненко, ага? — Звенигора не назвав його Сафар-беєм навмисне, щоб супутники Гаміда не зрозуміли, про кого йде мова. — Що з ним?

— Він у війську падишаха. Де б же йому ще бути? Живий, здоровий і рветься бити гяурів!

— Не відмов, ага, в ласці, — передай Ненкові привіт, скажи, що ми всі теж живі, здорові і пам'ятаємо його.

Гамід пробурчав у відповідь щось нерозбірливе. І в цю мить сколихнувся натовп, розступився, — від військової канцелярії йшли два курінні отамани і підскарбій. Побачивши Звенигору, підскарбій Поманив його пальцем до себе, сказав:

— Арсене, йди негайно до кошового. У нього буде розмова з оцими...

Отамани привіталися до турецьких послів.

— Привіт і шана! Честь і повага! Кошовий отаман преславного війська Низового Запорозького чекає на вас, посли!

2

— Заходь, Арсене! — почувся голос кошового.

Звенигора зайшов — і зупинився біля порога: за столом, що стояв углибині великої світлиці, сиділи двоє — кошовий Сірко і Свирид Многогрішний. "Що за день сьогодні! — подумав запорожець. — Бракувало ще зустрітися з Сафар-беєм!"

Він пильно глянув на свого давнього знайомого. Це вже був не той Многогрішний, якого він знав у Туреччині. Де й поділися миршавість і виснаження! Свирид погладшав і ніби помолодшав. На ньому добре лежав червоний жупан з тонкого сукна, а на ногах красувалися м'які чоботи на підковах.

— Чолом, батьку кошовий! Чолом, дядьку Свириде! Яким вітром?

Сірко у відповідь кивнув головою. Многогрішний поважно встав і згорда вклонився.

— Чолом, козаче. А прибув вітром попутним — до батька кошового від князя України Георга Гедеона Вензика Хмельницького з листом, а також — як провожатий посольства турецького султана до запорозьких козаків. Величай мене, козаче, паном хорунжим, а не дядьком Свиридом.

Звенигора мовчки вклонився, але не приховував того, що дивується, як змінився дядько Свирид; пиха, що так і просвічувала в його очах і на всьому округлому обличчі, видавалась козакові смішною. Запорожцеві було відомо, що нещасний син Богдана Хмельницького Юрій після багаторічних поневірянь у татарському та турецькому полоні згодився під тиском яничарів проголосити себе князем

України і навіть брав торік участь в облозі Чигирина. Правда, військо його складалося з татар, які на чолі з турецьким агою Аземом не стільки штурмували Чигирин, скільки дивилися за тим, щоб їхній "князь" не переметнувся на бік урусів. Та було в нього і вісімдесят козаків з тих невільників турецьких, які, щоб урятувати життя, зголосилися служити

у війську падишаха. Пригадавши, що Многогрішний умовляв невільників у Семивежному замку в Стамбулі йти на службу до турків, Звенигора зрозумів, як він опинився у війську Юрія Хмельницького. Але з чим він прибув на Січ?

Плин Арсенових думок порушив Сірко: кошовий, очевидно, продовжував попередню розмову.

— Бог — свідок душі моєї: я ніколи не ходив з військом на Україну, щоб розоряти вітчизну свою! Не хвалячись, істинно кажу: всі мої турботи і старання були направлені на те, щоб завдати шкоди нашим одвічним ворогам-бусурменам. І тепер, на схилі років моїх, я думаю не про владу й почесті, не про військові подвиги, а про те, щоб до останніх днів моїх твердо стояти проти тих же давніх ворогів наших — бусурменів... Отак і передай князеві своєму Юрію!.. А ще скажи: турки й татари стільки горя й зла завдали народові нашому, стількох наших людей порубали, а інших заарканили й потягли в неволю, що не з ними мав би Юрась Хмельниченко здобувати для себе дідизну свою — Суботів і славний город Чигирин. Народ не зрозуміє його і не підтримає... Тож хай не сподівається і на підтримку запорожців!..

Многогрішний зблід. Слухаючи мову Сірка, неспокійно бігав поглядом по світлиці і м'яв у руках хутряну шапку з оксамитовим верхом. Видно, не сподівався він відмови, як, мабуть, не сподівався її і сам Юрій Хмельницький.

Звенигорі стала зрозуміла мета приїзду Многогрішного на Січ, він з цікавістю стежив за виразом обличчя посла і чекав, що ж той скаже на сповнені гідності й глибокого почуття слова кошового.

— Спасибі за відверту відповідь, пане кошовий, — тихо промовив Многогрішний. — Не приховаю, що вона розчарувала мене, а ясновельможного гетьмана-князя глибоко опечалить... Він пам'ятає вашу любов і повагу до батька його Богдана Хмельницького і

сподівався, що таку ж любов і повагу ви проявите і до нього. А виходить...

— Пане посол, — різко перебив Сірко Многогрішного, — ось уже більше сорока років тримаю я в руці шаблю і завжди вважав, що служу нею не окремим особам, навіть і таким визначним, як наш покійний великий гетьман Богдан, а дорогій нашій матері Україні, і тільки їй одній!.. Так і передай!.. А тепер — іди! Я чую — прийшли посли султана, а їх не варто затримувати у Січі.

Многогрішний мовчки віддав чолом і поспішно вийшов із світлиці.

Сірко пройшовся по кімнаті, розправив широкі плечі й усміхнувся до козака.

— Ну, от — одного посла відшили... Цікаво, з чим же прибули турки? Проси їх, Арсене!

3

Того ж дня, коли підскарбій і Звенигора відвели султанських послів до січового передмістя, де височів гарний посольський, чи, як його звали запорожці, грецький дім, і розташували їх там на спочинок, несподівано січовий довбиш щосили загамселив у тулумбас. Гучні тривожні звуки полинули з Січі, закликаючи запорожців на раду.

Вони притьмом вибігали з куренів, мчали з гарматної, з зброярні, з корчми, поспішали з гавані, де стояла козацька флотилія, і шикувалися півколом на майдані перед чималим дубовим столом, за яким сидів писар. Обабіч стола стояли старшини. З військової скарбниці винесли клей-ноди — малинові корогви, бунчук, літаври. Потім з військової канцелярії вийшов Іван Сірко. Ставши перед столом, вийняв з-за пояса булаву, підняв угору.

Запорожці, вишикувані по куренях, поволі заспокоювалися. Врешті над майданом запала тиша. Чулося тільки гучне сопіння Метелиці та бухикання старого Шевчика.

Кошовий виступив кілька кроків наперед, став посеред півкола, утвореного тисячами вояків.

— Браття, отамани, молодці, військо запорозьке! — пролунав його дужий голос. — Зібрав я вас на раду, щоб повідомити: султан турецький Магомет Четвертий заслав нам на Січ з депутацією листа. Писар зараз прочитає його, і ви дізнаєтесь, чого хоче намісник бога на землі, як величає себе султан. Послухайте уважно і самі вирішуйте, що відповісти... А перед тим я хотів би сказати ось що: я не сумніваюся у вашій відповіді, братове, та все ж нагадаю, — може, хто забув, — хто ми і чого тут, на Низу, проживаємо...

Споконвіку татарські кровожерливі хани та мурзи, а також турецькі паші та султани плюндрували нашу землю, нищили дітей наших, матерів, батьків, а всіх дужих, здорових тягли на арканах у неволю агарянську. Споконвіку військо запорозьке розбивало татарські чамбули і визволяло невільників з неволі тяжкої, шарпало міста і села Криму й Туреччини, відомщаючи мурзам та пашам за безневинну кров людей наших. Та й сама Січ виникла тому, що потрібно було боронитися від лютих нападників з півдня. І житиме вона доти, доки існуватиме ця смертельна загроза... А зараз, браття, відомо вам, султан турецький нечестивий наслав на Україну війська множество. Чорна пітьма застилає наші степи! Візир Мустафа поклявся бородою пророка витоптати кіньми всю землю нашу від Кам'янця до Полтави, від Запорогів до Києва! І ось у такий час султан пропонує нам... Та краще самі послухайте, що пише той нехрист. Писарю, читай!

Писар вийшов з-за столу, розправив сувій пергаменту, почав читати.

— "Я, султан Магомет Четвертий, брат сонця і місяця, онук і намісник божий, володар царств — Македонського, Вавілонського, Єрусалимського, Великого і Малого Єгипту, цар над царями, володар над володарями, надзвичайний лицар, ніким не переможений воїн, невідступний оборонець гробу Ісуса Христа, пестун самого бога, надія й утіха мусульман, острах і великий оборонець християн, — наказую вам, запорозькі козаки, з доброї волі піддайтесь мені без суперечки і мене вашими нападами не турбуйте. Султан турецький Магомет Четвертий".

Могильна тиша, що панувала весь час, поки писар читав листа, тривала якусь хвилину і після того. Потім майдан вибухнув, як вулкан. Небо наче тріснуло, розкололося — із нього упала блискавка й покотився грім!

Що скоїлося в Січі!

Натовп — козаки враз порушили стрій — завирував, заклекотів. Зчинився неймовірний галас. Гнівні крики, образлива лайка, погрози сипалися з усіх боків. Ніхто нікого не слухав. А всяк хотів крикнути так, ніби його неодмінно мали почути аж на берегах Босфору.

Та згодом обурення почало переростати в подив, а подив — у веселий сміх.

Перший гучно зареготав старий Метелиця.

— Га-га-га! — заколихався він, тримаючись руками за опасисте черево. — Ну й насмішив, клятий невіра! Ну й утнув, свиняче вухо!.. Га-га-га!

Дід Шевчик аж присів до землі.

— Хи-хи-и-и!.. Ой, братці, дайте ківш горілки, бо не витримаю — удавлюся сміхом!.. Хи-хи-и-и!

— Го-го-го! — заквоктав, мов у діжу, Товкач.

Розгонисто заливався веселий Сікач.

Навкруги ревло, клекотало, вирувало людське море.

Та незабаром невтримний сміх поволі знову почав змінюватись злими вигуками. Звенигора стукнув кулаком по руків'ї шаблі, вигукнув люто:

— Бач, куди загнув, шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Здатися!

— А дулі з маком не хочеш! — підтримав його Сікач.

— Вавілонський ти кухар, александрійський козолуп, вірменська свиня, а не лицар! — посварився величезним кулацюгою Метелиця.

— Кам'янецький кат!

— Подолянський злодіюка!

— Самого гаспида внук і всього світу блазень!

— Свиняча морда!

— Різницька собака!

З усіх боків неслися вигуки, сміх, лайка. Кожен намагався якнайгостріше дошкулити далекому, але такому ненависному султанові. Сірко, весело блискаючи очима, крикнув писареві:

— Пиши! Записуй швидше! Та це ж така відповідь, що султанові від неї аж млосно стане! Ха-ха-ха!.. Бач, а ми думали-гадали, як відповісти!..

Писар схопив біле перо — почав швидко-швидко писати. А звідусіль летіло — з гиком, свистом, уїдливими приказками:

— Македонський колесник!

— Нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт!

— Кобиляча підхвісниця! Га-га-га!

— Хо-хо-хо! Ха-ха-ха! Ге-ге-ге! Хи-хи-хи-и-и! — на всі лади сміялися козаки.

Сірко підняв булаву. Гамір почав стихати. Усе ще здригаючись від сміху, кошовий витер з очей сльози, промовив:

— Спасибі, браття! Оце так відказали! Писарю, записав?

— Записав, батьку!

— Ану, прочитай! Як то воно вийшло по-вченому!

Запорожці знову вибухнули сміхом. А писар встав, заклав перо за вухо. Підняв руку — поволі гамірливий натовп угамувався.

— "Запорозькі козаки турецькому султанові, — почав читати писар. —— Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар. Який ти в чорта лицар, якщо голим... їжака не вб'єш? Не будеш ти годен синів християнських під собою мати! Твого війська ми не боїмося, землею і водою будемо битися з тобою! Вавілонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський

броварник, александрійський козолуп. Великого і Малого Єгипту свинар, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого бога дурень, свиняча морда, кобиляча с..., різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче!.. Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день такий у нас, як у вас, поцілуй за те ось куди нас!"

Останні слова потонули в буйному реготі, що знову вибухнув, як вулкан, з тисяч дужих козацьких горлянок.

Вартові на вежах, гармаші при гарматах, не знаючи, що там трапилося на раді, перелякано і здивовано витріщилися на ошаліле товариство. Однак, побачивши, що нічого страшного нема, а, навпаки, в Січі запанувала неймовірна веселість, і собі почали усміхатися. Та сміх, як і хвороба, заразний, — і, дивлячись, як товариство аж корчиться від реготу, вартові та гармаші схопилися і собі за животи. Сміх струсонув фортечні стіни і вежі. Спихальський, що стояв у далекому кутку при гарматі, закуняв було на сонечку. Раптовий вибух сміху розбудив його. Не розшолопавши, в чім справа, і думаючи, що на Січ напали татари, він схопив смолоскип і пальнув з гармати.

Постріл враз протверезив усіх. Сірко посварився на гармаша булавою.

— Хто там пустує? Захотів, сучий сину, щоб я погладив тебе булавою нижче спини?

Спихальський почервонів, закліпав очима. Гармаші заступилися за нього.

— То ми, батьку, на радощах! Привіт султанові посилаємо!

— А хіба що! — охолов кошовий і повернувся до писаря: — Підписуй: кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем запорозьким. Підписав?

— Підписав, батьку.

— Отепер — гарно! Перепиши начисто —— і віднеси послам султана. Нехай везуть на здоров'ячко!

— Батьку, серед послів — мій лютий ворог Гамід. Дозволь з товариством перестріти їх у полі і відбити його, — звернувся до кошового Звенигора.

— Ні, ні, ми не татари! — заперечив Сірко. — Зустрінеш в іншому місці — роби з ним, що хочеш, а зараз не руш! Особа посла недоторканна!

Звенигора незадоволено пошкріб потилицю, але перечити кошовому не посмів.

Сірко підняв булаву. Його загоріле, пооране шрамами і зморшками обличчя враз посуворішало. Виразні темно-сірі очі під густими зламами брів блиснули, мов криця.

— Браття, отамани, молодці! А тепер слухайте наказ: ділом ствердимо чортовому султанові нашу відповідь! Поки Кара Мустафа стоїть під Чигирином, пошарпаємо турецькі і татарські сили побіля моря!.. Кирилівський, Донський, Канівський і Полтавський курені підуть з наказним отаманом Рогом промишляти під Тягин. Корсунський і Черкаський — на Муравський шлях стерегти татар. А я з куренями Батуринським, Лубенським, Переяславським, Іркліївським потягну вниз по Дніпру... Землею і водою будемо битися з проклятими бусурменами!

Флотилія запорозьких човнів-чайок, що несла на собі коло двох тисяч козаків, наближалась до острова Тавань.

Під дужими помахами весел човни швидко пливли одним із численних рукавів Дніпра. Усе довкола заволік ранковий туман. Запорожці квапилися, щоб до сходу сонця непомітно підійти до міцної турецько-татарської фортеці Кизи-Кермен.

На передньому човні стояв Сірко і пильно придивлявся до неясних обрисів берега. Хлюпоче за бортом тепла м'яка вода, пахне рогозою і лататтям. Тихо опускаються довгі весла.

Чайки пливуть щільно одна за одною, щоб не розгубитися в зарічках і протоках. На носах стоять отамани — ніщо не мине їхнього зіркого ока!

Ось кошовий подав знак — і передня чайка притишила хід.

— Суши весла! Суши весла! — почувся приглушений гомін.— Зібратися в круг!

Веслярі притиснули весла до бортів. Човни поволі виринали з рожевої імли і ставали на широкому плесі в тісний круг. Ні розмов, ні кашлю, ні брязкоту зброї. Запорожці були досвідчені воїни і підкрадалися до ворожої фортеці, як обережний мисливець до дичини.

— Браття! — промовив Сірко тихо. — Насупроти нас, за оцією косою, — Кизи-Кермен. Фортеця міцна, майже неприступна! В ній багато гармат, велика залога. Стіни кам'яні, високі — не перестрибнеш!.. Отже, щоб узяти її, треба, мабуть, не головою битися об стіни, не проти рожна перти, а трошечки поворушити мозком...

Над човнами, мов подих ранкового вітерця, прошелестіло загальне схвалення. Козаки вірили, що Сірко що-небудь придумає.

А кошовий говорив далі:

— Нам треба, брати-молодці, обманути ворога. Наші вивідачі дізналися, що, крім вартових на фортечних вежах, турки виставили чати на прилеглих островах. Зокрема, троє татар стоять на чатах на цьому острові, що перед нами, якраз насупроти головних воріт фортеці. Поки ми їх не знімемо, доти нічого й гадати про успішний напад. Але зняти їх треба без шуму і ґвалту, щоб і не стрепенулися! Метелице, рушай!..

Одна з чайок тихо випливла з кругу і, тягнучи за собою на прив'язі невеликого, але високобортного човна, попливла вниз за течією. Невдовзі вона завернула за порослий верболозом мис острова і зникла з виду.

Провівши її поглядом, Сірко продовжував пояснювати свій задум.

— Якщо Метелиця з товаришами щасливо зніме вартових, то це буде тільки півділа. Головне — захопити ворота!.. Тут уже попрацює Звенигора зі своїми хлопцями...

Всі мимоволі поглянули на татарський каюк, один серед козацьких чайок, на якому в татарських бешметах і лисячих малахаях сиділи їхні товариші. Тільки Звенигора був одягнутий по-яничарськи, маючи на голові чорну феску, а при боці — дорогу, інкрустовану сріблом і перламутром шаблю. Ніхто з козаків не здогадувався, для чого так вирядився Звенигора з друзями, а самі вони за всю дорогу з Січі не обмовилися й словом. Тільки тепер —ставало ясно, на яку ризиковану справу йдуть сміливці.

5

З Метелицею було всього п'ятеро козаків — Сікач, Товкач, Шевчик і два брати Півненки. Брати Півненки, яких для зручності запорожці звали

Півнем і Когутом, якраз і були тими вивідачами, які розвідали підступи до Кизи-Кермена.

Всі вони мовчки сиділи поряд на лаві, вдивляючись у туманну далину. Коли чайка поминула крутий піщаний мис, Півень дав знак стерничому причалити до берега.

— Зразу за цими кущами починається піщана коса. Пливти нам далі не можна — татари помітять.

Чайка м'яко врізалась у прибережний мул і зупинилась. Гребці кинули весла — миттю відв'язали човен, що плив позаду на прив'язі, і, скочивши у воду, перевернули його вверх днищем. Потім підняли над водою і обережно опустив, щоб з-під бортів не вийшло повітря.

— Давайте грузила! — прошепотів Метелиця. З чайки подали кілька великих важких каменів, зв'язаних мотузками попарно, і козаки перекинули їх через мокре днище. Човен занурився у воду.

— Готово! Роздягайтеся, хлопці! — наказав Метелиця. Він перший скинув з себе одяг. Сікач, Товкач, Півненки і Шевчик не примусили себе довго чекати. Залишивши невибагливе запорозьке вбрання на чайці, вони з одними ятаганами в руках пострибали у воду, поставали по троє обабіч зануреного човна і обережно потягли його понад берегом.

Від гострої коси, з-за якої відкривався широкий вид на Дніпро і острів Тавань, було видно пологий піщаний берег. Ні каменя, ні кущика. Метелеця і Півень вистромили голови. Кроків за сто від них бовванів невеликий чорний каюк. На ньому сидів обличчям на північ, туди, звідки могли з'явитися запорожці, татарин.

— Тільки один, — прошепотів Метелиця, здригаючись від ранкової прохолоди.

— Двоє сплять у човні, — відповів Півень. — Та й цей, здається, куняє...

— Ну, тоді не гаймо часу!

Козаки пірнули під човен. Тут було темно, як у могилі, пахло мокрим деревом. Засунувши ятагани в заздалегідь приладнані шкіряні чохли, запорожці стали один за одним, уперлися руками в перегородки човна і рушили вперед.

Метелиця йшов перший і відлічував кроки, а також слідкував за глибиною. Тільки так під водою можна було триматися вірного напрямку, не віддаляючись від берега і не боячись, що виринуть набагато раніше чи пізніше. Під ногами був намитий течією твердий пісок, тому йти було легко.

Шевчик кашлянув.

— Ану, цить, старе бухикало! — зашипів Метелиця. — Знайшов, коли кашляти! Татари почують...

— Хай чують! Подумають — шайтан під водою кашляє, — огризнувся Шевчик, захихикавши.

— Помовч! — гримнув Метелиця, збившись із ліку. і продовжував далі шепотіти: —Тридцять два, тридцять три...

Запорозький підводний човен поволі, але впевнено просувався вперед. Ставало важко дихати. Козаки натужно сопли. Відчувши, що ноги не дістають дна. Метелиця скерував човна ліворуч, поки знову не досягнув потртбної глибини.

Нарахувавши сто кроків, Метелиця шепнув:

— Близько! Пильнуйте!

Козаки стишили хід. Тепер човен ледь-ледь посувався. Метелиця виставив наперед руку, намагаючись намацати днище татарського каюка. Наступила вирішальна хвилина, від якої, можливо, залежав успіх усього походу. Козаки схопили ятагани. Напруження все більше зростало.

Раптом Метелиця щосили уперся ногами в дно. Човен зупинився.

— Прибули! Виринаємо! Ну, боже поможи! — промовив старий.

Козаки пірнули у воду.

Коли б перед татарином, що сонними очима оглядав з свого каюка водну гладінь Дніпра, з'явився шайтан, то він не так би злякався, ніж тоді, коли перед ним нежданo-негадано виринула мокра вусата голова Метелиці. Татаринові відняло зі страху мову. Він роззявив рота, лупнув очима і в ту ж мить, прошитий з двох боків ятаганами, шубовснув у воду. Його товариші, що спали, скоцюрбившись під кожухами, на дні каюка, навіть не встигли підвестися. Півень і Когут влучними ударами покінчили з ними одразу.

Сходило сонце. Туман швидко розсіювався, і на протилежному боці Дніпра вималювалися нечіткі обриси зубчатих фортечних стін.

Слід було поспішати. Скинувши у воду непотрібні тепер грузила, козаки перевернули човен, вилили з нього воду і побіля берега прудко потягли назад, до чайки.

6

Сірко підняв булаву — сотні козацьких очей прикипіли до неї. Все було готове до нападу: гаківниці на носах чайок заряджені, пістолі та

мушкети набиті порохом і олов'яними льотками, шаблі пристебнуті до поясів.

Кошовий давав останні розпорядження.

— Арсене, твоя справа — захопити ворота і протриматись у них до нашого підходу! А тоді, синки, — звернувся він до всіх, — рубай, криши невірне сім'я! Щоб аж у Бахчисараї та Стамбулі відчули, як одливаються ворогам сльози і кров наших людей! Та ось і сонечко сходить, а з ним Метелиця знак подає, що дорога через Дніпро вільна... Ну, хлопці, з богом! Арсене, голубе, на тебе вся надія!

— Не сумнівайся, батьку! — відповів тихо Звенигора. — Зробимо все як слід! — І до своїх на каюці: — Ну, друзі, вигрібаймося наперед, на чисту воду!.. Та кричіть же не по-нашому, а по-татарському! Не забудьте!.. Опускайте весла!

Каюк сколихнувся і швидко полетів по спокійному дзеркалі зарічка. За ним рушила вся запорозька флотилія, але вона не могла, звичайно, наздогнати легкого човна і помітно відстала. Каюк обігнув мис і вирвався на широку гладінь основного русла Дніпра.

Туман майже розвіявся. На тому боці, на Тавані, приблизно за версту від каюка, зажовтіли ніздрюваті стіни Кизи-Кермена, викладені із черепашника. На високій вежі мляво колихалося біле турецьке знамено з червоною габою по краях і кармінним півмісяцем посередині.

На березі, перед фортецею, незважаючи на ранній час, сновигало кілька татар, мабуть рибалок. Побачивши вдалині човен, вони завмерли, повитягали шиї, — намагалися розпізнати людей, що пливли до них.

— Налягай, хлопці, на весла! Дужче! — підбадьорював Звенигора козаків. — Раз-два! Раз-два! Весла замелькали ще швидше.

Човен прудко мчав до острова.

Раптом з-за плавнів виринуло кілька запорозьких чайок. А за ними — ще і ще... Татари на березі дико заверещали і помчали до фортеці. На стінах зразу ж з'явились аскери. Вдарила гармата. Ядро зі свистом пронеслося над каюком і шубовснуло в воду.

Рибалки вскочили в фортецю, і за ними зачинилися важкі, окуті залізом ворота.

— Кричіть, хлопці! Бо ті голомозі чорти ще не признають нас за своїх! — сказав Звенигора і перший загукав по-татарському: —Ойє, правовірні! Не зачиняйте брами! Ми із коліна Шаяхмета! Врятуйте нас!

Але було ще далеко, і на стіні, мабуть, не почули, бо пальнули вдруге з гармати.

— Тхоре, кричи, хай йому чорт! Адже маєш дужий голос! А то втретє як бабахнуть, то й кісток не позбираємо! — гукнув Звенигора на молодика, що недавно вписався до січового реєстру і, хоча сам походив з Правобережжя, попросився до Лубенського куреня. — Крикни, щоб перестали стріляти!

Тхір приклав долоні до рота і загукав:

— Ойє, оглан-джан! Не стріляй! Свої! Свої!

Зі стін замахали руками. Почулися крики. Тим часом каюк пристав до берега, і переодягнуті татарами запорожці з галасом і зойками сипнули до фортеці. Добігши до воріт, вони відчайдушне загрюкали. Ті, хто добре вмів по-татарськи, навперебій волали про допомогу.

Однак ворота не відчинялись. Тільки вгорі, на вежі, з оглядового віконця висунулася кругла голена голова татарина.

— Ойє, оглан-джан! — зарепетував Тхір. — Відчини! Аллах віддячить тобі за добрість твою! Не дай загинути від рук невірних!

Татарин заморгав очима.

— Чекайте, я запитаю бея, чи можна відчинити ворота!

— Ах ти, дурна твоя башка! Поки ти шукатимеш бея — хай аллах продовжить його літа! — козаки посічуть нас, як безмозких валахів!

Однак татарин не поспішав відчиняти ворота. З вежі доносилися суперечки: вартові, видно, не знали, що робити. А запорозькі чайки вже вирвалися на середину ріки, Залп із гармат не зупинив їх. Вони ще швидше ринули вперед. Другим залпом розтрощило одну з чайок. На поверхні води закружляли червоні плями. Та й це не зупинило відчайдушного пориву запорожців.

Бачачи, що перелякані охоронці фортеці не наважуються відчиняти ворота, Звенигора почав лаятись, погрожувати кулаками.

— Гей, ви, боязкі шакали! Дурні ішакиї Я посланець великого візиоа Мустафи-паші! Я везу важливий лист від візира сонцеликому султанові — хай славиться його ім'я!.. Відчиніть негайно ворота, паршиві свині! Чи ви хочете навмисне віддати мене з важливою звісткою в руки тих шайтанів, прокляття аллаха на ваші голови!

Якийсь повновидий ага перехилився з бійниці, запитав:

— Ти хто?

— Сафар-бей! Посланець Мустафи-паші! Відчиняйте ворота!

Ага сплеснув руками.

— Сафар-бей? О небо! Яким побитом?.. Чекай, я зараз!

По дерев'яних сходах вежі глухо загуркотіло. Брязнули засуви. Заскрипіли дерев'яні підойми — і ворота розчинилися.

Запорожці ринули в замок.

— Швидше! Швидше! —гукнув повновидий ага. — Сафар-бею, сюди! Я Мемдух Айтюр... Ти пам'ятаєш мене?

— Звичайно! — відповів Звенигора, вирвавши з піхов шаблю і опустивши її на голову невідомого йому Мемдуха Айтюра.

Ага впав. Татари, що сторожували ворота, з диким вереском насіли на Звенигору. Але їм навперейми кинулися запорожці. У підворітті зав'язався бій.

На крик вартових звідусюди бігли напіводягнуті аскери й татарські стрільці-сеймени.

— Тхоре, гукай наших, щоб поспішали! Бо не втримаємося! — крикнув Звенигора молодикові, що крутився біля нього поблизу.

Тхір метнувся виконувати наказ отамана. Затаївши намір убити Звенигору, він поки що старався допомагати козакам, бо від їхньої перемоги залежала і його безпека. Не виходячи з підвориття, щоб не наразитися на татарську стрілу чи яничарську кулю, він замахав руками.

— Швидше, братове! Швидше!

Запорожці стрибали з чайок, мчали до замка. Сірко, попри свій похилий вік, біг нарівні зі всіма. Його обганяли молоді козаки.

— Захоплюйте стіни! Відмикайте порохові погреби! — кричав кошовий. — Тих, хто здається, не знищувати! Ми за них викупимо з неволі наших людей!

Нестримна козацька лавина вкотилась у ворота, де Звенигора з горсткою своїх сміливців ледве стримував натиск ворога. Щоб не прийняти свого за чужого, вони поскидали татарські малахаї і один одного пізнавали по довгих оселедцях, що розвівалися на голених головах.

Поряд зі Звенигорою стали свіжі сили: Метелиця, Спихальський, Сікач, Товкач, брати Півненки. Стрибав, мов горобець, старий, але жвавий дід Шевчик, і його шабля теж рубала не тільки повітря.

Вся залога фортеці вже була на ногах. Турки й татари чинили впертий опір. Яничари-гармаші спішно повертали на стінах гармати, щоб ударити по козаках, які прорвалися всередину. Але до них уже лізли чубаті запорожці і меткими ударами скидали вниз.

Натиск нападаючих був такий нежданий і сильний, що турки з лементом відкотились од брами аж до мурів внутрішньої цитаделі. Там зав'язався жорстокий рукопашний бій. Поволі він розпався на окремі вогнища, що спалахували повсюди: на майдані, в тісних провулках і дворах.

Звенигора зчепився з яничарським агою. Ага, видно, був добрий рубака й успішно відбивав усі випади козака.

Тим часом Тхір, не встряючи в бій, крався за Звенигорою назирці. Навколо лунали крики, стогін поранених змішувався з хрипом конаючих, козацьке "слава" і турецьке "алла" зливалися в одне страшне протяжне "а-а-а!" Тхір у цьому пеклі не втрачав з ока гнучку постать запорожця... Перестрибнувши через глинобитну стіну, з-за якої, на його думку, було безпечно спостерігати за боєм. Тхір негадано зіткнувся з старим

татарином, який вискочив з низьких дверей саклі з луком і сагайдаком у руках. Тхір вихопив з-за пояса пістоль і вистрелив старому в груди. Той упав. Тхір схопив лука, висмикнув з сагайдака стрілу з білим опереннням, злодійкувато визирнув з-за стіни. Звенигора потиснув агу до самої цитаделі і намагався влучним ударом прикінчити його або обеззброїти.

Тхір прикинув відстань, підняв лука. Тятива бренькнула, як струна, — і стріла сліпучою блискавкою шугнула через майдан...

Але Тхір не побачив, чи влучив у свою жертву. В ту ж мить позаду нього пролунав пронизливий крик. Він отетеріло оглянувся — то, припавши над убитим старим, кричала тоненька, мов очеретинка, татарочка з розмаяними по плечах тонкими косичками.

Тхір зрозумів, що з цього боку йому не загрожує небезпека, і знову виглянув з-за стіни. Він сподівався побачити Звенигору на землі з стрілою у спині. Але замість того уздрів Сікача, який летів до нього через майдан з високо піднятою шаблею. А Звенигора тримав на руках якогось запорожця, що намагався вирвати з своїх грудей заюшену кров'ю стрілу.

— Прокляття! — скрикнув Тхір і кинувся до дівчини. Татарочка зойкнула, простягла вгору руки, ніби захищаючись від удару чи благаючи пощади. Однак Тхір не здержав руки — і шабля зачервоніла від дівочої крові.

— Що ти робиш? Навіщо забив дівчину? —почувся голос Сікача.

Тхір спроквола витер шаблю об одяг татарина, сплюнув.

— Змія! Стріляла із лука в наших... Довелося спочатку батька, а потім — її...

— А-а, он як!.. Молодець! То вона, стерво, цілилась у Звенигору... На щастя. Когут помітив вчасно і затулив собою товариша... Тепер у нього кров цівкою б'є з рани. Жаль буде, якщо помре, — добрий був козарлюга!.. Ходімо, брате! Ще багато роботи!

Сікач побіг до запорожців, що вже повсюдно тіснили охоплених розпачем і відчаєм захисників фортеці. А Тхір, ще не оговтавшись від страху і кленучи в думці Чорнобая, який штовхнув його в це пекло, а сам утік у Крим до Алі, шмигнув у саклю, щоб поживитися татарським добром.

Біля Звенигори і пораненого Когута зібралося кілька найближчих друзів. Арсен обережно витягнув із грудей товариша стрілу. Метелиця дістав з глибочезної кишені штанів плескату пляшечку з горілкою, насипав у неї з порохівниці пороху, розколотив — і ту пекучу сіру суміш вилив на рану. Потім зав'язав чистою полотняною ганчіркою.

— Хлопці, віднесіть його на човен, — наказав Звенигора.

Старший Півненко підняв брата на руки і разом з Товкачем поніс до Дніпра. А запорожці знову подались у гущавину битви.

Коли впала цитадель, кизи-керменський бей заперся з горсткою своїх воїнів у мечеті. З вікон, з мінаретів, з даху відстрілювались вони від насідаючих козаків.

Поодинокі розрізнені яничарські загони з боєм пробивалися до мечеті і під прикриттям своїх стрільців чинили запеклий опір козакам.

— Бийте їх, дітки! Бийте недовірків проклятих! — загримів серед бою голос Сірка. — Не давайте опам'ятатися!

І "дітки", серед яких було чимало сивочубих, нехтуючи смертю, нестримною лавиною поперли на ворога. Один за одним падали

яничари, зрошуючи кров'ю кам'яні плити сходів, дико кричали турецькі аги й татарські мурзи...

Але вже не було тієї сили, яка могла б спинити той натиск, той бойовий порив, що охопив козаків!

Звенигора зі Спихальським увірвались у мечеть одними з перших. Ще здалеку, через голови низькорослих татар, Арсен побачив вилицюватого бея. Його заступали своїми тілами охоронці. В очах бея світився неймовірний жах, обличчя трусилося. Бей хотів би зараз зникнути, провалитися крізь землю чи хоча б перетворитися на рядового воїна. Однак сите, виплекане обличчя, а особливо оксамитовий бешмет видавали його становище в цій фортеці.

— Бею, здавайся! — крикнув Звенигора, вимахуючи шаблею. — Маєш честь здатися самому Сіркові.

Збоку свистіла важка шаблюка Спихальського. Татари подалися назад, придавивши бея до стіни. В тісняві вони не могли вільно орудувати зброєю, заважали один одному. Хтось із них верескнув:

— Урус-шайтан! Урус-шайтан!

Від того крику здригнулися захисники мечеті. Кількома сильними ударами Звенигора проклав собі дорогу до бея. Спихальський захищав його з тилу.

Бей вирвав з блискучих піхов шаблю. Мабуть, сьогодні вона ще не була в ділі. Схрестив її з козацькою.

Тепер Звенигора вже не бачив нічого, крім лискучого одутлого лиця татарського мурзи. Та в пам'яті, мов падуча зірка, сяйнула згадка про невольничий ринок у Кафі: холодне сонце, похмуре море, напівроздягнуті невільники і свист батогів, що падали на його плечі...

Ненависть потроїла його сили. В напівтемній мечеті від схрещених шабель бризнули сліпучі іскри. Бей не мав куди відступати й оборонявся люто, затято. Його шабля успішно відбивала всі випади козака. Та, видно, страх скував серце ханського вельможі, бо лоб його вкрився рясними краплями поту.

Звенигора відступив на крок й усім тілом відхилився назад, навмисне накликаючи бея на себе. Татарин мимовільно подався слідом, розслабляючи далеко витягнуту руку. Звенигора несподівано і міцно ударив спіднизу. Шабля супротивника мелькнула в повітрі, перелетіла через голову козака і з брязкотом упала на кам'яну долівку. Бей смертельно зблід, відсахнувся назад — й уперся плечима в стіну. До його горла діткнулося холодне вістря блискучої криці. Та Звенигора в останню мить стримав руку.

— Бею, накажи своїм людям припинити опір! За це матимеш життя! Ну!

— О правовірні! Аллах відступився від нас! — вигукнув бей хрипко. — Наказую скласти зброю! Здавайтеся! Здавайтеся!.. О горе нам, сини Магомета!

Спочатку найближчі до бея аскери покидали шаблі. Потім, коли бей повторив голосно свій наказ, здалися інші.

В мечеті настала тиша. Тільки чулося важке дихання багатьох стомлених людей та стогін поранених.

До Звенигори підійшов Сірко. Обняв козака.

— Спасибі, синку! Я все бачив!.. Гарну птаху спіймав! Молодець! — І ще раз притиснув до грудей.

...Опівдні важко навантажена гарматами, яничарками, порохом, полоненими козацька флотилія відчалила від Тавані. На місці фортеці лишилися купи каміння, трупи. В небо чорними стовпами здіймалися густі смердючі дими.

7

Підпливаючи до Січі, Звенигора міркував про те, як крізь турецькі й татарські заслони і роз'їзди пробратися до Чигирина. На серці було тривожно. Боявся, що вже не знайде Романа. Трауерніхт міг за цей час вивезти його або закатувати. Турки могли взяти місто і всіх полонених вирізати чи потягнути в неволю, як це вони зробили три роки тому в Кам'янці. А могли просто обложити місто так, що в нього і миша не прослизне.

Десятки думок роїлися в Арсеновій голові, десятки найрізноманітніших гадок виникало в нього. Та всі вони розвіялися в одну мить, коли флотилія причалила до січової пристані.

Не встиг Звенигора зійти на берег, як його покликали до кошового, — він прибув трохи раніше.

Сірко стояв в оточенні кількох старшин, що водили свої курені на Буг. Перед ним вклякнув на колінах молоденький яничарський ага. В очах аги — переляк і мольба.

— Арсене, потрібно докладно і точно розпитати цього хлопця, — сказав кошовий. — Він, здається, знає багато цікавого для нас... Гей, ага, — звернувся Сірко до турка, — ти вже знаєш, хто я, і переконався, що жартувати з тобою не входить у мої наміри. Скажеш правду — житимеш, збрешеш — годуватимеш раків у Дніпрі! Зрозумів?

Звенигора переклав.

— Зрозумів, паша.

Сірко усміхнувся, почувши, як його величає турок.

— А якщо зрозумів, тоді скажи: куди прямував твій загін з валкою поранених і хворих з-під Чигирина? Чому він ішов не на Аджидер, а звернув до Дніпра?

Турок метнув зляканий погляд на Сірка і старшин, ідо суворо дивилися на нього.

— Такий був наказ великого візира, паша, — пробелькотав він.

— Який наказ?

— Ми повинні були добратися до Дніпра і там чекати нашу флотилію...

— Ну?

— Вона привезе харчові припаси та порох для війська великого візира, паша. А ми мали. здавши поранених і хворих, забрати все те і везти під Чигирин.

— Раніш ви їздили до Аджидера або до Очакова.

— Так. Але туди вдвічі далі...

— Отже, Кара Мустафа відчуває нестачу в припасах, якщо так поспішає отримати їх?

— Відчуває, паша. Війська багато — припасів мало... Розраховували знайти на Україні, але торік Ібрагім-паша так сплюндрував край, що нам цього року нічого не лишилося.

— Сам поживився, як пес макогоном, і свого наступника підвів під дурного хату! — похмуро посміхнувся кошовий. — Скільки ж кораблів має прибути?

— Не знаю, паша... Але судячи з кількості наших возів, мусить бути багато.

— Ну що ж, буде знову робота... Турки пруться на Україну, як грішні душі до пекла.

— Але ж, батьку кошовий, мені вкрай треба в Чигирин! — вигукнув Звенигора.

— Знаю. Чув. Похвально, що так дбаєш про товариша. Але й тут ти не менше потрібний. А може, більше! Це був наказ, і Звенигора не став перечити.

— Відведіть агу! — розпорядився Сірко. — Здається, він сказав правду... Приготуйте все до нового походу: поповніть на чайках запаси ядер, пороху, сухарів, саламахи! Виступаємо на світанку!

8

— Друже, дивися — пливуть! — вигукнув Сікач, сидячи на товстому суку старезної гіллястої верби, що високо здіймалася над іншими деревами.

Товкач прижмурив проти сонця очі.

— Я щось не бачу... Ти часом не брешеш?

— Їй-богу, пливуть!.. Та куди ти дивишся?.. Ген — проти Краснякова випливають. Повертають, здається, в гирло Корабельної... Та скільки ж їх, матінко!

Тепер уже й Товкач побачив турецьку флотилію. На широкому, блискучому проти сонця плесі Дніпра виринали з-за повороту кораблі. Один, два, три... п'ять... десять... двадцять... п'ятдесят... Товкач збився з ліку.

— Це вони! Не гаймо часу! Біжімо мерщій до кошового! — вигукнув Сікач, швидко спускаючись униз.

Вислухавши дозорців, Сірко почепив на шаблю шапку і підняв угору. Це був умовний знак. У ту ж мить десятки чайок виринули з очеретів, з-за кущів верболозу і прудко помчали на перехват турецьких кораблів. Мов бистрокрилі птахи, летіли вони по спокійних водах річки Корабельної, зі всіх боків оточуючи ворожу флотилію.

— З богом, браття-молодці! — прогримів Сірків голос. — Бийте з гаківниць! Стріляйте з мушкетів! На приступ! На приступ! Приготуйте абордажні гаки!

Над рікою пролунали гарматні постріли. Запорозькі гаківниці, укріплені на носах човнів, ударили картеччю. Турки відповіли ядрами. Пороховий дим заклубочився над кораблями, над зеленими плавнями.

Дві підбиті чайки пішли на дно. Уцілілі запорожці борсалися в воді, скидали з себе одяг і, пирхаючи, завертали до берега.

Сірко стояв на своїй чайці, скидаючи поглядом усе гирло Корабельної, де зав'язався бій. Турецькі кораблі зупинилися, зламали

стрій. На них заметушилися, закричали яничари, посилюючи гарматний вогонь.

— Метайте вогненні трубки! Приголомшіть песиголовців! — крикнув Сірко, бачачи, що й ще одна чайка, в яку влучило ядро, перевернулася й пішла на дно.

На кожній чайці було по дві начинені порохом трубки, виготовлені в січових майстернях. Це був чудесний винахід запорожців. З одного боку трубка наглухо заклепана, з другого — відкрита. Сюди насипався порох, вправлявся просякнутий селітрою гніт. Трубка вставлялася замість ядра в гаківницю. Невеличкий заряд пороху виштовхував трубку з цівки гармати, а також підпалював гніт. Від гноту загорався порох в самій трубці, мчав її до цілі, де вона з страшним громом і вогнем розривалася...

Почувши наказ кошового, Звенигора вставив трубку в жерло гармати, насипав у запал пороху і приклав смолоскип. Вогненна трубка прокреслила в сизому від порохового диму повітрі яскравий слід і вибухнула в снастях переднього ворожого корабля. Сніп вогню засліпив очі... Турки дико закричали і метнулися гасити пожежу.

Чайка ковзнула боком об борт корабля.

— Кидайте гаки! — крикнув Звенигора.

Вгору полетіли важкі залізні гаки з гострими лапами. Заколихалися міцні мотузяні драбини. Над бортом блиснули криві турецькі шаблі. Деякі навіть устигли перерубати дві чи три драбини, але з чайки гримнув залп козацьких мушкетів — і кілька яничарів з криком шубовснули в воду.

— На приступ! На приступ!

Звенигора ухопився рукою за щабель — потягнув до себе: чи міцно ввігнався гак у дерев'яну обшивку корабля? Міцної Тоді — шаблю в зуби, пістоль — у праву руку, — швидко подерся вгору. Перекинув ногу за борт... На нього налетів яничар, замахнувся шаблею. Звенигора вистрелив йому впритул у груди. Турок без зойку впав навзнак. Звенигора переступив через нього і шаблею відбив напад приземкуватого огрядного аги.

А знизу вже лізли Метелиця, Спихальський, Сікач, Півень На палубі зав'язався короткий, але жорстокий бій. Замовкли пістолі й мушкети. Рубалися шаблями й ятаганами.

— Бийте їх, іродів, хлопці! — гримів Метелиця, покриваючи своїм могутнім голосом гамір і крики. — Не милуйте проклятих! Вони нашого брата не милують!

Його шабля не знала втоми. Разом з Сікачем і Товкачем він тіснив яничарів до корми і скидав там у воду. Біля нього вертівся Шевчик, жалячи, мов ґедзь, тих, що виверталися з-під удару Метелиці.

Звенигора бився мовчки. Зате Спихальський, ідучи поруч, не стримував язика.

— А, холера ясна, маш од мене гостинець, бусурмене! — приказував він, опускаючи на голову яничара довгу шаблюку. —Згинь до дзябла!

Його гучний голос, як і голос Метелиці, наводив жах на ворогів.

— Налітай, прошу пана! — гримів на всю палубу. — Частуватиму повною чарою!

— Пане Мартине, — крикнув Звенигора, — дивись, яка пташка перед нами! Сам паша! Живим треба взяти!

В гурті яничарів, що відбивалися від козаків; червоніла оксамитова феска паші.

— А перун на його голову! — заревів Спихальський. — Ото, прошу пана, так зустріч! — І гукнув через голови турків: — Гей, паша, здавайся!

Високий худий паша підняв очі, і злісна посмішка, спотворила його сухе коричневе обличчя. Сива цапина борода засіпалась, мовби її хто смикав знизу.

— Здавайся, паша! — крикнув і Звенигора.

Паша люто глипнув на козака і вихопив з-за пояса пістоль.

— Мартине, стережись! — гукнув Звенигора. Та було пізно. Прогримів постріл. Спихальський зойкнув і випустив з руки шаблю. Куля влучила в груди.

— Ах, псякрев!.. — Він зігнувся, затулив рану долонями і поволі почав осідати на залиту кров'ю палубу...

Звенигора побачив, що крізь пальці товариша сочиться Кров, підхопив Спихальського за стан, підтримав, щоб не впав під ноги очманілих бійців.

— Браття, кінчайте їх! — гукнув до козаків. — Але пашу візьміть живцем! .

— Друже, облиш... То єсть смерть моя, — простогнав пан Мартин. — Ах, псякрев! Не доведеться ще раз побачити свою Польську... ойчизну укохану!

Звенигора відтягнув його до борту, передав козакам, що залишалися в чайці. Люта ненависть, гнів, жаль струсонули його серце. Не брати пашу. в полон! Відомстити за пана Мартина!

Але бій уже закінчився. Всюди лежали вбиті й поранені. Паша стояв під стінкою надбудови, схрестивши на грудях руки. По його зморшкуватих щоках котилися сльози… Козаки навколо нього важко відхекувались, витирали з лобів піт.

Звенигора підняв шаблю.

— Старий пес! Нема тобі моєї пощадив

Козаки перехопили його,

— Опам'ятайся, Арсене! Ти ж сам казав узяти його живцем!.. Та й беззбройний він…

Звенигора понурив голову. Сльози душили, забивали віддих. Через силу видавив з себе пекучі слова:

— Пана Мартина… убив він, собака!.. Ех! — Не стримавшись, ударив пашу долонею в обличчя. — Негідник!

Той люто блиснув очима.

— Я воїн! Ти можеш мене забити, гяуре, але ображати не смій! Я чесно оборонявся!

Звенигора відійшов.

Бій на Дніпрі затихав. Кілька фелюк горіло. Дим сизим туманом слався понад водою, наганяючи на око сльозу. Чулися радісні вигуки

запорожців, поодинокі постріли на тих кораблях, де ще турки чинили опір.

...Перед вечором величезна флотилія, що складалася із двох сотень козацьких чайок і майже сотні турецьких сандалів та фелюк, навантажених хлібом, порохом, ядрами та іншими припасами, поволі вирушила з гирла річки Корабельної і попливла вгору по Дніпру.

Скриплять кочети, шумлять весла, хлюпоче за бортом тепла вода. Над рікою пахне густими пахощами лугових трав, водоростей і кучеряво-срібних верболозів.

Спихальський лежить на білих турецьких простирадлах. Над ним схилився дід Шевчик, беззубим ротом шамкотить:

— Мати божа, царице небесна, поможи козакові й заступи його! Спини йому кров, затягни рану живою плоттю, дай у серце снаги, щоб козацьке тіло більше не боліло, щоб душа мужала, рука — шаблю держала, ноги — по землі ходили, очі—на ясний світ гляділи!.. А ти, лихоманко-поганко, білого тіла не ломи! Лети собі на луги, на широкі береги, в чорторії на каміння, на зелене баговиння, в глибокі вертепища, непролазні хащі-нетрища, де Марище бродить, де смерть колобродить, — тьху, згинь, пропади, цур тобі й пекі

Шевчик сплюнув через борт і рукавом витер рота. Поки він говорив. Метелиця зневажливо дивився на свого старого побратима. Потім рішуче відсторонив його рукою:

— Твої небилиці — дурниці! Ось дай-но я його полікую! По-своєму!

Він знову дістав з глибочезної кишені пляшку, налив з неї у ріг, що в поході заміняв йому кухоль, горілки, насипав з порохівниці пороху — розколотив усе те дулом пістоля і підніс панові Мартину.

— На, сину, випий половину! — І підвів його. Спихальський випив. Знесилений, обливаючись холодним потом, важко схилив голову на м'яку подушку.

Другу половину Метелиця вилив йому на ранку і туго перев'язав чистою ганчіркою.

— Ось так! Відпочивай тепера!

Підвівшись, знову налив у ріг горілки. Глянув на пожовтілого Спихальського, крякнув.

— Ну, за твоє здоров'я, козаче!

Підніс ріг до рота, але несподівано почув покашлювання Звенигори, побачив його суворий, осудливий погляд. Рука старого козака застигла в повітрі... Потім поволі, не без жалю, відхилилася від рота і вихлюпнула горілку з рога в Дніпро.

— Кгм, кгм! — крякнув, витираючи долонею сухі вуса. Дід Шевчик, дивлячись на пляшку, в якій ще було трохи жовтуватої рідини, смачно облизався.

Спихальський розплющив очі, хапнув спраглими, запеченими вустами прохолодного вечірнього повітря.

— Арсене, друже... поховай мене на такій високій горі... жеби було видно мі всеньке Поділля... і ту дальшу землю... мою ойчизну... Польську... — Він говорив тихо, з натугою, але розбірливо. Видно було, що кожне слово завдавало йому нестерпного болю. — А коли доведеться бути... в Закопаному, то... відшукай пані Ванду... Скажи, же я їй... усе прощаю... Навіть зраду... з тим глистом маршалкем... Прощаю... як бога кохам!..

Звенигора відвернувся, щоб пан Мартин не бачив у його очах сліз. "От і довоювався, пане Мартине! Довоювався... І не побачиш своєї ойчизни і невірної Ванди, яку ти все-таки, незважаючи ні на що, кохав... Ти був зовні незграбний і трохи дивакуватий, але мав добре і по-дитячому ніжне серце. Ти був шляхтич, але з тієї шляхти, яку в народі звуть голопузою і яка нічого, крім гонору, не має. Тому ти не цурався простого народу і стояв ближче до нього, ніж до шляхетних магнатів, які гордували тобою і використовували, як хлопчика-козачка, на побігеньках... Ех, пане Мартине, пане Мартине!" А вголос сказав:

— Не впадай у розпач, пане Мартине. Не помреш ти... Ось допливемо вночі до Січі — візьму коней і помчу з тобою в Дубову Балку... А там Якуб і дідусь Онопрій зроблять таку мазь, що враз поставить тебе на ноги. І хвицатимеш ти, як жеребець копитами... Житимеш — не тужитимеш! До ста літ!

На блідому, покритому холодним потом обличчі Спихальського промайнула слабка усмішка.

— Добрий ти, Арсене, хлопак... Мам тебе за брата! Він заплющив очі і, знесилений, затих.

ЧИГИРИН

І

Йшов третій тиждень облоги Чигирина. Російсько-українське військо, переправившись біля Бужина на правий берег Дніпра, в рішучому бою відкинуло турків і татар за Тясмин, захопило Калиновий міст і встановило зв'язок з обложеними. Однак, незважаючи на те, що турки втратили двадцять вісім гармат, вози з порохом, табуни скоту і коней, незважаючи на те, що у витолочених бур'янах лишилися лежати сотні воїнів падишаха, великий візир Мустафа мав ще достатньо сил, щоб не

впасти у відчай і не повторити торішньої помилки Ібрагіма-паші — без генеральної битви знятися з позицій і тікати.

Коли війська зупинилися на укріпленому правому березі Тясмину, а уруси, як доносили вивідачі, не проявили наміру форсувати річку і з ходу нападати на турецькі позиції, Кара Мустафа наказав усім пашам зібратися на військову раду.

Велике розкішне шатро візира ледве вмістило всіх найвищих військових вождів.

Кара Мустафа сидів похмурий, насуплений, чорний, мов головешка. Паші мовчки перезиралися, чекаючи прочухана за поразку. Тільки гоноровитий і хитрий хан Мюрад-Гірей тримався незалежно, даючи всім відчути, що за його спиною — п'ятдесят тисяч вершників.

Але візир заговорив у незвичному для себе тоні — тихо, без роздратування.

— Доблесні воїни падишаха, аллах покарав нас за те, що ми принесли сюди, в хижі степи сарматські, мало ненависті в своїх серцях до невірних, мало мужності і гарячого бажання прославити велику державу османів, сонцеликого хондкара і себе... Ось уже наступає четвертий тиждень облоги, а ми не можемо взяти цього проклятого міста! А вчора і сьогодні змушені були показати хребет воїнам гетьмана Самойловича і Ромодана-паші... Ганьба нам!.. І я хочу запитати вас, прославлені полководці, — і тебе, Ахмет, паша єгипетський, і тебе, Суваш, паша константинопольський, і тебе, Кур-паша, і тебе, Чурум-паша, і всіх вас, воїнів, у доблесті яких я ніколи не сумнівався, — чому ми, маючи вдвічі більше війська, ніж в урусів, змушені сьогодні ганебно тікати з поля бою? Ну?

Запала тяжка мовчанка.

Кара Мустафа застиг, мов чорна статуя.

Першим підвівся Ахмет-паша. Шовковим шарфиком витер з лоба піт. Заговорив неголосно.

— Великий візире і все доблесне воїнство, по довгих роздумах я дійшов висновку, що з якихось невідомих мені причин аллах відступився від нас і вже не наділяє своїх захисників милістю своєю... Нічим іншим я не можу пояснити втрату нами вчора і сьогодні багатьох воїнів наших ісламських і гармат... Моє військо зменшилося на третину. А до урусів прибули з півночі свіжі сили... Я не бачу можливості продовжувати далі цю затяжну і небезпечну для слави нашої війну. Я ніколи не був боягузом, але зараз у моє серце закрадається страх. Аллах відступився від нас, і невірні можуть взяти верх над нами... Тому я за негайний почесний відступ, бо інакше і переможне наше військо ісламське загине, і гармати всі втратимо. Честь держави до самого воскресіння мертвих буде загублено, а ми за це будемо прокляті на віки вічні!

Ахмет-паша уклонився і сів.

Усі мовчали, похмурі, пригнічені. Кожен розумів, що коли майже за місяць не пощастило двохсоттисячному війську здобути Чигирин, на валах якого до вчорашнього дня зоставалося не більше семи-восьми тисяч украй змучених, виснажених стрільців та козаків, то тепер, після того, як уруси стали по лівому березі Тясмину і мають вільний вхід у місто, тільки чудо може допомогти туркам і татарам добитися тут перемоги.

Нарешті, мовчанку порушив Кур-паша. З великим зусиллям підняв важке огрядне тіло, відсапнув, ніби здерся на високу гору.

— Великий візире, сили війська вичерпалися. Ні підкопи, ні міни, ні апроші, ні безперервний обстріл з гармат, ні бої на самих стінах — ніщо не допомогло синам Магомета взяти обложене місто. Ми відчуваємо

нестачу в усьому: мало хліба, обмаль пороху, лише на один-два штурми — бомб та ядер. Зате багато вбитих, хворих і поранених!

— Чого ж хоче Кур-паша? — спитав візир.

— Почесного відступу.

— Такого, як минулого року? Тоді ми почесне відступили...

Хан Мюрад-Гірей гарячкове схопився з місця. Злісно блиснув на Кур-пашу розкосими чорними очима.

— Великий візире, славні і мужні воїни Магомета, достойність віри і держави нашої, а також честь уряду падишаха вимагають від нас одного — перемоги!.. Я пам'ятаю, як торік, майже в цей саме час і на цьому ж місці, мій попередник хан Селім-Гірей на нараді в Ібрагіма-паші казав те ж саме, що зараз кажуть Ахмет-паша і Кур-паша. Хто забув, я нагадаю. Ось його слова: "Військо ісламське, що перебуває в таборі і в окопах, не може вистояти зараз проти невірних. Якщо облога міста затягнеться ще на днів два, то і переможне воїнство, і снаряди, і гармати наші — все загине, і ми, очевидно, осоромимося. Найрозсудливіше і найкраще буде, якщо ми виведемо з окопів військо, витягнемо гармати та й підемо собі прямо по рятівному шляху відступу..." Хіба не те ж сьогодні кажуть славні паші? Але я вас запитую: де зараз хан Селім-Гірей і візир Ібрагім-паша?

Всі мовчали, понуривши голови, опустивши очі в землю. Хан нагадав їм про важку і незавидну долю торішніх полководців.

А хан говорив далі, все більше розпалюючись:

— Вони в ганьбі і неславі, як раби, кинуті на безлюдний острів... Позбавлені багатства, чинів і заслуг, конають у голоді і загальному презирстві... Невже і вам, паші, хочеться такої ж долі?.. Ні, я не хочу! Мої

воїни готові і завтра, і післязавтра, і скільки потрібно буде нести тяготи війни і добитися славної перемоги!.. Хай поможе нам аллах!

Слова хана справили велике враження на всіх. Тепер уже ніхто не наважувався подати голос за почесний відступ. Усі мовчали.

Кара Мустафа сухими довгими пальцями, на яких кров'янилися в перснях рубіни, стукнув по блискучому ефесу шаблі.

— Я уважно вислухав усіх. Більшість із вас дбає не про велич Османської держави, не про славу аллаха й ісламу, а про спокій, про врятування власних голів, що не гідно воїнів падишаха! Бойовий дух ваш підупав. Але він здобувається в бою, в перемогах! Тому владою, даною мені падишахом, наказую розпочати, перед тим добре підготувавшись, генеральний штурм Чигирина! Це місто я зітру з лиця землі, а на Чигиринському замку власноручно підніму знамено ісламу!..

Паші розуміли настрій візира. Два роки підряд усе турецьке військо не могло здобути Чигирин, не кажучи вже про остаточну перемогу. Катастрофічне падав престиж Османської держави серед інших держав Сходу і Заходу. Султан лютував. І Кара Мустафа, пам'ятаючи про гірку долю Ібрагіма-паші, бажав перемоги. Перемоги за всяку ціну! Тільки падіння Чигирина могло врятувати його становище у війську й державі, а можливо й голову. Що буде потім, чи пощастить Порті утримати завойовані землі України, чи ні, — це його зовсім не цікавило і не турбувало. Йшлося про найважливіше для нього — про власне життя і власний добробут. А тут — паші знали — у візира двох думок не було... Більше того, візир знав, що здобуття Чигирина, всупереч сподіванням султана, не принесе бажаної перемоги, однак це врятує честь війська і його власну честь. Тому з такою твердістю він домагався свого.

— Я хотів би знати, високоповажаний хане Мюрад-Гі-рею, — промовив після паузи візир, — чи твої нукери привезли сина Ромодана-паші з Бахчисарая, чи ні?

— Привезли, великий візире.

— Хай приведуть його до мене!.. А зараз — усі йдіть і готуйте військо до нового наступу, і хай допоможе нам аллах!

Паші, мовчки кланяючись, почали виходити з намету.

2

Обминувши Павлиш, захоплений татарами, загін запорожців, що супроводжував пашу до гетьмана Самойловича, повернув на північний захід. Під жупаном у Звенигори похрускував свіжий сувій паперу — Сірків лист гетьману.

Запорожці їхали швидко і сподівалися наступного дня вранці бути під Чигирином. Між двох коней, у брезентовій попоні, обкладений подушками, лежав Спихальський. Звенигора віз його в Дубову Балку, де, як він гадав, Якуб зможе поставити козака на ноги.

Всюди виднілися сліди турецько-татарської навали. Спустошені, спалені села. Витоптані ниви. Кістяки корів і коней при дорозі, а подекуди — людські трупи. Здичавілі собаки вили по-вовчому, ховаючись у сухих бур'янах.

Звенигора вислав наперед дозорців: по степу никали ворожі роз'їзди.

Надвечір один з дозорців, що їхав по ліву руку, раптом круто повернув коня і чвалом помчав до загону.

— Турки! —ще здалеку крикнув він. —Мчать сюдиі

Звенигора зрозумів, що їх помітили. Тепер надія на швидких козацьких коней. Але ж вони без відпочинку подолали відстань від Чортомлику майже до Тясмину! Не близький світ! І все ж...

— Уперед! — крикнув стривожено.

Загула під копитами земля. Зашелестів, зашумів сухий типчак. Козаки повернули до далекого лісу, що виднівся на обрії.

А турки гнали навперейми, їх було з півсотні. Звенигора розпізнав темне вбрання спагіїв. Усі як один на білих конях, вони виглядали мальовниче і грізно. Здавалося — летять чорні привиди.

Запорожці вихопили шаблі — плазами ударили коней по крупах. Бідні тварини прищулили вуха, витягли шиї і ще швидше рвонули вперед. Та відстань до переслідувачів не зменшилась. Турецькі рисаки вперто наздоганяли втікачів.

— Батьку Корнію, женіть до лісу! Рятуйте пана Мартина! Везіть прямо в Дубову Балку... А пашу — гетьманові! — крикнув на ходу Звенигора. — А я з половиною загону зупиню ворога!

— Загинеш, Арсене!

— Долі конем не об'їдеш... Женіть!.. Хто зі мною— зоставайся!

Більша частина загону припинила біг.

— Розвертайся лавою! Бийте, хлопці, супостіггів Уперед!

Запорожці лавою двинули насупроти спагіів, що вихором летіли на них. За якусь хвилину два загони грудьми зіткнулися на широкій рівнині.

Здибилися коні, протяжно, тривожно заіржали. Заблискотіли шаблі. Впали перші вбиті й поранені.

Звенигора підбадьорював товаришів.

— Хлопці, не осоромимо козацької зброї! Биймося до останнього!

Спагіїв було більше. На одного козака їх накидалося по двоє і по троє. Гриміли постріли з пістолів. Свистіли шаблі. Хрускотіли, скреготали перерубані кістки, і бризкала кров. Взаємна ненависть була така, що навіть поранені, попадавши з коней, на землі зчіплювалися з супротивниками, вибитими із сідел, і вмирали там, під кінськими копитами.

Звенигора бився із завзятістю і самозабуттям приреченого: відбивав удари, спрямовані на нього, наносив невідворотні удари ворогам, захищав товаришів. Його дужий кінь, підкоряючись кожному порухові поводів, ніс вершника в найнебезпечніше місце і там, осатанівши, налітав грудьми на ворогів і рвав їх зубами. А тим часом шабля Арсенова не знала втоми й спокою. Скільки спагіїв уже скуштували її гарячого леза!

— Шайтан! Шайтан! — репетували вони, намагаючись здалеку або ззаду завдати козакові смертельного удару. Однак Арсен щасливо уникав його. І невідомо було, що його рятувало: щастя чи вміння і сміливість.

Та сили були нерівні, і один по одному запорожці падали додолу. Ось уже їх тільки п'ятеро. Тікати ніяк і нікуди. З усіх боків їх оточено ворогами. Більше того — зі степу до спагіїв прибувало підкріплення: примчав ще один загін, і свіжі воїни з ходу вступили в бій. Впало ще троє козаків. Звенигора зостався вдвох з Півнем. До них важко було підступитися. Обидва дужі, невтомні і сміливі, вони своїми шаблями ніби

окреслили навколо себе невидимий слід, переступити який не наважувався жоден із спагіїв.

Кілька воїнів, що прибули щойно зі степу, сунулися було до Звенигори, але, не витримавши могутнього удару його шаблі, кинулися врозтіч.

Їх зупинив голос аги, що сидів на красивому сірому жеребці.

— Куди, боягузливі шакали? Рубайте гяура!

Звенигора піднявся на стременах — упізнав Гаміда. Так от чий загін прибув на підмогу спагіям! Розмахуючи шаблею, ага завертав утікачів і заохочував інших воїнів спробувати щастя у бою з двома козаками.

— Гей, Гамід-ага, мерзенний пес! Виходь зі мною на двобій! Один на один! Не ховайся за спинами аскерів! — гукнув Звенигора.

Гамід теж упізнав козака. Одутле обличчя враз налилося кров'ю, брунатні очі з жовтуватими білками мало не вискочили з орбіт.

— Звенигора! Невірна свиня! — Ага аж задихнувся від злоби і радості, що охопили його. — Здавайся!

— Іди — поміряємося силами, Гаміде! Як личить справжнім воїнам! — Звенигора сподівався зачепити агу за живе, вразити його гордість, щоб той тільки погодився на двобій. — Хоча я давно знаю, що ти боягуз! Ти не вийдеш, бо не впевнений у собі! Ти вже давно не воїн, а жирний євнух! До того ж зрадливий, як шакал!

Спагії в замішанні припинили напад на козаків, утворили навколо них чимале коло. Чекали, що відповість Гамід. Правду сказати, вони й раді були такому поворотові справи, бо ніхто не хотів лізти під шаблю того шайтана.

Але Гамід розсудив інакше.

— Кидайте аркани! Хапайте його живцем! — гаркнув він на воїнів. І звернувся до аги першого загону: — Джаббар-ага, це твоя здобич, але молю тебе аллахом — віддай мені! Той гяур—мій колишній раб!

— Я з задоволенням віддаю його тобі, Гамід-ага, — відповів молодий красивий ага Джаббар.

— Спасибі тобі, Джаббар-ага. Хай аллах здійснить усі твої бажання!.. Гей, аскери, вперед! Схопіть того гяура!

Один за одним над головами козаків прошуміло кілька арканів. Вони перерубали їх шаблями. Тоді Гамід витягнув з-за пояса пістоль — і вистрілив у Півня.

— Ох, клятий! — скрикнув молодий козак, падаючи з коня додолу.

Арсен стояв самотою проти сотні ворогів. У кільці, мов у пастці. Над його головою знову звились аркани. Він устиг перерубати кілька. Та раптом в очах пожовтіло: страшна сила стиснула горло, вирвала з сідла. Випустивши шаблю, козак важко упав на землю.

Його враз підвели, розтягли на шиї аркан. Гамід сплигнув з коня, став перед ним.

— І все-таки ти не втік від моїх рук, рабе!

Звенигора не відповідав. Для чого? Хіба вперше смерть заглядала йому в очі? Звик... Непокоїла думка: чи встигли товариші добратися до лісу? Глянув поверх голів спішених спагіїв — удалині побачив маленьку, ледь помітну в надвечірній імлі хмарку куряви. Втечуть! Навіть якщо зараз спагії кинуться в погоню, — втечуть!.. Але турки або ж не помітили втікачів, або ж задовольнилися кривавою перемогою, бо не

квапилися сідати на коней. Одні перев'язували поранених, другі добивали козаків, а треті, оточивши агу й полоненого запорожця, з цікавістю спостерігали, що буде далі.

— Повісьте собаку! — без довгих роздумів наказав Гамід, показуючи на одиноке дерево, що росло поблизу на горбі.

Це сподобалося всім.

— Повісити! Повісити! —пролунали голоси. Двоє найпрудкіших помчали до дерева з арканом у руках. Інші потягли козака за ними. Хтось штовхнув його в спину, хтось вискочив наперед — шарпнув за жупан. Та так сильно, що відлетіли ґудзики.

З-за пазухи випав білий сувій паперу.

— Ага, в нього лист! — вигукнув молоденький безвусий аскер, нагинаючись і піднімаючи сувій.

— Лист? — Гамід схопив папір, розгорнув і, побачивши, що написано не по-турецькому, підвів очі на Звенигору. — До кого?

— До великого візиря Мустафи, хай береже його аллах! — відповів, не задумуючись, Звенигора.

— Що? — Гамід явно оторопів. Повертів папір у руках, безтямно глипнув на агу Джаббара, який був вражений не менше, ніж Гамід. — Від кого?

— Від кошового отамана Сірка. Від Урус-шайтана, як ви його звете.

Спагії мовчки переглядалися, їх здивував лист, що так несподівано змінював усю справу, а особливо вразила добра турецька мова козака.

Чи не помилилися вони, розгромивши козацький загін і схопивши цього посланця? Кара Мустафа швидкий на розправу! Слава аллаху, що хоч в останню мить усе вияснилося і листа буде вручено за призначенням.

І Гамід, і ага Джаббар мовчали. Ага Джаббар зблід: це ж він наказав переслідувати і перерубати запорозький загін. Йому і відповідати перед візиром.

Нарешті, Гамід порушив мовчанку.

— Що пише Урус-шайтан?

Голос його затремтів. Гамідові краще, ніж будь-кому іншому з присутніх, було відомо, що султан хотів залучити на свій бік запорожців і що запорожці відповіли відмовою. Та, може, вони змінили свою думку. Від цих шибайголів можна всього чекати! Водночас Гамід зрозумів, що Звенигора знову вислизає у нього з рук. Ех, чому він стріляв у того другого, а не в цього проклятого гяура!.. Страх і злоба терзали його серце, і він не знав, якому почуттю віддати перевагу.

— Ну, що ж пише Урус-шайтан?

— Я не маю права читати перед вами листа візирові! — відрізав Звенигора, відчувши, що відстань до дерева, на якому його хотіли повісити, значно збільшилася. — За це візир накаже зітнути голови і мені, і вам! Запорожці вирішили служити сонцесяйному султанові, і кошовий, напевно, сповіщає про це великого візира.

Гамід крякнув. У нього затерп язик. Однак злоба відібрала йому розум.

— Ти брешеш, гяуре! Чому ж тоді тікав? Чому рубався з нами?

— А що нам було робити? Не ми ж напали, а ви на нас. Ми тільки оборонялись!

— Я сам передам листа візирові, — раптом заявив рішуче Гамід зважившись на відчайдушний вчинок. — А ти, собако, мусиш поплатитися за смерть стількох воїнів, яких ти забив щойно разом зі своїми поплічниками. Гей, люди, ведіть його до дерева! Підтягніть вище, щоб скоріше став перед аллахом!

— Не руште! — виступив наперед ага Джаббар. — Гамід-ага, шайтан скаламутив твій розум, нещасний! Що ти надумав? Візир і так покладе гнів на нас. А що він скаже, коли дізнається, що ми, знаючи вже, хто цей козак, стратили його?.. На коней! На коней! І в ставку візира! Сподіватимемось на його милість, і хай береже нас аллах!

3

Кара Мустафа був у відчаї. Іще один "генеральний" штурм Чигирина зазнав невдачі. Тисячі синів Магомета наклали сьогодні головами в глибоких апрошах, у рову попід стінами і на самих стінах міста. Про похід на Київ і на Лівобережжя, на що глибоко в душі плекав надію візир, годі й думати. Наступає осінь. Закінчуються припаси. Чомусь не повертається валка з річки Корабельної...

Прокляте місто! Вже зосталися самі руїни та фортеця на горі, а тримається! Сьогодні, думав, ніяке чудо не врятує його від падіння... Так ні ж — вистояло! Гяури-уруси помирають, але не здаються! Ромодан-паша і гетьман Самойлович можуть утішатися перемогою... Утішатися? Ні, рано! Одному з них він, візир, завдасть удару в саме серце! Такого болючого, страшного удару, від якого здригнеться сам шайтан!

Візир плеснув у долоні. До намету ввійшов ага.

— Чи привезли вже князя Андрія, сина Ромодана-паші?

— Так, великий візире. Ханські нукери щойно прибули з полоненим княжичем.

— Приведіть його сюди!

Два аскери ввели закованого в кайдани, жовтого, змученого бранця. Майже десять років тому потрапив молодий Ромодановський у полон до татар. Хан під тиском Стамбула все не відпускав його, хоча воєвода Ромодановський пропонував в обмін на сина великі гроші чи знатних кримських мурз, що перебували у нього в полоні.

Візир повів бровою — аскери, уклонившись, вийшли.

— Ти розумієш по-турецькому, князю?

— Трохи, — злегка вклонився князь Андрій.

— Ти знаєш, що твій ата [29] — воєвода уруських військ під Чигирином?

— Знаю.

— Ти завтра будеш вільний, коли напишеш батькові, щоб здав Чигирин... Тобто дістанеш волю після того, як воєвода здасть місто!

— Я цього не напишу, великий візире.

— Я примушу тебе зробити це!

— Навіть аллах не примусить! Пробач мені великодушно, великий візире.

— Тоді ти вмреш лютою смертю!

— Умру. Всі ми смертні.

Візир здивовано глянув на бранця. Юродивий чи фанатик?

У цей час відкинувся полог намету — ввійшов ага. Вклонився.

— Великий візире, загін спагіїв захопив у полі козака-запорожця з важливим листом від Урус-шайтана Сірка.

— Про що лист?

— Запорожці нібито бажають служити нашому сонцесяйному султанові.

— Введи козака!.. Чекай—хто його захопив?

— Джаббар-ага і Гамід-ага.

— Хай увійдуть теж.

Ага плеснув у долоні — до намету аскери ввели Звенигору. Потім зайшли Гамід і Джаббар-ага. Вклонилися візирові аж до землі.

Звенигора мав зв'язані руки і привітався до візира легким поклоном голови.

— Чому посланець зв'язаний? — нахмурив брови візир. Джаббар-ага хотів відповісти, але його випередив Гамід. Це він наполіг, щоб козака було зв'язано.

— Я не довіряю йому, великий і преславний візире. Це мій колишній раб, невільник, який підняв повстання, спалив мій маєток, а потім утік. Я прошу вас, великий повелителю правовірних, пізніше віддати його мені,

щоб я міг вчинити над ним справедливий суд, — сказав Гамід і ще раз низько вклонився.

Кара Мустафа вислухав його неуважно."

— Де лист?

Джаббар-ага подав білий сувій.

— Але хто ж мені прочитає його? Покличте драгомана!

— Я прочитаю, — виступив наперед Звенигора.

— О, ти розумієш по-турецькому?

— Так, великий візире.

— Розв'яжіть йому руки!

Блиснув ятаган аги — і мотузок упав додолу.

— Читай! — наказав Кара Мустафа.

Звенигора взяв папір. На мить зам'явся, напружено думаючи, що робити. Дослівно перекласти листа чи продовжувати обманювати і візира, як обманув Гаміда і Джаббара-агу? Якщо зробити перше, то, напевне, зразу позбудешся голови, зате .вразиш візира в найболючіше місце звісткою про падіння Кизи-Кермена і розгром турецької флотилії... Якщо ж зробити друге, то відтягнеш страту на якусь годину, поки прийде драгоман і перекладе листа правильно... А потім?.. А потім— однаково смерть!.. Е-е, чи пан, чи пропав — читай, Арсене!

Він розправив аркуш і почав читати, слідкуючи за виразом обличчя візира. Кара Мустафа спочатку слухав з подивом, потім почав багровіти. Падіння Кизи-Кермена! Флотилія з припасами! Це була страшна несподіванка. Як грім рад головою...

— "...Липня 12 числа проти Краснякова, — читав Звени-гора, — на гирлі Корабельному, ударив на ті всі суди, оволодів єсми ними, одно тільки судно парусами і многими гребці втекло... Визволено всіх невільників, взято п'ятсот полоненіков, сім гармат, тридцять прапорів і все продовольство, а такожди корабельного пашу... Ясир, призначений для тебе, ясновельможний гетьмане, залишив під вартою в Кардишині... Пашу з вірними людьми посилаю до тебе з тим, щоб ти відправив його в дарунок його царській милості государеві московському... А сам з товариством іду на Буг к турському мосту і заставі, яку, дасть бог, погромлю... Кошовий отаман Сірко".

— Що це все значить? —вигукнув візир. — Ти мене обманув, гяуре?

— Ні, великий візире, я обмалював свого лютого ворога Гаміда. А вам я прочитав справжнього листа кошового...

— А ти відаєш, що тебе чекає?

Наперед виступив Гамід.

— Великий повелителю правовірних, дозволь мені розправитися з собакою! Прошу дарувати мені таку милість, мудрий раднику володаря трьох суходолів!

Роздратований Кара Мустафа, здається, тільки тепер згадав, що в наметі знаходяться сторонні люди, яким не варто було чути такі невтішні для турків вісті з Запорожжя. Він спалахнув.

— Геть усі звідси! І забудьте про те, що тут чули! Гамід, Джаббар-ага, а також вартові, задкуючи і кланяючись безперервно, безшумно зникли за пологом.

Князь Андрій торкнувся Звенигориного плеча, сказав тихо:

— Спасибі, козаче, за добрі вісті. Втішив моє серце.

— Ти хто такий? — Арсен зі співчуттям подивився аа закованого в залізо невільника.

— Князь Андрій Ромодановський.

— Що? —вигукнув Арсен. —Ти син боярина Ромо-дановського?

— Так. А ти знаєш мого батька?

— Ще б пак! Я зустрічався з ним і розмовляв.

Візир мовчки стежив за їхньою розмовою. Не перебивав. Вслухався в чужу мову і про щось напружено думав. Очі його горіли. На високому темному лобі зійшлися тугі зморшки.

Зненацька він плеснув у долоні. Ввійшов ага.

— Вивести невільника!

Князя Андрія повели.

Візир встав, підійшов до Звенигори. Довго мовчки свердлив його пронизливим поглядом вузьких чорних очей. Нарешті, промовив:

— Ти народився під щасливою зорею, гяуре! Дякуй аллахові за це!

Звенигора запитливо глянув у колючі очі візира, не розуміючи, куди він гне. А візир вів далі:

— Ти знаєш, хто цей невільник?

— Знаю. Нещасний син воєводи Ромодановського.

— Так, син Ромодана-паші... Його доля тісно переплелася сьогодні з твоєю!

— Як саме?

— Я зараз напишу листа Ромодану-паші. Віднесеш.

— Тобто...

— Так, ти будеш вільний. Мої люди виведуть тебе до стану урусів.

Кара Мустафа пройшов у глибину намету до похідного столика, на якому в підсвічнику горіла свічка, взяв довге біле перо, замислено подивився в маленьке слюдяне віконце. Потім рвучко кинув перо на стіл і повернувся до козака.

— Ні, писати не буду! Передаси усно Ромодану-паші... Слово в слово!.. Слухай уважно!

4

— Неймовірно! — вигукнув боярин Ромодановський, схоплюючись із м'якого, обтягнутого червоним оксамитом дзиґлика. Він гостював у гетьмана, а той любив багатство і затишок і навіть у походи возив за собою дорогі речі — крісла, ліжка, одяг. — Неймовірно! Ти бачив мого

сина? У наметі самого Кара Мустафи? Отже, татари таки здалися на підмову і домагання турків!.. Видали їм князя Андрія... Що ж казав візир?

Ромодановський був схвильований. Нервово смикав себе за бороду, важко сопів. Підійшов, поклав руку на плече Звенигорі.

— Кажи! Все кажи, нічого не приховуючи! Я здогадуюся, що нелегку звістку ти приніс мені сьогодні... Але краще гірка правда, ніж солодка брехня!

— Боярине, мені теж не легко зважитися передати вам слова візира. Але я мушу. Тож пробачте великодушно, якщо мої слова завдадуть вам болю, — сказав Звенигора.

Ромодановський мовчки хитнув головою, а Самойлович, нахмуривши сивуваті брови, кинув суворо;

— Кажи!

— Візир хотів написати листа, але передумав. Хитрий. Побоявся довіряти паперу свої думки. Тому вирішив усе і передати усно... І це врятувало мене від смерті... Візир сказав: "Передай Ромодану-паші, що його син у моїх руках. Ти бачив його і можеш засвідчити це перед боярином, щоб він повірив мені... Князь Андрій ще молода людина і хоче жити. Ромодан-паша має змогу врятувати сина, якщо він любить його... Але для цього потрібно здати Чигирин!.. Я не вимагаю, щоб Ромодан-паша і гетьман здавалися мені з військом. Знаю, що на це вони ніколи не підуть. Це була б занадто висока плата навіть за голови трьох синів!.. Але Чигирин, в якому вже нічого захищати, вони можуть здати без шкоди для себе. Мені ж треба взяти руїни міста, бо я не хочу поділити долю Ібрагіма-паші!.." Так сказав візир Мустафа.

Звенигора замовк. Ромодановський важко підвів голову.

— Що ще сказав візир? Усе кажи!

— Він сказав: "Якщо я завтра до півдня не вступлю в Чигирин, то накажу з голови живого князя Андрія здерти шкуру, напхати соломою і відвезти старому Ромодану-паші в подарунок!.." Пробачте, боярине, я повторюю слова клятого бусурмена.

Ромодановський стиснув руками скроні, застогнав.

— Боже, навіщо ти посилаєш мені таке випробування!

Самойлович обняв його за плечі, посадив на ліжко. Підніс кухоль вина.

— Григорію Григоровичу, дорогий, заспокойся! Все буде гаразд! Ти тільки вдумайся в слова візира... Адже в них визнання того, що турки втратили віру в перемогу. Кара Мустафа відступив би й сьогодні, але боїться гніву султана. Йому потрібно хоч на один день вступити в Чигирин... Ну, то хай бере його!

Помітивши напруження і подив на обличчі Звенигори, гетьман махнув йому рукою, щоб вийшов, а потім, закривши за козаком важкий полог, продовжив свою думку:

— Чигирин ущент зруйнований. З кожним днем його все важче й важче обороняти...

— Однак турки не можуть його взяти! —заперечив князь. — Сьогоднішній їхній штурм закінчився, як і всі попередні, відступом... До того ж — зруйновано тільки місто, а фортеця майже не пошкоджена! В ній багато гармат, пороху, припасів...

— Але ж, боярине, не забувай і про сина... У мене самого серце кров'ю обливається при одній думці, що Чигирин треба здати. Та що

вдієш?.. Чигирин — не Україна . і не Москва! Ми зірвемо фортецю, підпалимо місто — і хай тоді Кара Мустафа виїжджає білим конем на Чигиринську крем'яну гору! Не велика для нього буде радість!

— Що скаже цар! — вигукнув боярин.

Видно було, що в душі він погоджувався з доказами гетьмана про те, що здача Чигирина ще не означала цілковитого підкорення турками України, а тим більше Росії, та він боявся, що ця здача, від якої залежить життя князя Андрія, розцінюватиметься і на Україні, і в Росії як поразка.

— А що скаже цар, коли турки відступлять? — наполягав на своєму Самойлович. — А що вони відступлять, я впевнений у цьому! Вже зараз їдять саму конину. Запорожці перетнули всі шляхи, захопили флотилію, — підвозу майже ніякого! Ми маємо сто двадцять тисяч війська, багато ядер, пороху, продовольства... Візир знає про це. Йому лишається один шлях — тікати на південь, у Туреччину. А це означатиме, врешті, що перемогли ми! І військо нам спасибі скаже, бо ми цим збережемо стрілецькі й козацькі голови... Ну, вирішуй, Григорію Григоровичу!

Ромодановський довго мовчав.— Потім зітхнув і сказав глухо, ніби крізь сльози:

— Гетьмане, я ціню твою добрість до мене. Однак пристати до твоєї думки не можу... Завтра й позавтрьому Карії Мустафа почне новий штурм, і ми повинні бути готові до того, щоб відбити його! Тому я сьогодні введу свіжий стрілецький полк, а тебе прошу підкріпити залогу міста полком сердюків.

У Самойловича опустилися плечі. Цей наказ — смертний вирок для княжича Андрія. Гетьман скрушно похитав великою сивуватою головою, підійшов до боярина — обняв його.

Ромодановський довго стояв непорушне, затуливши обличчя долонями, потім болісно застогнав і прошепотів хрипко:

— Сину мій, прости мене!

5

Вийшовши з намету воєводи, Звенигора деякий час постояв на піщаному горбі, звідки було видно Чигирин і турецькі окопи по той бік Тясмину. Синя надвечірня імла піднімалася з лугів і поволі обволікала все навкруги. Стояла незвична тиша. Жодного пострілу. А ще ж якусь годину тому земля здригалася від гарматної стрілянини і вибухів бомб, від тупоту і крику багатьох десятків тисяч вояків.

Звенигора намагався крізь імлу розгледіти у місті будинок коменданта. Там десь Роман. Чи живий він?.. Ідучи до князя Ромодановського, мав намір ще раз попросити його за друга, але не до того тепер старому воєводі...

Навпростець, пологим піщаним схилом, Звенигора попростував до Калинового мосту.

Чигирин тих часів — досить велике місто, розбудоване на похилій рівнині під стрімкою Чигиринською, або Кам'яною, горою. Земляний вал з палісадами тягнеться від Тясмину аж на південний край Кам'яної гори, на якій височить могутній замок, викладений із рудуватого тесаного пісковика.

Незважаючи на ніч, у місті гамірно. Горять вогнища. Снують чорні тіні стрільців і козаків. Іноді проскаче вершник.

Звенигора з Гривою і Кузьмою Рожковим зупинилися біля багаття, розкладеного просто посеред майдану. Навкруги багаття — великий гурт вояків. У колі, на сосновій колоді, сидить кобзар. Червонясте світло

падає йому на зморшкувате темне обличчя, біле волосся, острижене "під-макітру". Кобзар поволі перебирає струни кобзи — лунають ніжні мелодійні звуки. Вони полонили слухачів. Вояки завмерли. Хто сидить на землі, хто на колодах під тином, хто стоїть, задумавшись і підперши голову рукою.

Тихо, з щемким болем і лагідно-тривожним смутком лине в темну ніч журлива пісня.

Із-за гори кам'яної

Голуби літають.

Не зазнав я розкішоньки —

Вже літа минають.

Стоять у задумі воїни. Один, опустивши вуса, дивиться блискучими очима на малинове полум'я, другий думає про щось своє, потаємне, третій ледь чутно підтягує кобзареві. А над ними — на тлі темного зоряного неба бовваніє стрімка Кам'яна гора.

Чи не з-за неї літали білі голуби в Чигирин? Чи не тут, при дворі гетьмана Хмельницького, коли Чигирин став столицею України, жив той кобзар-сліпець, що склав цю задушевну пісню, якій судилося пережити віки і своїм тихим смутком і глибокою мудрістю тривожити людські серця? Чи не на цьому мості через Тясмин, оповитому по обох берегах густими, непролазними заростями калини, наздоганяв хтось вороними кіньми свої марно втрачені літа і прохав їх повернутися до нього в гості?

Наздогнав я літа свої

На калиновім мості.

Ой верніться, літа мої,

Хоч на час у гості І

Звенигора стояв збоку, проти вогню, з Кузьмою Рожковим і високим нескладним Гривою. Слухав — і дивувався: яку то силу має пісня! Незважаючи на смуток, що оповив серце, вона окрилювала душу, збурювала глибинні сили, які, мов підземні води, до пори до часу здержувані холодними важкими брилами каменю, раптово вирвалися на поверхню і зануртували могутнім водограєм.

Пісня навіяла спогад про Златку. На козака глянули темно-сині, з іскорками очі, ніби шматочки зоряного неба перед сходом місяця. Тільки смутні і далекі-далекі... Чому?.. Звенигора здригнувся. Невже тоді, коли до щастя — один крок, невблаганна війна зруйнує його, проведе між ним і Златкою межу, яку не в силі переступити жоден смертний?.. Златко, Златко, тепер, коли ти така близька і водночас далека, ти стала ще жаданішою, ще ріднішою! Ти ввійшла в серце, як пісня, і, як пісня, назавжди лишишся в ньому!

А кобзарева пісня будила вже нові думки і почуття. Десь там, у темряві, зовсім недалеко, за міськими стінами, причаївся хижий ворог і, може, саме в цю мить готує підкопи, щоб проникнути в місто, набиває порохом гармати, щоб зі сходом сонця посіяти смерть і вбити цю пісню!.. Затоптати в землю її разом з душею людською! А саму землю потім зробити своєю...

Ні, не можна допустити до цього! Не можна дозволити убити пісню і живе слово, бо в слові і пісні — душа народу, його минуле, сучасне і майбутнє! А що саме тіло без душі? Живий труп! Робота?! Гній, яким удобрюють чужу ниву! Або ж, у гіршім випадку, — плоть, у яку злі люди вдихають отруєну душу яничара!

По спині Звенигори прокотилася холодна хвиля. Ні! Не можна допустити до цього! Не можна дозволити ордам султана котитися від Карпат до Дону і нищити все живе на своєму шляху! Треба тут, під цією кам'яною Чигиринською горою, зупинити їх і відкинути геть за море!

Він глянув на суворі обличчя вояків. Давно не голені, змарнілі, закопчені димом, вони здавалися вирізьблені з каменю, витесані з міцного мореного дуба. Такі не відступлять! Не здадуться!

Ось московські драгуни. Стрункі молоді хлопці. Звідки вони? З самої Москви, з Тули чи Смоленська? А чи з-над берегів далекої, ніколи не баченої ним ріки Волги, що, кажуть, удвічі більша за Дніпро?

А там сидять стрільці. У сірих каптанах, ялових чоботях сидять на колодах, схиливши білявочубі голови, з прихованим смутком слухають пісню українського кобзаря, і не в одного — бачиш? — блищить проти полум'я в оці сльоза. То дарма, що слово мовиться трохи інакше! Але душа в нім — своя, рідна!.. Завтра вони разом з козаками грудьми стануть проти спільного ворога, і, може, не один з них проллє кров за те, щоб і надалі тут вільно лунала ця прекрасна, розкішна пісня!

А ось — козаки. У червоних, що вночі здаються темними, жупанах, широких шароварах, бронзоволиці, темноокі. Вони сидять і стоять упереміш з драгунами і стрільцями, побратимами по зброї і долі.

На душі Звенигори стало легко. Ні, не затопить турецька навала зелених берегів Дніпра! Не буде татарський кінь пити з нього води! Не здолати їм об'єднаної сили Москви й України!

Стихла, завмерла пісня. Кобзар сидів, прихиливши сиву голову до грифа кобзи, а стрільці, драгуни й козаки безмовно стояли навколо, і в їхніх серцях, здавалося, ще бриніли невгасимі задушевні звуки...

Звенигора, Рожков і Грива непомітно вийшли з кола і, крадучись задвірками, поміж згарищами й руїнами, наблизились до двору коменданта. Там звернули у сусідню стодолу і незабаром опинилися між чудом уцілілою хатою і зруйнованою вибухом бомби клунею.

— Сюди, — шепнув Рожков, показуючи на круту шию льоху.

Двері розчинені навстіж. Знизу війнуло застояним повітрям, запахло трухлявим деревом, сирою землею.

Всі троє мовчки спустилися в льох і причинили за собою двері. Рожков викресав вогню — запалив свічку.

На долівці, в кутку, лежала велика купа глини. В одній ,із стін зяяв чорний отвір діри. Біля неї — вимазані в глипну сокира і заступ.

— Приблизно половину відстані ми вже прокопали, — сказав Рожков. —Ще ліктів п'ять чи шість.

— Встигнемо за ніч?

— Встигнемо, якщо працюватимемо навпереміну.

— Тоді не гаймо часу, — заспішив Звенигора і, схопивши заступ і сокиру, шуснув у вузьку дірку.

З перших же ударів він зрозумів, як важко доведеться їм тут працювати. Глина суха і тверда, мов камінь. В тісняві не розмахнешся, не врубаєш як слід сокирою. А розпушену глину доводиться насипати в кошіль і, рачкуючи назад, витягати з глибокої нори.

Однак робити нічого. Десь тут зовсім недалеко знемагає в темниці Роман, і його будь-що треба сьогодні визволити.

Лунко цюкає сокира. Гупає заступ. Шарудить, осипаючись на долівку, глина. Потріскує лойова свічка, сповнюючи печеру чадом і смородом.

Довго і важко тягнеться час. Звенигору заступає Грива, а того — Рожков. Що далі, то частіше доводиться змінювати один одного. Піт заливає очі. Дихати нічим. Копачі напружують усі сили...

Згоріла одна свічка, потім — друга.

Спітнілі, стомлені, замазані глиною, копачі накидаються на тверду жовту стіну, як на смертельного ворога. І вона відступає, відступає... Коли стало зовсім важко дихати, відчинили двері, і в льох ввірвався свіжий струмінь прохолодного повітря, що остудив розпашілі тіла.

Однак двері незабаром довелося зачинити: починало світати. І тоді, нарешті, заступ ударився об камінь.

— Добралися! — сповістив товаришам Звенигора. — Зараз ламатиму стіну!

Він сокирою розколупав шов, вивернув кілька цеглин, Вони глухо гупнули на долівку, і в ту мить крізь пролом з темряви сусіднього льоху глянули Романові очі, освітлені мерехтливим вогником свічки.

Дончак простягнув руки.

— Арсене! Брате!

Пальці їхніх рук сплелися в міцному потискові.

Рожков, Грива, Роман і Звенигора, залишивши позад себе напівзруйноване місто, крутою дорогою піднялися на Чигиринську гору, до головних воріт замка. Не без підстав вони вважали, що Трауерніхт швидко виявить втечу, але не здогадається шукати Романа і його друзів на валах, серед захисників фортеці. Незважаючи на ранній час, тут уже було гамірно. Сердюки полковника Коровки і стрільці генерала Гордона готувалися до бою: одні поспішно снідали, другі підносили до гармат ядра, бомби і порох, треті шикувалися, щоб строєм іти до своїх місць на стінах. Ніхто не звертав уваги на стомлених замазур, які швидко перетнули просторе подвір'я замка і зупинилися біля довгої конов'язі.

— Насамперед, друзі, вмиємося, — сказав Рожков, набираючи з корита для водопою коней повну пригорщ холодної джерельної води. — А то ми схожі на марюк!

Вони вмилися, напилися з дерев'яного відра, прикованого до журавля, що заглядав у темну кам'яну криницю, смачної води, обтрусили одяг і тільки тоді присіли побіля чималого казана з гарячим кулешем. Тут їх і помітив генерал Гордон.

— Кузьма, де тебе носить? Вночі ти мав стояти на чатах!

Рожков схопився, винувато закліпав очима. Звенигора, Воїнов і Грива теж підхопилися, стали поруч товариша, готові заступитися за нього.

Генерал Гордон уважніше придивився до козаків, помітив і сліди глини на їхньому одязі, і змарніле, заросле русявою щетиною обличчя Романа, і скуйовджену копицю пшеничного волосся на його голові. По цій копиці він і впізнав дончака.

— Ба, ба, ба! Тепер я розумію, Кузьмо, де ти пропадав! — вигукнув шотландець. —За друга — у вогонь і воду, як ви кажете? Ха-ха! Вітаю! Вітаю!

Рожков полегшено усміхнувся: пронесло! У козаків теж , з пліч гора зсунулась. Та Гордон враз посуворішав.

— Ну, от що, молодці, сьогодні буде дуже жаркий день. Кара Мустафа поклявся бородою пророка, що надвечір мого бунчук замає на Чигиринській горі. Він згромадив під містом сорок тисяч війська і майже всі гармати. Штурм уже розпочався. А ви, я бачу, без зброї...

— За цим діло не стане, — похмуро сказав Грива. — На валах і нашої і турецької зброї досить. Скажіть тільки, куди нам іти.

— Рожков піде зі мною. А ви — не з моєї дивізії...

— Ми хотіли б разом, — сказав Роман.

— Атож, гуртом легше й батька бити, — вставив понуро Грива.

— Навіщо ж батька, — усміхнувся генерал. — Турка бийте, молодці! Турка!.. Якщо хочете разом, тоді будете при мені! Але знайте: я там, де найважче! Ви поки що вільні птахи — вибирайте!

— А що нам вибирати, — сказав Звенигора. — Смерті не боїмося! Бог не захоче — свиня не з'їсть!

— Ха-ха, чудово сказано! Чудово! Тоді — за мною, молодці! Після вчорашніх втрат мені кожен сміливий воїн дорогий! За мною!

Сухорлявий високий генерал, притримуючи рукою тонку шпагу, що била його по ногах, швидко попростував до вежі замка. За ним поспішав Кузьма Рожков зі своїми новими друзями..

Навколо вже все гуло, гоготало, тріщало. Над головами пролітали бомби і ядра. До стін бігли запізнілі вояки, по драбинах і земляних

сходах, укріплених сосновими плахами, здиралися нагору. Тут же лежали перші на сьогоднішній день убиті й поранені. У свіжому ранковому повітрі відгонило димом і кров'ю.

Генерал Гордон швидко збіг на стіну і глянув на турецькі позиції. По сірій, змережаній окопами землі до міста наближалися густі ряди яничарів. Тисячоголосе "алла" линуло над полем.

Обабіч генерала стали Рожков і його нові друзі-запорожці.

Князь Ромодановський з почтом стояв на піщаному горбі на лівому березі Тясмину, навпроти Чигирина. Щохвилини до нього під'їжджали гінці, сповіщаючи про хід битви.

Боярин мав дуже стомлений вигляд. Блідий, змарнілий, з темними кругами під очима. Завжди ретельно розчесані, пригладжені вуса та борода сьогодні були скуйовджені, мов у хворого на лихоманку. Ніхто з почту не знав справжньої причини такого стану головнокомандувача.

Однак накази князя були, як і завжди, чіткі, обдумані, а голос — твердий, рішучий. Припухлі від безсоння очі дивилися пильно, бачили далеко — від максимівських лугів до суботівських круч, — охоплювали все поле бою.

Ворожий наступ понад Тясмином розпочався одночасно зі штурмом Чигирина. Зі сходом сонця ударили турецькі й татарські тулумбаси, заклично заграли зурни, затрубили ріжки. Від тисяч кінських і людських ніг застугоніла земля. Різнобарвні загони яничарів, спагіїв, арабських і курдських вершників хвилями перекочувалися через Тясмин і з ходу нападали на стрілецькі окопи та редути. На лівому фланзі кримська орда атакувала в кінному строю козацькі полки.

Все величезне військо османів перейшло в рішучий наступ. На тясминських лугах, на піщаних пагорбах лівого берега, в чигиринській

діброві та в рідких узліссях Чорного лісу з самого ранку зав'язалися тяжкі бої.

Особливо сильний натиск турки робили на Чигирин та прилеглі до нього околиці. Ромодановський розумів, що вони хотіли відкинути його з Черкаського шляху, щоб відрізати Чигирин, оточити його з усіх боків. Тоді доля міста була б остаточно вирішена: воно б здалося на милість переможця. В руки ворога потрапило б багато пороху, бомб, ядер, продовольства. Тому він з самого ранку кинув сюди Білгородський стрілецький полк — свою опору і гордість.

Пригнічений і заклопотаний Ромодановський спочатку не помітив гінця і тільки, коли перед ним стали три татарських мурзи, глянув пильніше на козака.

— Від гетьмана?

— Так, ваша світлість. Гетьман наказав доставити листа і полонених.

— Сам маю полонених досить, —сказав стомлено боярин, розгортаючи папір.

Гетьман писав: "Посилаю тобі, князю Григорію Григоровичу, знатного татарського мурзу Саферелея. Оний мурзишка є зятем хана Мюрад-Гірея... Налякай його гарненько! Скажи, що одріжеш його погану голову і пошлеш у подарунок тестеві, сиріч ханові, якщо той дозволить візирові Мустафі вчинити насильство над князем Андрієм... Разом з ним посилаю ще двох захудалих мурз, — хай сам Саферелей відправить їх до хана негайно як посланців. Двох — для більшої певності..."

— А, от воно що! — вигукнув боярин і повернувся до гінця. — Спасибі тобі, козаче! Ти приносиш мені маленьку надію...

Він швидко підійшов до низькорослого Сафеірелея, якого поставили на коліна зі зв'язаними ззаду руками, промовив тихо, але суворо?

— Мурзо, хан Мюрад-Гірей вчинив необдумано, передавши мого сина князя Андрія туркам. Візир Мустафа погрожує йому смертю. Він сповістив мене, що обдере з голови живого князя Андрія шкіру, напхає її соломою і пришле мені в подарунок, якщо я сьогодні до півдня не здам Чигирина... Я захищатиму це місто, поки стане сил моїх! Отже, візир матиме привід виконати свою мерзенну погрозу... Але клянусь, я знайду засіб помститися ханові за мого єдиного сина! І першою жертвою цієї помсти будеш ти, мурзо! Я накажу тебе живого оббілувати — здерти з голови шкіру, теж напхати соломою і відіслати ханові... .

Саферелей зблід. У нього пересохло в роті. Він хрипко сказав:

— О аллах, врятуй князя Андріяі

— Ти допоможеш аллахові, мурзо.

— Я?

— Якщо хочеш носити голову на плечах, передай ханові через своїх одноплемінників, — Ромодановський кивнув головою в бік двох полонених мурз, що стояли осторонь, — щоб урятував князя Андрія! Інакше...

— Якші, якші [30], —швидко залопотів Саферелей. —Я зроблю так, як наказує візир урусів... Але ж усе в руці аллаховій...

— Безумовно. І передусім твоє життя, мурзо.

Ромодановський відійшов, а Саферелей почав щось швидко пояснювати мурзам, і ті згідливе кивали головами.

— Якші, якші!

8

Засвіт ударивши по Чигирину, турецькі гармати весь день не припиняли обстрілу. Палаючі бомби та розжарені ядра, креслячи в затягнутому димом небі чорно-вогнисті сліди, з усіх кінців летіли на місто. Трощили поодинокі, уцілілі в попередніх штурмах будівлі, підпалювали все, що могло горіти.

Вибухи стрясали скремсану, обгорілу, просякнуту кров'ю землю, рвали її На шмаття. Дим, пилюка, гарячий присок здіймалися високо вгору, сповнюючи повітря гарячою задухою і смородом.

Замок відгукнувся з Кам'яної гори залпом сорока гармат, послав у поле смертоносні чавунні бомби і ядра. Гармаші, за наказом генерала Гордона, заклали в півтора раза більше пороху, ризикуючи бути розірваними разом з ними. Та гармати витримали. Зате в турецькому таборі спалахнули намети, здибилися, рвучи повіддя, осліплені жахом коні, страшно заревли верблюди, закричали поранені.

Дим чорно-бурою хмарою окутав Чигирин. Сонце прозирало крізь нього сердите, криваво-багряне.

Весь день турки не припиняли атак. Тисячі яничарів, спагіїв, татар, волохів, мунтян, арабів з криком, з перекошеними від люті і страху обличчями, розмахуючи шаблями, списами, знаменами, підтримувані завиванням зурн і гуркотом барабанів, ішли й ішли на приступ. Опівдні злетіла в повітря сторожова вежа Кримських воріт. Не виявлений завчасу підкоп спричинив страшні руйнування в стіні. Густі колони яничарів посунули туди.

Другий вибух потряс усе Нижнє місто. Розлетілася на порох частина стіни на східному, низинному березі Тясмину. В пролом, як весняна вода

в прірву, хлинули чотири тисячі воїнів Каплан-паші. За ними вривалися все нові і нові турецькі загони.

Комендантський дім — колишній дорошенківський больверк — було розтрощено прямим попаданням бомб. Комендант, окольничий Ржевський, весь час був разом з стрільцями на стінах. Побачивши, як у пролом ринули турки, він, на чолі горстки воїнів, кинувся назустріч ворогам, щоб вибити їх у поле, але сили були занадто не рівні. Порубаний шаблями, окольничий Ржевський упав мертвий на гарячу, мов присок, землю.

З цього часу захисники Нижнього міста, не зумівши відкинути яничарів і забити проломи в стіні лантухами з землею, почали здавати ворогові одну вулицю за одною, Надвечір стало ясно: Чигирин не втримати... І тоді трапилося найстрашніше: рештки сердюцьких і стрілецьких полків покотилися до Калинового мосту, їх було небагато, та, зібрані в одному місці, вони ще могли б на деякий час зупинити ворога. Однак страх і відчай уже пойняли серця вояків. До того ж майже всі старшини, а серед них комендант Ржевський, полковники Рубан і Коровка, були або забиті, або поранені. Сотні людей, втративши віру в те, що Чигирин ще можна захищати, кинулися до мосту. За ними погналися яничари. Старий підгнилий міст не витримав величезної ваги, тисняви і нестримного бігу — з тріском розвалився, ховаючи під уламками у глибині Тясмину тих, хто був на ньому. Крик болю, жаху пролунав на передмо-сті! Люди плигали у річку і вплав намагалися досягти того берега. Одним це пощастило зробити, інші, зокрема поранені та ті, хто не вмів плавати, тонули на глибокій ямі. Та це жахливе видовище не зупиняло задніх: страх перед яничарами був сильніший за смерть у воді...

Генерал Гордон з уцілілими воїнами своєї дивізії та сердюками полковника Коровки, які після поранення полковника перейшли під його руку, боячись оточення, залишив стіни Верхнього міста і зачинився у фортеці. Наступали останні години героїчної оборони Чигирина.

9

Воєвода Ромодановський бачив у зорову трубу, яких зусиль, якої мужності і крові коштувало захисникам Чигирина відбиватися з ранку і до ночі від усе нових і нових яничарських полків. Здається, живі люди, яких до того ж було в десять разів менше, ніж нападників, не могли витримати такого напруження. Злітали в повітря стіни, падали будинки, лопалися, піднімаючи в небо чорну землю, турецькі бомби і міни, дим. котився, як осінній туман... Упало Нижнє місто, загинула більшість його захисників... Та Чигирин не здавався — стояв! З фортеці раз по раз гриміли залпи гармат і гаківниць, тріщали мушкети і тульські піщалі, на вежах майоріли прапори: малиновий — козацький, голубий — з ликом святого Георгія — дивізії Гордона.

Надвечір турки ПІДТЯГЛИ гармати — почали обстрілювати замок. До воріт підвезли таран — і глухі удари, що долетіли аж за Тясмин, струсонули могутні стіни. Тисячі яничарів дерлися по крутій Кам'яній горі уверх, до фортеці.

Та все ж Чигирин стояв!

Однак у серце воєводи закрадалася неясна тривога.

Вона не зменшилась і тоді, коли всюди, крім Чигирина, припинилися бої і воєначальники сповістили, що утримали всі позиції. Годилося б радіти: витримати і відбити такий скажений натиск — це справжня перемога!.. То звідки ж тривога? Невже трапилося нещастя з князем Андрієм? Невже хан обдурив його, прославши гінця зі звісткою про те, що він домовився з візиром про відкладення страти княжича Андрія? Невже Кара Мустафа виконав свою страшну погрозу, і з часу на час треба чекати, що з імли вирине чорний гонець з кривавою торбиною за плечима?

Ні, про сина він перестав думати опівдні, тобто в час, відведений візиром для здачі міста. Зціпив до болю зуби і змусив себе стежити за ходом боїв. "Усе в руці божій, — і прошепотів при цьому. —Уповаю на тя, господи!"

Йому стала зрозуміла причина тривоги тоді, коли приїхав Самойлович і розповів, що татари зробили відчайдушну спробу обійти лівий фланг і вдарити в тил стрілецьким і козацьким полкам.

Тил!

Ось що почало непокоїти воєводу, коли він побачив, як захисники Чигирина тікають з Нижнього міста. Поки візир Мустафа докладав усіх зусиль, щоб здобути Чигирин, поки половина його війська не відходила од обложеного міста, можна було не турбуватися за тил. Та що буде, коли Чигирин здасться? Турки передусім постараються відрізати російсько-українські війська од Дніпра, перетнуть шляхи для підвозу боєприпасів і продовольства, а потім поволі стискуватимуть лещата. Майже подвійна перевага в кількості людей дозволить їм це зробити.

Вечоріло, але ще було досить видно, щоб бачити всю панораму Чигирина. Сплюндроване вщент місто курілося. Біля зруйнованого мосту кількасот козаків і стрільців чинили туркам опір, в той час як їхні товариші плавом перебиралися через Тясмин. Не було сумніву, що за годину-дві яничари скинуть їх у річку чи перерубають, і тоді фортецю буде повністю оточено й одрізано од своїх військ. Треба щось думати.

— Як гадаєш, гетьмане, довго протримається фортеця? — тихо спитав воєвода.

— Гадаю, не довго. Та зараз справа не в фортеці. Мусимо думати про військо. Мене тривожить наша ненадійна позиція. Поки тримався Чигирин, ми стояли міцно. А тепер...

— Так, тепер ми повинні відступити до Дніпра, — підхопив боярин. — На Бужинських висотах, на наших старих позиціях, ми зможемо з успіхом протистояти туркам!

— А фортеця? На бога, князю, невже ти надумав залишити її напризволяще? Там же багато наших воїнів!

— Фортецю треба зірвати, а людей вивести! І робити це негайно, бо завтра вже буде пізно!..

— Тоді шли гінця!

— Легко сказати! Навколо фортеці — турки... Та навіть якщо і проберeться на гору, хто відчинить йому ворота? Гетьман на мить задумався.

— Є таємна лазівка. Нею проникне...

10

Захисники фортеці не помітили, коли впав на землю вечір. Місяць ще не зійшов, але на стінах було видно як удень. Криваві заграви від пожеж і вогненних вибухів осявали все довкола.

Бій не вщухав ні на хвилину. Від ударів ядер, вибухів бомб, від гарматної стрілянини, яку вели стрільці й козаки, від реву тисяч горлянок, скреготу шабель і свисту куль над Кам'яною горою стояв безперервний гул. Тремтіли фортечні стіни, здригалася земля.

Генерал Гордон стояв на південній вежі. В руці — довга тонка шпага. На шиї — барвистий шарф. Високий і рівний, мов жердина, він жодного разу не вклонився турецьким ядрам і кулям, що свистіли над головою. Був простоволосий, бо десь у бою загубив шапку, і вітер куйовдив його рудого задимленого чуба. Одяг на ньому — брудний,

закіптюжений, розірваний у багатьох місцях. Але самого генерала не зачепила ні спагіївська шабля, ні яничарська куля.

Зовні він був спокійний. Пильно вдивлявся в лави турецьких аскерів, які грізними хвилями виринали з темряви й котилися до стін фортеці, на пожежі в Нижньому місті і на далекі вогники за Тясмином, у російському стані. Він був упевнений, що зуміє протриматися щонайменше тиждень, бо міцні мури надійно захищали від ворога, а в погребах було достатньо пороху, ядер і продовольства. Неглибокий, вирубаний у камені колодязь постачав на всю залогу фортеці смачну джерельну воду. Що ще потрібно для оборони?

Обабіч генерала, біля вузьких бійниць, пантрували за ворогом Кузьма Рожков, Звенигора, Роман Воїнов і Грива. Так вийшло, що вони, не змовляючись, без чийогось наказу стали в цей день особистими охоронцями генерала. Спочатку, боячись переслідування з боку людей Трауерніхта, трималися генерала Гордона, бо сподівалися на його захист, а потім, захоплені відвагою шотландця і відрізані в замку від своїх військ, вирішили до останнього бути з ним. Це було не легко: генерал мов навіжений носився по стінах і справді весь час був там, де найважче, його поява в самій гущі битви піднімала дух воїнів, поривала їх знову вперед, на ворога. Тонка блискуча шпага вражала яничарів, мов блискавка.

Четверо друзів не відходили від генерала, який нехтував небезпекою, і їхні шаблі не раз виручали його від вірної загибелі.

Турки не припиняли штурму фортеці ні на хвилину. Після взяття Нижнього міста вони підвезли всі наявні в них гармати на Чигиринську гору і звідти почали шалено обстрілювати південну вежу і головні замкові ворота. Фортеця відповідала не менш сильним вогнем. Така гарматна дуель тривала більше години. Від вибуху бомби в дворі замка загорілася стайня, — їдкий пороховий дим змішувався з густим димом пожежі і виїдав очі.

Під прикриттям гарматного вогню яничари підтягли до брами ще й стінобитну машину. Важкий, обкований залізом таран загупав у дубові ворота. Затріщало дерево, здригнулася висока надбрамна вежа.

Генерал Гордон ткнув униз шпагою.

— Стрільці, перебийте тих псів!

Гримнув залп із мушкетів і піщалей. Кілька аскерів біля стінобитної машини упали на землю. Інші вмить заховалися за товсті бруси чи порачкували до глибокого рову, яким було перекопано вузький перешийок між замком і полем.

Таран завмер. На стінах почулися радісні поклики.

— Га! Маєте, собаки!

— Скуштували коржів з маком!

— Може, ще хто хоче — налітайте!

Грива відірвав од теплого мушкета схудле, закопчене димом обличчя, хмуро глипнув налитими кров'ю очима на трупи яничарів. Зловтішна посмішка спотворила його запечені губи.

— Мало! Ой, мало! — прошепотів він, насипаючи з порохівниці пороху .в дуло мушкета.

Той пекельний вогонь, що загорівся в його серці на попелищах Канева, не вщухав ані на мить. Оксамитовий кисет із золою, де, напевне, як гадав він, були і перетлілі кісточки його дітей, нестерпним болем пік груди, кликав до помсти. За всі дні облоги Чигирина козак бачив немало ворожих смертей, але втіхи від того не мав.

— Ой, мало! — скреготів зубами у нестямі. Коли б він міг, то перебив би без жалю все вороже військо, хоча й відчував, що не вгасив би того полум'я, що палило його зсередини. Душевний біль і жадоба помсти були такі завеликі, що розпирали його, мов хміль — бочку.

В саму гущу бою кидався козак, шукаючи поживи для своєї шаблі. На весь свій велетенський зріст ішов насупроти ворогів, не думаючи, що якась гаряча куля пониже груди чи крива турецька шаблюка розкрає йому навпіл голову. А може, він і шукав для себе смерті-рятівниці?

Забивши в дуло мушкета тугий заряд. Грива припав до бійниці. Довго вибирав ціль і ще довше прицілювався. Нарешті, натиснув на курок. Серед гуркоту бою пострілу майже не чути було, але по тому, яка злобно-радісна посмішка засяяла на його змученому, закіптюженому обличчі, не важко було здогадатися, що під мурами фортеці ще на одного яничара стало менше.

— Іще один! — вигукнув Звенигора, бажаючи підбадьорити товариша і розвіяти його тяжкий настрій. Але той похмуро покрутив головою.

— Мало! Глянь — скільки їх пре сюди! З темряви степу випірнули нові лави яничарів. Вони йшли помалу, переобтяжені зброєю, штурмовими драбинами та в'язанками соломи і хворосту, які мали захищати їх від уруських куль. Протяжний грізний крик "алла" ширився, наростав, котився до фортеці, огортаючи її зі всіх боків. Підбадьорені допомогою, заворушилися і ті аскери біля стінобитної машини, що зостались живі. Вони поволі виповзали зі своїх схованок і, понукувані злими окриками аги, бралися до тарана. Ось він гойднувся раз, удруге — і важкий удар струсонув браму.

Тим часом не переставали бити турецькі гармати. Ядра з тріском ударялися в кам'яні стіни фортеці, у вежі, у бійниці, в кам'яний зубчатий парапет і з хуркотом розсипалися на дрібні скалки.

Мов грім, вибухали круглі чавунні бомби, сіяли навколо себе смерть.

Генерал Гордон віддав наказ зарядити гармати картеччю, підтягнути лозові кошелі з камінням, приготуватися до рукопашного бою.

Коли ворожі лави наблизилися на гарматний постріл, він махнув шпагою, різким, високим голосом крикнув:

— Вогонь!

Десять гармат південної брами ударили залпом. Рясна картеч вогняними бризками сійнула в обличчя яничарам, вирвала з їхніх рядів десятки воїнів. Але це не зупинило ворожу лавину. На місце вбитих і поранених миттю стали інші, підхопили драбини і вже бігом помчали вперед.

Гармаші гарячкове заряджали гармати. Вони встигли ще двічі пальнути картеччю. Потім, коли яничари опинилися в мертвому просторі, кинули непотрібні тепер гармати і схопилися за гаківниці, піщалі та мушкети, а також стали біля кошелів з камінням, щоб разом з піхотою відбивати ворожий приступ.

Турки теж припинили гарматну стрілянину, боячись влучити у своїх. Зате таран загупав частіше й сильніше. А яничари вже приставляли до стін високі драбини і, підпираючи один одного, дерлися по них, ставали на вузький карниз, стріляли з пістолів у тісній бійниці, чіплялися пальцями за найменші виступи, щоб злізти на стіну, і, зриваючись, падали вниз. На їхнє місце піднімалися інші.

— Кидайте каміння! — кричав генерал Гордон, пронизуючи шпагою груди аскера, який виткнувся з-за парапету. — Відштовхуйте драбини! Сміливіше, сміливіше, друзі!

На стінах було жарко. Осяяні загравами пожеж, яничари, мов чорні привиди, виблискуючи шаблями і ятаганами, перли вгору, як тісто з діжі. Стрільці й козаки-сердюки ледве встигали скидати їх додолу. А по драбинах швидко піднімалися інші і вступали негайно у бій.

Роман Воїнов схопив важку корзину з камінням — сипнув на голови нападників. Кілька яничарів зірвалися з драбини і з криком полетіли на своїх товаришів, що підпирали їх знизу. Хтось сійнув цеберце піску — прямо в чорні, вирячені від жаху очі, в роззявлені роти, що кричали своє страшне "алла". Звенигора скочив на кам'яний парапет і шаблею рубав бриті голови, випручені вгору руки з кривими ятаганами.

Кузьма Рожков і Грива схопили дебелий дерев'яний рожен з рогачем на кінці, підчепили ним драбину — і разом з десятками яничарів одштовхнули від стіни. Драбина описала велетенське півколо і гуркнула на землю. Сповнені болю і жаху крики залунали в кривавій напівтьмі...

Всюди на стінах точилася жорстока різанина. Билися хто чим міг: шаблями, списами, ятаганами, стріляли з пістолів і мушкетів, кидали каміння, сипали пісок, лили розтоплену смолу, били по головах, по руках, по спинах замашними рожнами. Крики, лайка, стогін і хрипіння вмираючих, посвист шабель, глухі удари тарана в підворітті, безладна стрілянина — все це одним нелюдським ревом котилося з Чигиринської гори у тривожну темну ніч.

Судячи по тому, з якою люттю турки йшли на приступ, було зрозуміло, що Кара Мустафа заповзявся здобути сьогодні не тільки місто, а й фортецю. Не жаліючи людей, він кидав усе нові й нові штурмові загони на стіни замка.

Захисники фортеці втратили почуття часу й реальності. Їм здавалося, що бій триває дуже довго, цілу ніч, хоча було ще далеко до півночі, що йому ніколи не буде кінця. Втоми і страху ніхто не відчував. Відчайдушний порив, що охопив усіх, бажання будь-що відстояти рідні

стіни вдихали у воїнів свіжі сили і завзяття. Навіть тяжко поранені, хто ще тримався на ногах і мав хоч одну руку, щоб рубати ворогів, билися нарівні зо всіма.

Найважче було захисникам південної вежі. Турки скерували проти неї головний удар. Уже сотні ворожих трупів встеляли залиту кров'ю землю, і яничари мостили з них приспи, по яких здиралися вгору, їх рубали, стріляли, вони падали назад, на ці приспи, і їх, ще теплих, напівживих, топтали ноги їхніх щасливіших, живих товаришів.

В одній із гарячих сутичок, коли турецьким аскерам пощастило здертися на стіну і тут завирував запеклий бій, було поранено Романа Воїнова. Билися в такій тісняві, майже впритул, що вбитим ніяк було впасти і вони хилиталися між бійцями, мов живі. Один з таких убитих яничарів навалився ззаду на Романа, і козак, думаючи, що турок хоче схопити його руками, на мить одвернувся від супротивника, з яким зчепився врукопаш, щоб відбити напад з тилу. Цим негайно скористався супротивник, і його шабля упала на голову дончака.

Роман охнув і заточився. Кров залила очі.

Його підхопив Звенигора, відтягнув назад. Арсенове серце стислося від болю, коли він побачив, як мертвотна блідість розливається по обличчю товариша.

— Романе, брате! — вигукнув щосили.

Роман кволо усміхнувся.

— Це ти. Арсене?.. Я чомусь тебе не бачу.

Звенигора витер йому з лиця кров. Потемнілі Романові) очі заблищали від радості: він уздрів Арсена, який'схилився над ним.

— Перев'яжи мене, — прошепотів тихо. — І я зараз устану!

— Чекай, чекай! Куди тобі! —Звенигора рвонув на собі сорочку, туго обв'язав Романову голову. — Іди вниз! Я допоможу... Ходімо!

Але Роман заперечив.

— А ти б сам пішов?.. Ні, Арсене, наще місце тут!.. Глянь — як напирають, кляті!

Він поволі підвівся і стис у руці шаблю. Ступив крок наперед. Звенигора похитав головою і рушив за ним.

Опівночі стало ясно, що турецька атака видихається. Ще гриміли постріли, ще дерлися на стіни яничари, ще блищали в кривавому світлі пожарищ шаблі і хрипіли конаючі, але у ворога вже не було того запалу, що звечора. Люди стомилися. Аскери не так прудко лізли по драбинах, якось . в'яліше били шаблями і, що найбільше вражало, перестали кричати своє пронизливо-дике, протяжне "алла". І в цей час до генерала Гордона підбіг молодий сердюк. Він був спітнілий, задиханий, без шапки.

— Пане генерале, пане генерале!

— Ну, що тобі? —повернувся до нього генерал.

— Наказ головнокомандувача князя Ромодановського...

— Ти зі ставки? Як же тобі пощастило пробратися?

— Таємним ходом. Ледве проліз...

— Які ж втішні новини ти приніс, козаче?

— Головнокомандувач наказав негайно вивести війська за Тясмин, а гармати і замок зірвати, пане генерале! — І він подав пакет.

— Що? —вигукнув генерал Гордон. —-Ти при своєму розумі, козаче?

Сердюк спалахнув.

— Це наказ головнокомандувача...

Але розлютований шотландець уже не звертав на нього уваги. Швидко зламав воскову печатку, пробіг очима листа Ромодановського. Гнів розпирав йому груди.

— О свята Марія! Це ж безглуздя! Ми тут іще довго можемо чинити туркам опір! Як же здавати фортецю, за яку пролито стільки крові! Ну?.. Ще не охололи трупи наших товаришів! Яничари всюди відбиті... Ні, ні, я не вірю! Це помилка! Фатальна помилка!

Безтямним поглядом він обвів присутніх. Сердюк похмуро глянув на нього, ще раз повторив:

— Це наказ головнокомандувача. І князь просить не зволікати з його виконанням, генерале!

Гордон мовчав. Мовчали, вражені почутим, і оборонці фортеці. Роман, опираючись на шаблю, підійшов до Звенигори, обняв за плечі. На білій пов'язці чорніла кривава пляма.

— Як же це, Арсене? — прошепотів. — Здавати замок? Після всього того, що ми тут сьогодні пережили?

Звенигора теж тремтів од обурення.

— Справа не в нас... Серце кров'ю сходить: загинув Чигирин! Від міста нічого не зосталося — турки все спалили, зруйнували. А тепер і фортецю... своїми руками... висадити в повітря... Здати... Боже, що скажуть люди!

Всі здавалися пригніченими, прибитими. Рожков стискав кулаки. Грива люто блискав спідлоба.

Чекали, що скаже генерал.

Нарешті, він струснув головою, промовив: я

— Ну, що ж—думати нічого. Наказ є наказ!.. Передайте по стінах: гармати негайно заклепати і кинути на голови яничарам! Усім відходити до північної вежі!.. Порохові погреби зірвати після того, як вийдуть люди! — Він обвів поглядом задимлені обличчя воїнів. — Рожков, доручаю цю справу тобі... Послужи, голубе, ще раз вітчизнії

Але якщо не хочеш...

Рожков виступив наперед. Глухо сказав:

— Дякую, генерале!

Поряд з Рожковим став Грива. Похмуро блиснув очима.

— Дозвольте і мені разом з Кузьмою, пане генерале... Один добре, а два краще: все може трапитись...

— Гаразд. Ідіть. | Рожков і Грива мовчки потиснули друзям руки, миттю зникли за внутрішнім парапетом стіни. Наказ про здачу фортеці і відступ за Тясмин блискавично поширився між оборонцями замка.

Стрілецькі і сердюцькі загони швидко знімалися з своїх місць і поспішали до північної вежі, під яку вже підводились порохові міни.

Було дивно, що на стінах не гримлять гармати, не тріщать мушкети і самопали, не горлають дико тисячі людських горлянок. Тільки брама здригалася від могутніх ударів тарана, —то турки, підбадьорені тим, що уруси не стріляють із стін, посилили натиск.

Гармаші, заклепавши гармати, швиргонули їх униз, на голови тих відчайдушних сміливців-аскерів, які ще продовжували настирливо лізти по драбинах на стіни. У відповідь пролунав жахливий зойк. |Від вибуху міни злетіла в повітря північна вежа і частина стіни обабіч неї. Юрма стрільців і козаків хлинула в пролом, зім'яла на своєму шляху приглушених і наляканих вибухом яничарів, покотилася по крутому схилу вниз, до Калинового мосту.

В той же час затріщала брама південної вежі. Не витримали міцні дубові бруси могутніх ударів тарана — піддалися. Розтрощені ворота упали на землю. В замок ринула темна хвиля нападників.

Звенигора схопив знесиленого Романа під руки, потягнув до пролому. Чи ж устигне? Він оглянувся—турки запруджували майдан, розтікалися по темних закутках замка. Рубали поодиноких стрільців і козаків, що, загаявшись, не встигли втекти вчасно.

Палаюча стайня освітлювала усе довкола.

У мерехтливо-кривавому світлі пожежі Звенигора раптом уздрів генерала Гордона. Довготелесий худий шотландець прудко біг до порохових погребів.

"Божевільний! Загине!" — майнула думка, і Звенигора, залишивши Романа біля пролому, щодуху гайнув йому навперейми.

До погреба вони прибігли майже одночасно. Генерал рвонув причинені двері. Внизу копошилися дві темні постаті.

— Кузьма, чого гаєшся! Швидше! — заревів генерал. — Яничари зараз будуть тут!

У погребі спалахували голубі іскри: то Грива люто бив кресалом об кремінь, але трут ніяк не займався.

Гордон вилаявся і помчав до палаючої стайні. Звенигора хотів зупинити його, але не встиг. Генерал вихопив з вогню палаючу лату і так само прудко побіг назад. Його помітили яничари. Велика юрба понеслася за ним.

Вскочивши в двері, генерал крикнув:

— Тікайте! Підпалюю! Турки близько!

Йому назустріч метнулась чорна страшна постать Гриви.

— Не смій, чорт! — заревів запорожець. — Дай сюди! Кузьмо, виведи звідси цього навіженого! — Грива видер у генерала з рук вогненну лату. Гордон від несподіванки аж сторопів, та Рожков не церемонився з ним — схопив за плечі і силоміць випхав у двері. Побачивши Звенигору, гукнув:

— Арсене, забери його! Тікайте хутчій!

Тим часом яничари вже затопили весь замковий двір.

Звенигора потягнув генерала до широкого пролому в стіні, де маячіла одинока постать Романа.

Рожков хотів повернутися до льоху, але Грива загородив йому дорогу.

— Тікай, поки не пізно! Чого двом пропадати? У мене з турками свої рахунки!

Бачачи вагання Рожкова, Грива оперіщив його по плечах палаючою латою.

— Тікай, сатанаї

Турки були вже за кілька кроків. Ще мить — і справді буде пізно... Рожков вихором помчав слідом за Звенигорою. Він бачив, як запорожець, штовхнувши в пролом генерала Гордона, схопив на оберемок Романа і кумельгом покотився з ним по стрімкому схилу. В ту ж мить відчув, як страшна сила підняла його в повітря і швиргонула в бездонну темряву, що повивала підніжжя Кам'яної гори...

Тим часом Грива, міцно тримаючи в руці смолоскип, метнувся назад, у погріб. За ним, розпалені боєм, не розуміючи до ладу, куди вони пруть, погнали яничари.

Чуючи за собою тупіт багатьох ніг, Грива збіг по сходах униз і зупинився на протилежному кінці вузького проходу, обабіч якого в глибоких дерев'яних засіках чорнів порох.

Кілька десятків яничарів, спотикаючись, бігли до нього.

Вони ще не розшолопали, де опинилися. Бачили перед собою козака і, думаючи, що загнали його в мертвий кут, перли на нього з наставленими сторчма шаблями. Він був беззбройний, з тонким смолоскипом у руці, тому, як вони гадали, міг стати легкою здобиччю.

Їх зупинив напівбожевільний, пекельний сміх козака. Вражені тим несподіваним сміхом, передні яничари зупинилися мов укопані і... раптом побачили навколо себе купи пороху. Крик відчаю прокотився попід низьким кам'яним склепінням погреба.

— Ха-ха-ха! — страшно реготав Грива. — Ха-ха-ха! — І його осяяне червонястим вогнем, перекошене від напруги обличчя корчилося від зловтіхи.

Передні яничари повернули назад, тікати. Але тікати було нікуди: вузький прохід геть забитий людом.

— Ха-ха-ха! — ще дужче зареготав Грива і пожбурив вогнистий смолоскип у засік...

Страшенний вибух потряс Чигиринську гору. Сколихнулася земля. Яскраве полум'я шугнуло високо до неба, освітило все місто і його околиці. Здригнулися могутні стіни й вежі фортеці — і рухнули всією своєю вагою на уцілілі будинки й стайні.

Потім зайнялася пожежа. Її відблиски освітили все довкола...

Підхоплений могутньою вибуховою хвилею, Кузьма Рожков важко впав на кущі терну, що росли попід горою, і покотився вниз. Терен поколов його, подряпав, але врятував од смерті. Внизу Рожкова підхопили чиїсь дужі руки, підвели. То був генерал Гордон. Поряд з ним стояв Звенигора. Роман лежав на землі.

— Рожков! Живий! — вигукнув генерал і радісно притиснув стрільця до грудей.

— Живий, —тихо сказав Рожков і тихо додав: — А Грива...

Усі нахилили голови, помовчали, віддаючи останню шану тому, кого вже не було з ними. Потім поволі побрели до Тясмину.

На місці Калинового мосту стирчали палі. У воді чорніли мокрі балки й дошки. Між ними борсалися вояки. Одні пливли до протилежного берега. Другі, схопившись за слизьку деревину, з заздрістю і відчаєм дивилися на тих, хто умів плавати. Треті, захлинувшись водою, відчайдушне бовталися, благаючи порятунку, і, не дочекавшись його, опускалися на дно.

Побачивши, як безславно гинуть його воїни, генерал Гордон скочив у воду, закричав:

— Братці, що ж ви! Допоможіть їм! Не дайте потонути!

Його ніхто не слухав. Позаду все ближче лунали крики яничарів, які після вибуху в замку оговталися і розпочали погоню. У воду поряд з потопаючими плюхнулися розжарені ядра. Турки обстрілювали переправу.

Гордон схопився за голову. Хіба міг він ще годину тому думати, що його дивізія і полк полковника Коровки загинуть не в бою, а в холодних водах Тясмину? Лютий відчай, мов обценьками, стис йому горло. З багаторічного військового досвіду він знав, що ніякі накази чи прохання не допоможуть зараз охопленому панікою війську. Та це вже, власне, було не військо, а пойняті жахом і тваринним бажанням врятуватися юрми людей, без зброї, без старіший, які розгубили своїх вояків у цій страшній круговерті. Тепер кожен дбав виключно про себе і керувався єдиною ціллю — досягти протилежного берега.

Його вразила несподівана думка — невже перед ним ті ж самі люди, які ще годину тому так хоробро, самовіддано відстоювали фортецю, різалися з ворогом, зневажливо дивилися смерті в вічі?.. Так, люди ті

самі. Але вони втратили бойовий дух, віру в перемогу, втратили, нарешті, почуття ліктя товариша, — і тому гинуть безславно...

Хто ж винен? У думці він кляв усе на світі: Ромодановського — за його необдуманий, поспішний наказ, себе — за сліпе виконання того наказу, турків, темряву, Тясмин, що став на перепоні...

Поблизу розірвалася бомба — сійнула гарячим приском, освітила все довкола. Гордон схитнувся і впав у воду. Кузьма Рожков підхопив його, допоміг піднятися. На щастя, генерал не був поранений.

Натикаючись на зламані палі, на плаваючі у воді дошки з розбитого мосту, на скоцюрблені тіла утоплеників, вони разом попливли до протилежного берега... За ними вступив у воду і Звенигора з Романом. На березі з'явилися яничари, їхні різкі гортанні крики залунали над криваво-темними хвилями річки. Лише кілька кроків відділяло їх від утікачів, але ніхто з них не виявив бажання кидатися вплав слідом за ними. Тільки ті. хто мав заряджені яничарки, вистрілили кілька разів. Кулі лунко булькнули у воду.

Підтримуючи Романа, Звенигора рвучко загрібав правою рукою, вкладаючи в неї і всю свою силу і надію на порятунок. Одяг зразу обважнів і тягнув донизу. Плуталася в ногах причеплена до пояса шабля. Збовтана тисячами рук і ніг каламутна, навпіл із тванню вода заливала рота. Роман втратив багато крові, ослаб і, хоча й бовтав ногами, ледве тримався на поверхні. Арсен поволі тягнув його за собою обминаючи знесилених плавців, що, гублячи надію, все ще борсалися серед куширів, кострубатих паль і слизьких холодних колод.

Неширока річка Тясмин, але глибока, і вже не для одного стрільця й козака стала могилою. Не одній матері посріблила передчасною тугою голову, не одну сотню маленьких діток зробила сиротами, не одну кохану розлучила з милим...

Роман зовсім знесилів. Навіть уже не міг сам триматися за Арсенів одяг. Звенигора теж втрачав останні сили. Берег був недалеко. З нього у воду позвішувалися гілки верболозу, калини. Здається, простягни руку — і вхопишся за них. Та ба! Тут, на закруті річки, в чорторії, течія була бистра і зносила вбік, а вир засмоктував на дно.

Незважаючи на те, що нічна вода холодила. Арсенові стало жарко. Невже доведеться потонути? І ніхто ніколи не розповість Златці, де подівся її коханий, не вкаже його могили? Не принесе матері в Дубову Балку звістки про останні хвилини козака?

Він зціпив зуби і плив по-собачому, люто бовтаючи ногами і рукою. Інакше вже не міг. Боявся, що як тільки опустить хоч на мить ноги, донизу, то вже не зможе пливти далі, вони потягнуть його в холодну безодню, на темне мулке дно.

Берег поволі наближався. До нього — на всьому протязі, скільки сягало око — простягалися мокрі розчепірені руки тих, хто доплив раніше. Але не всім щастило здертися на землю. Звенигора бачив, як деякі руки безсило ковзали в повітрі, намагаючись ухопитися за яку-небудь рятівну галузку, а потім пірнали під воду і більше не показувалися на поверхні.

Він ледве доплив. Учепився дубіючими пальцями за обшмульгану калинову гілку і не мав сили вилізти. Ноги не діставали дна. Обривистий берег з підмивинами і печерами, в яких, напевне, водилися раки, стрімко йшов донизу. Він щосили затиснув у руці рятівну гілку і підтягнув до себе Романа. Відсапнув. Виплюнув з рота воду і баговиння. Намацав коліном вузький припічок, вимитий течією, і став на нього. Серце колотилося в грудях, мов у хворого на лихоманку. Був такий пригнічений і стомлений, що навіть не відчував радості від того, що врятувався.

Хтось простягнув йому руку. Він спершу подав Романа, потім виліз сам. Романа поклали на березі, і він знесилено стогнав, а Звенигора сів під вербою, обіпершись спиною об її кострубатий стовбур, сумно дивився на Чигирин. Бачив, як криваві відблиски вихоплювали з пітьми темні руїни Нижнього міста і похмуру громаду Кам'яної гори.

Серед пожарищ сновигали темні постаті яничарів.

Звенигора важко зітхнув. Здригнувся від раптового холоду, що охопив його груди, стиснув, мов лещатами, серце. Невже все це йому не сниться? Невже він на власні очі бачить страшні руїни Чигирина і загибель його? Арсен провів долонею по мокрому обличчю, зганяючи невидимі в темряві сльози, і вперше в житті пожалів, що його не скосила сьогодні ворожа куля або не затягнув у холодну безодню Тясмину киплячий вир.

11

Самойлович і Ромодановський віддали військам наказ відступати до Бужинської гавані на Дніпрі.

Під покровом густого передранкового туману стотисячне російсько-українське військо тихо знялося з позицій на лівому березі Тясмину. Всі були пригнічені: позаду, в турецьких руках, лишалися руїни Чигирина, лишалася половина української землі — Правобережжя. І хоча воєначальники, рядові козаки й стрільці розуміли, що це ще не поразка, що поки існує боєздатне військо, доти є надія на щасливе завершення війни, все ж кожен відчував провину і перед вітчизною, і перед загиблими товаришами за цей відступ.

Вранці хан Мюрад-Гірей зразу пронюхав про те, що уруси відступили, і з кримською і ногайською ордами кинувся навздогін, напав на праве крило козацьких полків, сподіваючись на легку здобич. Але, наткнувшись на шквальний вогонь з мушкетів і пістолів, татари,

озброєні переважно луками й шаблями, відхлинули назад, утративши чимало воїнів, а з ними — й надію поживитися багатим обозом противника.

На поміч ханові незабаром прибули спагії, волохи і загони арабської легкої кінноти. Раптовими нападами вони шарпали ар'єргарди відступаючих. То тут, то там спалахували короткі кровопролитні сутички. Обидві сторони несли відчутні втрати. Весь шлях від Тясмину до Дніпра був усіяний трупами.

Позаду з основними силами поспішав Кара Мустафа. Окрилений взяттям Чигирина, він сподівався вщент розгромити урусів і переможно закінчити цей важкий похід на північ. З Стамбула його вже квапили, підганяли, бо назрівала велика війна з Австрією.

Надвечір обидва війська зупинилися. Російсько-українське уперлося флангами в береги Дніпра й почало спішно окопуватися на високих горбах. Турки мали намір з ходу скинути урусів у ріку, та, зустрівши рішучий опір, відступили трохи назад і смерком зовсім припинили бойові дії.

В обох станах запанувала напружена тиша. В тилах спалахнули вогні: кашовари лагодилися варити вечерю і водночас завтрашній сніданок. Форкали стомлені коні. На узвишшях бовваніли вартові.

Стрільці, драгуни, козаки й військова обслуга — їздові, фуражири, маркітанти, цирульники — цілу ніч копали шанці, встановлювали на висотах гармати, вбивали перед шанцями в землю гостре кілля, щоб спинити атаку ворожої кінноти, підвозили порох, ядра. Жоден воїн не лягав спати. І хоч ніхто не підганяв, усі працювали до сьомого поту. Знали: доля кожного залежить від того, як буде укріплено табір.

Козаки, крім того, за своїм звичаєм, нарили вовчих ям, а позаду шанців щільно поставили вози з націленими вперед голоблями і

дишлами. Для кінноти це були майже неперебрні укріплення. Та й піхота штурмувала їх з великими труднощами.

На ранок табір став міцною фортецею.

Зі сходом сонця турецьке військо перейшло в наступ. Бужинські поля і придніпровські кручі сколихнулися від гуркоту гармат. Чорні бомби з тліючими гнотами важко падали на землю і рвалися страшно, громово, здіймаючи вгору стовпи вогню, піску і людського м'яса.

Кара Мустафа скерував головний удар проти Лубенського полку, що стояв на стику з російськими військами, розраховуючи саме тут прорвати оборону урусів.

Тисячі ворожих піхотинців з диким ревом кинулись на штурм земляних укріплень.

Лубенці лежали в щанцях у три ряди: задній ряд заряджав мушкети, середній — передавав передньому, а також при потребі заступав убитих і поранених, а передній вів безперервний вогонь по наступаючих. Яничари падали, скошені кулями, провалювались у вовчі ями, натикалися на гостре кілля. Все більше їх корчилося в передсмертних судорогах.

Але ззаду напирали нові лави. Блискотіли проти сонця шаблі і ятагани, шелестіли на вітрі знамена, заклично виспівували ріжки і зурни, тривожно гриміли тулумбаси. А над усім —нелюдський крик: "Алла! Алла-а-а!"

Залишивши Романа в полковому шпиталі, що містився внизу, біля Дніпра, Звенигора пристав до своїх земляків-лубенців і тепер лежав у передньому ряду якраз на стику з дивізією Гордона. Його сусідом ліворуч був дядько Іваник, а праворуч — Кузьма Рожков. Визволення Романа і героїчна смерть Гриви зблизили запорожця зі стрільцем, і вони,

скориставшись сусідством своїх частин, залягли в шанці поруч. Добре мати в бою сміливого і вірного товариша!

Перші атаки турків захлинулися. Кинувши вбитих і поранених, яничари відкотилися назад.

Іваник потирав руки, радів.

— А, матері вашій ковінька, тікаєте! Дали вам джосу, знаєте-маєте! Ну, суньтеся сюди ще раз, чорти голомозі, — тут вам і смерть буде! — Він погрозив маленьким кулачком. — Не на таких напали!

Звенигора і Рожков лагідно підсміювались над задерикуватим козачком. Хтозна, як поведеться безсилий Іваник у рукопашному бою, а стріляє він досить влучно.

Після короткого перепочинку турки знову пішли в наступ. Ударили тулумбаси — і темні ворожі лави несамовито понеслися на сердюцькі шанці, хлюпнули на них скаженою люттю, як море прибоєм. Залпи з мушкетів не спинили їх. Зав'язався рукопашний бій.

Озвірілі яничари з вереском налітали на сердюків. У шанцях, на горбах, поміж возами тисячі людей, кинувши мушкети додолу, билися на шаблях. Лубенці стояли безстрашно, ні на крок не відступали назад. Поряд з ними — стрільці Гордона.

Серце Арсенове кипіло люттю і завзяттям. Його шабля не знала втоми. Він бачив перед собою ворогів, які безводним південним степом тягли його на аркані, знущалися з нього і катували, мов тварину. Тепер вони прийшли сюди, щоб зробити таке з усім народом... Ні, швидше він ляже кістьми на цих лисих придніпровських горбах, ніж побачить, як татарською сирицею в'язатимуть білі руки Златки і Стехи!..

Бій завирував по всьому полю. Але кожному з бійців здавалося, що саме на нього налетіли найзапекліші яничари, що саме він зараз відстоює честь усього війська.

Поряд з Арсеном билися Іваник і Кузьма Рожков. Маленький сердючок виявився напрочуд безстрашною людиною. Він не міг дістати своєю шабелькою ворогів, але нападав на них так люто і безоглядно, що ті, ошелешені несподіваним натиском, а особливо пронизливим виском, з яким накидався на них "малий шайтан", відступали. Та вони не могли утекти від шаблі Звенигори. Ще ніколи запорожець не бився з таким несамовитим піднесенням, як сьогодні. Весь горб, на якому турки оточили їх трьох, геть покрився тілами убитих і поранених яничарів.

— Арсене, стережись! — раптом крикнув Іваник.

Звенигора оглянувся. На нього летів, страшно витріщивши очі, яничарський ага. Довга крива шаблюка високо занесена для удару. Ще мить — і вона увіп'ється в Арсенову голову. А тут, спереду, насідає зразу аж троє... Порятунку нема!

Це зрозумів також Іваник. Його маленьке тіло зібралося в тугу пружину і метнулося прудким клубком під ноги туркові. Ага перечепився і впав. Обоє покотилися по землі. Шабля Рожкова визволила Іваника від неминучої смерті.

Іваник схопився, копнув ногою тепле тіло аги.

— З тебе досить, турчине! Одвоювався, знаєш-маєш! — І знову, схопивши шаблю, кинувся на ворогів.

На виручку лубенцям прибув Миргородський полк на чолі з самим гетьманом. Миргородці обігнали Самойловича, ввірвалися на позиції лубенців, з ходу ударили... Тисячоголосе "слава" сколихнуло землю.

Яничари здригнули. Відступили. Намагалися затриматися в передпіллі, та натиск був такий сильний, що тікали аж до своїх шанців.

Другого й третього дня Кара Мустафа скерував вогонь усіх своїх гармат на курські й московські стрілецькі полки. Після жорстокого обстрілу, що тривав від світанку до снідання, яничари, спагії, татари в пішому і кінному строю безперервно, аж до вечора, атакували, намагаючись зламати оборону росіян. Але й тут успіху не мали. Запрудили тілами убитих і поранених шанці, облили кров'ю руді крутолобі пагорби — і знову відступили.

А в ніч на 18 серпня 1678 року російсько-українські війська перейшли в рішучий наступ по всьому Бужинському полю.

Бій закипів одночасно на всіх напрямках. Скритно наблизившись апрошами до ворожих позицій, стрільці й сердюки густими лавами ринули в турецькі шанці. На лівому крилі кінні козацькі полки з ходу глибоко ввігналися в стик між Кримською та Буджацькою ордами.

Ніч була тиха, тепла, місячна. В безхмарному темно-синьому небі мерехтіли летючими світлячками великі мерехтливі зорі. Внизу, під горами, голубим кришталем блищав проти місяця Дніпро.

І ніч, і придніпровські пагорби в одну мить здригнулися від тупоту, крику, гуркоту гармат і мушкетної стрілянини. Велетенською підковою — на кілька верст — завирувало, загуло, заклекотало несамовите криваве бойовисько.

До самого світанку битва лютувала з перемінним успіхом. Турки й татари всюди чинили відчайдушний опір. Сили сторін були майже рівні.

Тоді Самойлович і Ромодановський кинули в бій два свіжі піхотні полки. Поріділі ряди турецьких аскерів не витримали навального удару — здригнулися і покотилися назад. Стрільці й сердюки перемахнули

через ворожі шанці, врізалися в натовп утікачів, сіючи серед них страх і замішання.

Звенигора з Рожковим та Іваником опинилися в самій гущі бою. Резервні сердюцький та стрілецький полки наступали якраз на їхній позиції і затягнули з собою і їх у прорив, що утворився в турецькій обороні. Вони бігли разом з усіма, кричали, вимахували шаблями і рубали темні постаті, що виринали зі світанкової імли.

Коли вибігли на горб, побачили, що й праворуч і ліворуч турки зосталися далеко позаду. Перед ними — кроків за двісті — на високій могилі мріло велике шатро, біля якого на тонкій тичці майорів білий бунчук. Перед шатром стояв чималий гурт людей. В сірій імлі годі було розпізнати, хто то, але якесь підсвідоме чуття підказало Звенигорі, що перед ними — сам візир Кара Мустафа з почтом... Яка щаслива нагода захопити його в полон! Ще один ривок — і...

Тут запорожцеві спало інше на думку. Не раз і не два вчив його старий Метелиця: "Якщо хочеш меншими силами здолати могутнішого ворога, зроби щось таке, щоб посіяти в його серці страх! Убий у ньому віру в перемогу!" А хвилина для того, щоб підсікти бойовий дух яничарів, якнайкраща.

Звенигора зупинився, приклав долоні до рота і голосно, щоб пересилити клекіт бою, закричав по-турецькому спочатку в один бік, а потім у другий:

— Ойє, правовірні, уруси. обійшли нас! Хан Мюрад-Гірей, хай буде навіки прокляте його ім'я, ганебно відступив з поля бою! Ойє, вай, вай! Вірні сини падишаха, будемо стояти на смерть на цій землі сарматській, але ні на крок не відступимо! З нами аллахі

Дужий голос козака грімкою луною покотився понад землею, понад тисячними юрбами, що шаленіли у вирі смертельного бою. Страшні

слова про відступ і втечу хана, про те, що уруси обійшли і ось-ось ударять з тилу, стократ повторені десятками чи й сотнями вуст, миттю поширилися серед турецького війська. Хай не всі повірили їм, хай аги і паші скільки хочуть спростовують їх — діло зроблене! Ті слова, мов шашіль, підточать бойовий дух вояків, заповзуть холодним липким страхом у їхні серця, сколихнуть непохитні досі яничарські ряди.

— А тепер — уперед!

Звенигора наздогнав Кузьму й Іваника.

Вони повернули трохи ліворуч, де виднівся на тлі ранкового неба високий бунчук. За ними ринули десятки воїнів. Попереду безладно відступали, здіймаючи галас, поріділі турецькі сотні. На горбі, коло шатра, кілька яничарів з почту візира, побачивши, як нестримно накочується на них вал стрільців і козаків, пронизливо закричали:

— Уруси!

Їхній крик сполошив візира та його варту. Аскери спішно сідали на коней.

— Ура-а! — раптом дико зарепетував Кузьма Рожков. — Хлопці, хапайте Кара Мустафу!

Стрільці — а їх усе більше й більше вклинювалося в пролом — кинулися до шатра. Їм назустріч розверталися лавою кінні вершники. Гостро блиснули шаблі. Ще мить — і схили горба обагряться кров'ю.

Але почет і варта візира чомусь не прийняли бою. Чийсь різкий окрик змусив аскерів повернути коней назад і прикриваючи собою вершника в білому тюрбані, помчати геть.

Звенигора підбіг до шатра, рубонув шаблею по сосновій ворині, на вершечку якої теліпався кінський хвіст. З другого боку рубонув Кузьма Рожков. Тичка схитнулася, переламалась. Бунчук, окресливши в блідо-голубому небі півколо, упав на землю. Іваник зірвав його з древка — запхнув собі за пояс.

— Ге-ге, було мало не спіймав візира за бороду, знаєш-маєш! Ото був би ірой, коли б привів його до гетьмана та сказав: "Ось, ясновельможний пане гетьмане, сам візир турецький Мустафа! Уклінно дарую його тобі, вашмосць..." А гетьман задоволено мружить очі, відповідає: "Спасибі, ірой! Чим же нагородити тебе?" А я сказав би: "Чим ваша ласка зволить". Гетьман тоді: "Дам тобі сім пар волів". А я йому: "Навіщо мені сім пар волів? Я й з одною на своєму полі управляюсь... От краще дайте, ясновельможний гетьмане, за вірну службу залізного панцира й шолома". — "А для чого тобі?"—"Та як же, пане... То буде вірний захист від жінчиного макогона. Як тільки суне до мене, я панцира на себе, шолома — на голову, а тоді — лупцюй, клята, хоч сказисяі"

Стрільці зареготали. Найспритніші вже потрошили шатро візира. Звенигора й Рожков з висоти могили оглядали поле бою.

На сході світало.

Страшний тривожний крик струсонув турецьке військо. Не бачачи бунчука над наметом візира, аскери повсюдно схитнулися, пойняті смертельним жахом. Отже, правда, що уруси обійшли! Правда, що татари втекли! Загальне замішання охопило всіх.

Над бужинським полем клубочилися чорні дими. Іржали коні. Стогнали поранені. Линули протяжні переможні поклики — ура, слава!

Турки відступали. Кидаючи напризволяще поранених, гармати, вози, намети, табуни скоту, вони все швидше і швидше котилися степом на

південь, до Тясмину, переслідувані переможцями. Військо падишаха знову, як і торік, пішло "по рятівному шляху відступу".

Це була перемога!

Звенигора на радощах ударив шапкою об землю, крутнувся, як хлопчисько, на одній нозі і, згрібши в обійми Іванка і Рожкова, міцно притиснув їх до своїх грудей.

— Перемога, браття! Перемога! Го-го-го-о!.. Тікають турки! Тікають, кляті!

Він озирнув весь виднокруг. Скільки сягав погляд, велетенські хвилі людей і коней швидко відкочувалися з придніпровських висот і зникали в ранковому голубуватому тумані. Вже зник з очей вершник у білому тюрбані — візир Кара Мустафа, зник його почет. За візиром намагалися не відстати паші зі своїми загонами.

Звенигора уявив, як серед тієї різномасної і різноликої орави завойовників тікають, якщо живі, Гамід і Сафар-бей, Свирид Многогрішний і кволий безталанний Юрась Хмельниченко... Зв'язані на життя і на смерть з усім військом візира, вони мчать разом з ним без оглядки у каламутну безвість... Арсенові байдужі зараз і Сафар-бей, і Многогрішний. Гамід! Ось із ким хотілося б йому зустрітися і схрестити шаблю! Бо й досі не прохолов у його серці пекельний гнів до жорстокого і підступного спахії. Та ба! Хіба знайдеш його серед цієї круговерті? Тепер, мабуть, навіки розійшлися їхні дороги, і доля ніколи не зведе їх на цій безмежній землі.

З задуми його вивів голос Іваника.

— Арсене, біжімо! Бачиш — турки покидали обоз. Там буде чим поживитись!

І він перший прудко збіг з горба і, швидко перебираючи маленькими ніжками, помчав до покинутого ворогом табору.

ЖИЄМО, БРАТЕ!

1

Разом з дубовобалчанами Арсен Звенигора повертався додому. Зостались позаду чигиринські руїни і политі кров'ю бужинські поля, попереду, в синьому мареві, тремтіла срібна стрічка Сули, широкі, трохи прижовклі луги і знайомий ліс під горою. Кінь почуває близький спочинок, пряде вухами й поривається вперед. Та Арсен притримує його. йому не хочеться від'їжджати далеко від воза, на якому лежить поранений Роман.

Кілька молодих козаків чвалом поскакали в хутір, і там уже, мабуть, знакють про їхнє прибуття — виглядають на вигоні.

Усі поспішають. Підстьобують стомлених коней. Особливо не терпиться Іваникові. Він уперше в житті так довго не був дома і скучив за дітьми та й, чого гріха таїти, за дружиною. У турецькому таборі він таки встиг нахапати різного добра: одягу, посуду, взуття, кілька шабель та ятаганів — і поспішав викласти все те перед Зінькою. їхав з гордовитим виглядом і всю дорогу розповідав односельцям, як він бив турків. Спочатку козаки насміхалися з нього, та коли Звенигора підтвердив, що Іваник і справді врятував його від смерті, а бунчук візира, добутий ним у бою, передав полковникові, примовкли. Одні дивувалися, інші пройнялися повагою. Деякі молодики навіть перестали називати його Іваником, а почали величати дядьком Іваном. Таким з особливим задоволенням він розповідав про свої подвиги.

— Аж ось дивлюся — пре на мене аж п'ять турчинів, — брехав він, забувши, що вчора було чотири, а позавчора тільки три. — Матінко рідна! Всі чорні та здоровенні, як бугаї!.. Понаставляли шаблі сторчма —

ціляться чоловікові просто в живіт... А ще ж треба дивитись, як там управляється Звенигора і Рожков, теж — мушу сказати вам — не останні козарлюги! А то — не дай бог — уб'ють котрого, все життя совість мучитиме... То я тоді я-як розвернуся — та одним махом...

— Всіх п'ятьох? — випереджує хтось із серйозним виглядом.

— Та ні — спочатку тільки двох... А потім і ще з одним упорався. А ті два, як побачили, що непереливки, так і дали дьору! Тільки смуга лягла!.. А я — на допомогу Звенигорі!.. Дивлюся — аж...

Звенигора, який краєм вуха слухав Іваника, бо вже чи не вдесяте чув його побрехеньки, поблажливо усміхнувся в невеличкі темні вуса, що густо висіялися за час війни, і поскакав у голову валки. Зараз — тільки спуститися узвозом — і Дубова Балка. За ним помчали й інші кінні козаки. Позаду тюпали погоничі та піші сердюки.

На вигоні вже стояв натовп. Побачивши козаків, що вискочили верхи на конях із лісу, він сколихнувся і посунув наперед. Почулися крики. Хтось схлипнув, заквилив: молодики встигли розповісти, кого поранено, а. кого й забито.

Звенигора зразу впізнав своїх. Тут були всі, крім пана Мартина. "Невже помер?"—ударила в серце думка, але Арсен відігнав її і пришпорив коня.

Назустріч вирвалися Златка і Стеха. Мов ластівки, шугнули вони до нього. Арсен обох зразу підхопив на руки, поцілував у тугі, засмаглі на сонці щоки.

— Любі мої! Так і їхав з ними до самого гурту, відчуваючи, як від радощів серцю стало тісно в грудях. Тільки коли Яцько схопив коня за гнуздечку, а мати, зойкнувши, подалася наперед, опустив дівчат на

землю, скочив з коня й опинився в обіймах матері. Поряд стояли: дідусь, воєвода Младен, Якуб.

Якщо на світі буває щастя, то, безперечно, вершиною його є повернення воїна додому і зустріч з найдорожчими, найріднішими людьми. Саме таке почуття щастя зараз відчував Звенигора. Бачачи навколо себе радісні, дорогі обличчя, він подумав, що варто було заради цієї хвилини витерпіти все: і тяготи військового походу, і рани, і злигодні. Одно засмучувало: не всі поділяли цю радість, це щастя. Були й такі, хто, втративши на війні сина, батька чи брата, німів від гострого болю, обливався слізьми від горя. Тому й на хутірському вигоні чулися болісні викрики і голосіння. Правда, скоро вони затихли, бо люди звикли ховатися зі своїм горем, переживати його наодинці. Тож кожен, хто дізнавався про смерть близької людини, поспішав додому і там, серед рідних стін, давав волю своїм почуттям.

Зовсім несподіваною була зустріч Іваника з дружиною. Наближався він до гурту з острахом. Ще спускаючись в гори узвозом, перестав пащекувати, а внизу і зовсім затих, похнюпився. Чекав прочуханки від Зіньки. За віщо — і сам не знав, але роки спільного життя навчили, що жіночого серця не збагнеш. Та ще Зіньчиного!.. Боявся, що знову, як і раніш, вона зробить його посміховищем для всього хутора, а такого тепер він, ірой, не перенесе!

Тому й притримував поводи, щоб хоч на якусь мить віддалити зустріч. А очима нишпорив між людьми — де ж Зінька? Хоч вона була дебела молодиця і стояла, оточена дрібними дітками, на видному місці, від хвилювання не помітив-таки, аж поки не пролунав вигук:

— Іванику!

В ту ж мить відчув, що якась сила легко знімає його з коня і несе, мов дитину, на руках. У бідного Іваника аж серце опустилося в живіт від страху. Він зіщулився, чекаючи гарячого ляща. Та раптом відчув на

обличчі такий палкий поцілунок, якого зроду не знав, навіть у перший рік після весілля. А над вухами бриніли солодкі слова:

. — Іванику! Серденько! Любий!

Він розплющив очі: до нього усміхалася Зінька. А він — у неї на руках, як колись давно-давно у мами... Знизу до нього пнулися дитячі рученята.

—— Таточку!

На радощах він цмокнув Зіньку у червону, обвітрену щоку, випручався з міцних обіймів і скочив на землю.

— Живий! — не відставала від нього дружина, все ще не вірячи в своє щастя. — Не вбили турки! Слава богу!

— Замалим не вбили, — погодився Іваник, випрямляючи утлі груди. — Як налетіло на мене вісім турчинів, — матінко рідна! Що робити? Всі чорні та здоровенні... Шаблями так і цілять чоловікові просто в живіт...

— Ой! — сполотніла Зінька.

— А я ж не один. Зі мною і Звенигора, і Рожков... Треба і за ними дивитись, щоб — не дай бог — не вбило котрого, — входив поволі в роль Іваник, відчуваючи, що всі його побоювання виявилися марними, а головне — його слухають. —Та я не ликом шитий! Як розвернувся!..

Навколо Іваника почала збиратися юрма: кожному цікаво послухати, як розповідає про війну бувала людина.

Звенигора, усміхаючись, покрутив головою і перестав прислухатися до пащекувань хвалькуватого козачка. Саме під'їхали підводи з

пораненими, і Арсен допоміг Романові злізти з воза. Він помітив, як його друг переглянувся із Стехою і як Стеха, побачивши на пов'язці, що закривала Романові півголови, запечену чорну кров, раптом зблідла. "Гм, і коли вони встигли?" — подумав Арсен, а сам мимоволі, підсвідоме повернувся до Златки. Чи й вона помітила?.. Златка, звичайно, теж була не позбавлена спостережливості, але її, видно, полонили зовсім інші почуття, — вона не зводила очей з свого коханого. Обличчя її світилося тихою радістю...

Нарешті, Арсен наважився запитати:

— Де ж пан Мартин?

— В хаті. Зле йому, — відповів Якуб.

— То ходімо ж до нього!

У хатині, заклечаній свіжою лепехою і пахучим зіллям та віттям дерев, на білих подушках лежав Спихальський. Його важко було впізнати — схуд, пожовк, очі горіли хворобливим блиском. Побачивши Арсена, зробив зусилля, щоб підвестися, але не зміг і тільки болісно, винувато посміхнувся.

— Пане Мартине! Друже, ну, як тобі? — кинувся до нього Звенигора, потискуючи простягнуті поверх рядна схудлі руки.

— Жиємо, брате! — прошепотів пан Мартин, і в його запалих голубих очах зблиснула сльоза. — Жиємо...

2

В хатині життя боролося зі смертю. На боці життя стояло могутнє здоров'я пана Мартина, знання й уміння Якуба та діда Онопрія, піклування Златки, Стехи та Яцька, батьківське співчуття Младена і

материнське серце старої Звенигорихи. На боці смерті — одним одна маленька, кругла, мов горішок, олов яна куля, що застряла десь глибоко в грудях пана Спихальського і вперто штовхала його до могили. Ці дві сили було кинуто на шалі терезів — котра переважить?

Пан Мартин відчував себе зовсім зле. Ротом часто йшла кров. Щоб не стогнати від гострого болю, він закушував губи, так що вони аж чорніли. Його безперервно била пропасниця і мучила спрага. Яцько приносив з льоху холодного різко-кислого сирівцю, і пан Мартин, цокаючи зубами об череп'яний кухоль, жадібно пив його, важко віддихаючись. Майже нічого не їв, — тільки пив.

— А най його мамі, чим тільки чловєк жиє! — пробував жартувати, з'їдаючи за день дві-три ложки рідкої пшоняної каші з молоком.

Від нього не відходили Златка і Стеха. Цілими днями навпереміну сиділи біля нього, підбивали подушки, міняли заюшені кров'ю і брудом сорочки та рядна. Яцько заступав їх уночі.

Дід Онопрій з Якубом ходили понад Сулою, по гаях та байраках — шукали зілля та коріння. Потім варили пахучі настої, якими тричі на день поїли пораненого, готували мазі.

Але все це допомагало небагато. Панові Мартину ставало все гірше й гірше. На спині, під лопаткою, йому нагнало велику ґулю. Спочатку вона була червона, потім посиніла, зрештою, стала багрово-сиза. В ній пекло, як вогнем, і пан Мартин, не маючи спочинку від нестерпного болто ні вдень ні вночі, зовсім звівся.

На другий день після приїзду Арсена йому, видно, ввірвався терпець, і він заволав:

— О найсолодший пан Єзус, врятуй мене альбо візьми мою душу! Але прошу — не муч!.. Адже видиш — то вже така біда чоловікові, що ліпше — кінець!..

Якуб довго дивився на ґулю, потім почав мовчки длубатися в своїх речах. З ремінного гамана вийняв тонкого блискучого ножика з гострим, як бритва, вістрям.

— Треба різати, — сказав тихо.

Дід Онопрій скрушно похитав лисою головою.

— Гей-гей, чей же то не трухлявий пень, а живе тіло, Якубе. Зачекаємо, поки сама прорве... Розрізати ніколи не пізно, вашець. От чи зашиєш потім? Зачекаймо, кажу тобі!

Якуб завагався. Але Спихальський гарячкове прошепотів:

— Ріж, Якубе! Ріж до дзябла! Все єдно смерть...

— Але ж то дуже боляче, голубе, — почав умовляти його дід Онопрій.

— І так не легко... Юж вшисткі сили стратив, терплячи... Але мам сподіванку, же єдну хвильку лютого болю пережию, най його мамі!

Арсен узяв його на руки — виніс надвір. Тут було сонячно, тепло. Гули на пасіці бджоли. З-над Сули повівав запашний осінній вітрець. Пан Мартин вдихнув його на повні груди — і закашлявся. Бризки крові упали на широкий дерев'яний тапчан, на якому він сидів, підтримуваний Арсеном.

Пан Мартин не сказав нічого. Тільки по змарнілій жовтій щоці поволі поповзла одинока сльоза і загубилася, в давно не стриженому обвислому вусі.

Якуб зняв пов'язку. Проти сонця велика, мов слива, ґуля на спині пораненого блищала зловісно-багрово.

— Ну, тримайся, друже Мартине! Хай поможе тобі аллах!

В Якубових руках блиснув ножик.

Жінки втекли в хату. Яцько, скривившись, визирав із сінешних дверей. Арсен міцніше притиснув до себе Спи-хальського, поклав його голову собі на плече. Дід Онопрій тримав великий шмат білого полотна і горнятко з маззю.

Якуб стиснув зуби — твердо провів ножем по гулі. Спихальський ойкнув — і затих. Із рани хлинула густа, аж чорна кров. Щось лунко стукнуло об тапчан.

— Аллах екбер! Куля! — вигукнув радісно Якуб. — Це ж чудово, ага Мартин! Куля вийшла! Дивись!

Він витер ганчіркою закривавлену кулю, подав Спихальському. При цьому з його обличчя не сходив радісний усміх. Спихальський і собі усміхнувся. Взяв кулю, потримав на долоні, оглянув зі всіх боків, а потім міцно затиснув у кулаці.

— А, клята! Мам тебе в руках, а не в грудях! Вижию — привезу в дарунок пані Вандзі... Скажу: "На, малжонка, дарунок від турського султана, най би був щез! Ото вшистко, що заробив на каторзі агарянській..." Ух, як мені ниньки стало любо! Юж не пече під лопаткою... Дзенькую бардзо тобі, пане Якубе... Якщо і помирати

доведеться, так не страшно... Бо легко мі стало... Ожиємо єще, панове, ожиємо!

— Слава богу, йому полегшало, — прошепотів дід Онопрій, намазуючи шмат полотна коричневою маззю і прикладаючи до рани.

Спихальський облизав пошерхлі губи і витер долонею спітнілого лоба. Йому й справді зразу стало легше. І вперше за багато днів у його серці загорілася маленька іскорка надії. Він попросив, щоб його віднесли знову у хату. йому захотілося спати.

3

Спокій, радість і дух закоханості поселилися у білій . хатині над тихою Сулою. Обидва поранені — і Роман, і пан Мартин — поволі видужували. Прозора медова осінь з черленим золотом гаїв, бабиним літом і неповторними запахами опеньок, кисло-терпкої калини та приємно гіркуватого димку на городах довго була тепла, суха і сприяла поправці недужих. Роман швидше став на ноги, а пан Мартин до самої пилипівки лежав у ліжку, та гострий блиск очей, і, головне, вуса, які поступово — не знати якою силою — знову почали набирати свого колишнього вогнистого, особливо на кінчиках, кольору і пружності, що змушувало їх пнутися вгору, свідчили про те, що справи поляка пішли на краще.

Він навіть закохався. У Стеху. Розумів, що безнадійно, але нічого не міг подіяти з собою. Мимоволі глипав ніжним поглядом на дівчину, випинав груди, підкручував вуса. Краса Стехи не на жарт запала в око вразливому і вдатному до кохання шляхтичеві. Однак дівчина ніби не розуміла всього того й не помічала палких, як думав сам пан Мартин, поглядів. Вона шукала синьо-волошкові очі Романа і з радістю пірнала в них.

Тоді ображений пан Мартин відвертався від Стехи і розпочинав розмову з старою Звенигорихою і дідусем Онопрієм. Улюбленою темою їхніх розмов були пригоди Арсена в Туреччині та інших далеких краях. Про них Спихальський умів розповісти мальовниче і з захопленням. Звичайно, якщо в хаті не було Арсена.

— Ваш син, паніматко, то єсть найперший у світі лицаж! — вигукував пан Мартин. —— В одному бою біля турецької річки Кизил-Ірмак ми з ним удвох поклали щонайменше сотню яничарів! Арсен накидався на них, як лев, як гепард, — і кришив, бив, розтинав їх шаблюкою до самого пояса, нєх буду проклятий, якщо брешу!.. А на морі! О, виділи б ви, як він змагався з розлютованою стихією! Три доби тримав стерно, поки не привів корабель до берега... Потім нас вшисткіх визволив з неволі агарянської, нечестивої... Привів до рідної землі і тутай, під Чигирином і на Дніпрі, хоробро бився з нехристами, заживаючи серед товариства слави непереможного войника. Правду кажу, як бога кохам!

Звенигориха схлипувала, радіючи і страхаючись за сина. Дід Онопрій гладив почервонілу від хвилювання лисину. А Стеха аж світилася від захоплення! От який у неї брат!

Але як тільки Спихальський кидав знову на неї ніжний погляд, дівчина відверталася або виходила з хати.

Роман теж відвертався, щоб пан Мартин не помітив у його очах веселих іскринок сміху. "Ну й пан Мартин, пан Мартин, — думав дончак. — Славний ти чолов'яга! І вдатний до всього: і ворога бити, і горілочку пити, і впопад добре слово мовити... А от накидати оком на Стеху — тут тобі, пане Мартине, зась! Тут ти облизня піймаєш, їй-богу! Дай-но тільки мені зовсім видужати — так і зашлю сватів до Стехи... Славна дівчина!.. І нікуди я вже з-над Сули не поїду: ні на Дон, де в мене ні кола ні двора, ні в рідне сільце під Тулою, де Трауерніхт з мене живого шкуру спустить!" І він крадькома ніжно поглядає на Стеху, милуючись її красою.

Арсен найчастіше проводив дні зі Златкою і Младеном. Младен зовсім видужав і поривався у Болгарію. Затримували його різні причини: спочатку рана, потім хотів дочекатися Арсена з війни, тепер — усі гуртом вирішили, що поїде він тоді, коли Арсен і Златка повінчаються і відгуляють весілля. Весілля ж відкладали через хворобу Спихальського.

А коли Младен особливо гостро відчував тугу за Болгарією, за своїми побратимами по зброї і поривався в путь. Арсен говорив:

— Ще встигнете, воєводо, схрестити шаблі з Гамідом!

— Ти ж не схрестив, хоч обіцяв, — колов у відповідь Младен.

— Не все те можеться, що хочеться.

— Я не дорікаю. Арсене. Навіть радий, що Гамід не зустрівся тобі на шляху. Помститися над ним — то мій привілей!

Вони багато і довго говорили про майбутнє життя Златки, про можливість зустрічі з Младеном. Старий воєвода обіцяв через кілька років, коли рука вже не в силі буде тримати яничарку, назовсім приїхати в Дубову Балку, де йому дуже сподобалося. Згадували Ненка, і кожен мимоволі думав про те, чи вижив ага під час неодноразових штурмів Чигирина, чи, може, наклав головою. А найчастіше згадували Анку, і ці спогади, сумні і світлі, найдужче зближували їх.

У житті Златки й Арсена це був найщасливіший час. Минули, канули в безвість важкі злигодні й небезпеки, які стрічалися на їхньому шляху. Відшуміла, мов горобина ніч, спустошлива кривава війна... їхні почуття, ніжні, сильні, красиві, з якими вони не таїлися, ніби вихлюпували з їхніх молодих сердець. Златка від кохання розквітла. Її очі, теплі, сині, мов літнє море, шукали Арсенових очей і не могли відірватися від них. Жартуючи, вона погрожувала своєму милому, що поїде в Січ і випише його з запорозького реєстру, щоб він був завжди з нею.

— Жінок у Січ не пускають, — сміявся Арсен.

— Я вже якось доберуся до вашого кошового. Та на Запорожжя довелося виїхати не Златці, а Арсенові, і то дуже спішно.

Одного дня прискакав гонець і сповістив, що всі запорожці мусять прибути до Січі на раду.

— Це ненадовго, — втішав Арсен Златку.

— Але небезпечно.

— Ну, яка там небезпека! Виберемо нового кошового Напевне, це знову буде Іван Сірко, якщо не захворіє ста рий... Вип'ємо на радощах кілька бочок горілки та меду — і додому...

Златка нічого не сказала. Тільки сині очі потемнішали від внутрішнього хвилювання.

За кілька днів у Дубову Балку заїхали запорожці з Лубен і Лохвиці, і Звенигора з Романом поїхали разом з ними. Спихальський поривався теж, та ще ледве дибав по хаті. Зажурeним поглядом дивився на від'їжджаючих, побивався:

— А най його мамі, яке лихо спіткало чоловіка! Ні тпр-р-у, ні ну! Сиди, пане Мартине, на припічку, як пес на прив'язі! Тьфу!

ПОБОЇЩЕ В СІЧІ

І

Лист запорожців дійшов до султана. Розлютований невдалими походами під Чигирин, Магомет Четвертий ошаленів від такого

нечуваного нахабства якихось волоцюг, голодранців, що посміли насміятися з намісника бога на землі. Драгомана з полонених козаків, який прочитав і переклав листа, звелів негайно скарати, а сувій жовтавого цупкого паперу кинув собі під ноги — потоптав, а потім спалив над свічкою.

— Я знищу Запорожжя! — закричав несамовито. Той крик долинув до всіх закутків великого султанського палацу. Здригнулася двірцева варта. Зблідли паші і чауші, впали ниць у тронному залі, чекаючи виходу свого володаря.

— Я зрівняю з землею їхню мерзенну Січ! — вереснув ще дужче султан, помутнілими від гніву очима оглядаючи зігнуті спини підданих.

Візир, паші, великий муфтій, вчені мулли, чауші луною відгукнулися:

— Воля хондкара — воля аллаха!

Наприкінці грудня, зимової студеної ночі, кримський хан, виконуючи наказ султана, з сорокатисячною ордою і п'ятнадцятьма тисячами яничарів і спагіїв, присланих морським шляхом з Туреччини, таємними дорогами, відомими тільки найдосвідченішим провідникам, підходив до Січі.

Ще в Бахчисараї він разом з своїми мурзами і гениш-ачерасом [31] Мурас-пашею обміркували, як знищити кубло гяурських розбійників — Запорозьку Січ. Усі зійшлися на тому, що найкраще застукати запорожців зненацька, коли вони не чекають нападу і коли їх у Січі найменше. Відомо, що на зиму запорожці розходяться по зимівниках, зоставляючи лише шістсот-сімсот чоловік для охорони фортеці. Тому хан намислив напасти в ніч на другий день різдва, гадаючи, що запорожці, перепившись ради свята, спатимуть, мов убиті, і їх можна буде легко перерізати, як свиней.

Хан горбиться в сідлі, кутаючись у теплий кожух. Але мороз щипає за носа й щоки, а хижий північний вітер залітає під сукняний башлик і холодить спину.

Орда пробирається степом тихо. На останньому привалі воїни вволю нагодували коней, щоб не іржали, приладнали зброю, щоб не чути було брязкоту. Лише глухий гул лине понад землею від тисяч кінських копит, та і його вітер відносить геть від Січі в ногайські степи.

З темряви виринуло два вершники. Під'їхали до хана — вклонилися. Хан натягнув повід — зупинився. Впізнав мурзу Алі з улуса Ширин-бея. Другий вершник тримався позаду.

— Великий хане, — сказав Алі, — за два фарсахи — Дніпро. На тому боці — Січ. Наш друг Чорнобай каже, що десь тут має бути козацька застава. Я наказав передовому загонові зупинитись...

— Гаразд. Але ми не можемо стояти тут безконечно. Алі, візьми півсотні воїнів, проберись таємно вперед — знайди заставу. Щоб жодної живої душі не випустили! Ми повинні підійти до Січі непоміченими! Хай Чорнобай покаже дорогу!

— Слухаюсь, великий хане!

Вершники повернули коней — погнали в холодну темряву ночі.

Незабаром усе військо зупинилося в глибокій балці. Алі з Чорнобаєм відібрали найспритніших воїнів, спішились і тихо, один за одним пішли вперед. На гребені горба зупинились, присіли в заростях сухого, напівзаметеного снігом полину. Далі Чорнобай поповз один.

Сніг забивався йому в рукави, в халяви. Поземка сікла в обличчя. Але він не звертав на це уваги. Мов хижий лис, розсовував гострим обличчям бур'яни, втягував носом морозне повітря.

Раптом — зупинився: запахло димом. Висунувши голову з бур'янів, оглянувся навкруги. В долині забовваніла чорна хижка. Біля неї, на тлі темно-сірого неба, вимальовувалась тринога вежа.

Запорозька застава!

Чорнобай тихо свиснув. До нього підповз Алі. Позад нього, у засніженому сухому бадиллі, темніли кошлаті малахаї татар.

— Алі, застава, — прошепотів Чорнобай, показуючи пальцем на хижку. — На вежі нема нікого. Холодно — всі поховалися... А може й сплять... Візьми трьох найсильніших батирів — ми з ними підемо попереду. Решта — хай ідуть слідом!

П ять постатей рушили до хижки. Затиснувши в руці ятаган, Чорнобай повз перший. Ще здалеку він помітив вартового, який у важкому овечому кожусі куняв під навісом. Звідти доносилося тихе кінське іржання.

Чорнобай подав Алі знак, щоб зупинився зі своїми сейменами, а сам обійшов хижку з протилежного боку. Виглянувши з-за рогу, переконався, що вартовий спить. Тоді сміливо підійшов під навіс, схопив козака за комір і сильно вдарив ятаганом у спину. Вартовий зойкнув і впав .обличчям у сніг.

За хвилину татари оточили хижку. Чорнобай прочинив дверцята і, зігнувшись, ступив униз. За ним полізли Алі та його батири. З хижки війнуло теплом і запахом хліба й часнику. Праворуч від дверей, на дощаному полу, покотом спало чотири козаки. Ліворуч, у невеликій лежанці, тлів малиновий жар.

Один з козаків підняв голову.

— Це ти, Прокопе?

— Я, — відповів Чорнобай, наближаючись.

— А то хто з тобою?

— Курінний заміну прислав...

— Заміну? — В голосі козака почувся подив: — На кий чорт нам заміна? Ми й самі до ранку довартуємо!

Продерши очі, козак глипнув на людей, яких усе більше набивалося в тісну землянку. Чому їх так багато?.. Раптом — певно, від припливу свіжого повітря крізь розчинені двері — в лежанці спалахнуло полум'я й освітило хижку. Козак витріщив з переляку очі, сахнувся до стінки, намагаючись витягти шаблю.

— Браття, татари! — вигукнув він і в ту ж мить упав Додолу: Чорнобай ятаганом перетнув йому горло.

Татари кинулися на очманілих козаків, які не могли зрозуміти, звідки на них звалилося лихо.

—Беріть живцем! — наказав Алі.

Козаків загнали в куток. Хтось підкинув у вогонь сухого бур'яну. Полум'я освітило чорні, закіптюжені стіни землянки, кривавим відблиском упало на сірі обличчя полонених.

Чорнобай ударив одного по плечу.

— Тхоре, ти?

Той здригнувся, зіщулився. Але, впізнавши свого колишнього хазяїна, шарпнувся вперед і впав на коліна.

— Пане Чорнобай! Пане Чорнобай! — забелькотів. — Невже це ви? Сам бог посилає мені вас у цю страшну хвилину!

— Встань, Тхоре!

Тхір підвівся.

— Ти зробив те, що я наказував?

— Ні, але я ще маю надію...

— Надію, надію!.. Мерзенний боягуз!.. Ти вже півроку на Запорожжі!.. Ну, та про те я пізніше спитаю... Скажи, як пройти в Січ?

Побачивши, що бурю пронесло. Тхір враз пожвавішав.

— З ними? —кивнув на татар, що мовчки, з оголеними ятаганами й шаблями стояли навпроти.

— Так.

— Є одна лазівка... Невеличка таємна хвірточка, якою запорожці носять воду з Дніпра. Вона не замикається...

— Тхоре! — вигукнув козак, що стояв праворуч від зрадника. — Що ти надумав? Іуда проклятий!

Тхір презирливо посміхнувся.

— Заткнись, Товкаче! — І, звертаючись до Чорнобая, додав: — Але ви самі, пане, не потрапите в неї. Я покажу!

Він боявся, що, виказавши таємницю, стане непотрібний Чорнобаєві, і той приріже його в цій землянці. Та не знав Тхір, що в цю мить був на волосинку від смерті. Звичайно неповороткий Товкач блискавично кинувся на нього, схопив руками за горло. Тхір захрипів. Тут би йому й кінець, якби Чорнобай не полоснув Товкача ятаганом по руці. Товкач скрикнув і випустив свою жертву. Тхір з переляку шмигнув під піл. У землянці зав'язався бій. Поранений Товкач здоровою рукою відштовхнув Чорнобая і схопив шаблю, що висіла на стіні. Замахнутися в низькій землянці було ніде, і він сторчма вдарив нею найближчого татарина. Той з вереском упав під ноги своїм одноплемінникам. Татари кинулись на Товкача.

— Саво, бий їх, собак проклятих! — заревів Товкач, наносячи передньому нападникові удар в обличчя.

Але Сава вже сам кинувся на допомогу товаришеві. Зірвавши з стіни полицю, з якої посипалися додолу череп'яні горшки з пшоном, миски й ложки, він оперіщив нею по голові товстопикого батира. Той заблимав очима і похилився назад, перегороджуючи тим, що товпилися за ним, дорогу до козаків.

Скориставшись замішанням серед ворогів, Товкач завдав ще одного удару передньому татаринові. То був мурза Алі. Вістря шаблі ковзнуло по густій вовні кожуха, вп'ялося в горло. Мурза захарчав і впав, мов сніп, на руки своїм сейменам.

В ту ж мить упав і Товкач: закривавлений ятаган Чорнобая пронизав йому груди.

Козак Сава ненадовго пережив товариша. Розлютовані, вражені смертю мурзи, татари накинулись на нього всією зграєю, мов звірі. Пришитий кількома ятаганами і шаблями до дерев'яної стіни, він так і сконав стоячи, з полицею в руках.

— Ой, вай, вай! — залементували над мурзою татари. — Який славний батир загинув від рук цих нечестивих собак-гяурів, гнів аллаха на їхні голови!

— Що скаже нам хан, коли дізнається, що ми не вберегли свого мурзу! Ой, вай, вай!

— Годі вам голосити! — гаркнув Чорнобай, витираючи об одяг Товкача ятаган. —Великий хан чекає на вас! Гайда! Ми своє діло зробили — заставу знищили і взяли язика, що знає таємний вхід до Січі... Переможців хан не осудить! А мурза вже в райських садах аллаха... Чого тужити за ним!

Справді, звістку про смерть Алі хан сприйняв досить спокійно. Коли Чорнобай сказав, що один з полонених козаків — його колишній пахолок — знає лазівку в Січ, він зрадів, вважаючи це щасливою прикметою. Тут же було вирішено змінити попередній план нападу. Замість штурму фортеці, хан запропонував через таємну лазівку ввести в Січ яничарів і спагіїв, які одним ударом винищать усіх запорожців. Орда ж стане навкруги фортеці, щоб і миша з неї не втекла.

Мурас-паша підтримав хана, і військо вирушило далі в путь, додержуючи цілковитої тиші.

За північ Тхір провів турків через замерзлий Дніпро і швидко відшукав у стіні хвірточку, якою козаки вряди-годи ходили до ополонок по воду.

Мурас-паша зібрав начальників загонів.

— Першим увійде в Січ Сафар-бей зі своїми людьми, — давав він останні розпорядження. — Якщо козаки завчасно не виявлять нас, бою не розпочинати, поки все військо не ввійде в фортецю! Я подам знак до атаки... Гайда! Смерть гяурам! Хай славиться ім'я пророка!

Тхір і Чорнобай пролізли в хвіртку і, переконавшись, що в Січі ані душі й козаки сплять по куренях, подали знак. Сафар-бей почав пропускати своїх людей.

Лізли по одному, притримуючи руками зброю, щоб не бряжчала.

— Швидше! Швидше! — підгонив Сафар-бей. До нього підійшов Гамід. Товстий, закутаний у теплу бекешу й гостроверхий башлик, він скидався швидше на купця, ніж на воїна. В похід його послали тому, що він уже був у Січі і його знання могли пригодитися при нападі. З ним був невеликий, але добре вишколений загін спагіїв.

Гамід мав стурбований вигляд. Проти місяця його одутле темне обличчя відливало старою бронзою, в рухах помічалась невпевненість і поспішність. Можливо, йому було неприємно говорити з Сафар-беєм, який, незважаючи на всі намагання спахії примиритися, не хотів зробити останнього рішучого кроку до остаточного примирення. А можливо, Гамід і справді злякався. Все-таки доводилося лізти в пекло до самого Урус-шайтана! Всупереч сподіванням хана і гениш-ачераса на легку перемогу, рядові аги й аскери в глибині серця дуже побоювалися такої небезпечної затії — розбити і з'нищити запорожців у самій Січі, де козаки почувають себе, як риба у воді. Правда, тепер запорожцям не допомагатимуть рідні стіни, та все ж при одній думці, що опинишся у самому кублі тих всесвітньо відомих шибайголів, заводіяк і, ніде правди діти, славетних лицарів, побив би їх аллах, усім ставало моторошно. Тому зле почував себе і Гамід.

— Сафар-бею, дорогий мій, забудьмо про наші суперечки, — промовив він тихо, щоб чув один ага. — Не до того зараз!.. Не подобається мені ця пастка, в яку загонять нас хан і гениш-ачерас. Не вірю я тим двом гяурам...

— У мене теж немає підстав довіряти їм, але їм довіряють старші за нас. Що ми можемо вдіяти?

— Ми повинні бути пильні і виручати один одного.

— Не турбуйся, ага, все буде гаразд. Нас п'ятнадцять тисяч. А козаків усього п'ятсот-шістсот чоловік. Та до того ж, кажуть, вони п'яні... Ми переріжемо їх, мов куропаток. До ранку все буде закінчено! І нам допоможе аллах! — сухо відповів Сафар-бей.

Гамід зрозумів, що і тепер примирення не відбулося. І йому стало досадно, бо він вірив у щасливу зорю Сафар-бея, в те, що молодий рішучий ага досягне в імперії високого становища і міг би при нагоді бути для нього корисний.

— Коли б то так, — буркнув кисло. — Хай аллах буде милостивий до нас!.. А все ж у мене тужно на серці...

Сафар-бей промовчав і поліз у лазівку. Гамід став пропускати своїх людей.

І ось, нарешті, всі воїни гениш-ачераса в Січі. Хан з половиною орди став на березі Дніпра. Друга половина оточила фортецю з боку Чортомлику і поля.

Зловісна тиша нависла над Січчю. Не чути було навіть дихання багатьох тисяч аскерів. Безмовно бовваніли над куренями обмазані глиною широкі комини. Спали під теплими кожухами у високій вежі над воротьми вартові козаки.

Яничари запрудили весь січовий майдан і тісним натовпом розтеклися поміж куренями, їх було так багато. що всі стояли впритул один до одного. Чекали наказу вриватися в курені. Але наказу все чомусь не було. В тісноті аги втратили зв'язок. Кожен боявся голосно мовити слово, щоб не сполохати запорожців. Десь запропастився гениш-ачерас.

Сафар-бей зі своїми людьми зупинився навпроти довгого вибіленого куреня. Десь там, за виплетеними з лози й хворосту та обмазаними глеєм і глиною товстими стінами, спали, не підозріваючи смертельної небезпеки, козаки. Ага ледве стримував разом з переднім рядом яничарів темну живу масу, що напирала ззаду.

Поряд з Сафар-беєм стояли його вірні охоронці Кагамлик і велетень Абдагул. Вони уперлися ногами в сніговий замет, сприймаючи тиск багатьох тіл на себе і захищаючи агу.

Сафар-бей хвилювався. Прокляття! Коли ж буде наказ починати бій?

2

У Лубенському курені спали не всі. Кілька козаків, а серед них Звенигора, Воїнов, Метелиця і Сікач, накрившись ряднами, схилилися в найдальшому кутку біля свічки і грали в карти. На ослінчику блищало золото й срібло.

Діда Шевчика з ними не було. йому ще звечора не поталанило, і він, програвшись до цурки, з досади ліг спати. Не пофортунило йому і з місцем для спання. Він любив умоститися біля груби чи на лежанці, щоб вигрівати старечі кістки. Але сьогодні в курені яблуку ніде впасти;. з усіх усюд — і з паланок, і з найдальших зимівників, і навіть з Лівобережжя та Слобожанщини — понаїздили запорожці, щоб переобрати кошового. На всіх полах густо, мов оселедці в бочці, лежали козаки. З тієї ж причини всі були тверезі, хоча на кошт січової скарбниці було заготовлено чимало горілки, пива й меду, щоб повеселитися після виборів нового кошового.

Поштовхавшись біля груби та лежанки і не знайшовши там ані найменшої щілинки, щоб вшитись між козаків, що хропли на всі заставки. Шевчик змушений був лягти біля віконця. Накрившись з головою старою кожушанкою, він скрутився в бублик і заснув.

Десь ген-ген за північ дід Шевчик раптом прокинувся. Йому приснився страшний сон.

Буцімто поплив він на каюкові трусити ятері в Чортомлику. І заплив далеко, аж за прогній, де риби до гибелі, але не кожен козак наважиться ловити її там. Один кошовий отаман Сірко насмілюється запливати туди, бо й самого чорта не боїться. Кажуть, коли ще був молодий і разом з товаришами шукав місце для нової Січі, одного разу заплив з Дніпра в якусь невідому річку з темними глибочезними ямами, крутими берегами та густим лататтям. Сподобалося йому те місце. Зійшов з човна на берег, щоб краще роздивитися, де фортецю будувати, аж раптом вилазить з очеретів величезний рогатий чорт і суне прямо на нього. Іклами клацає і роги наставляє — хоче розтоптати козака або налякати, щоб тікав. Та не на такого натрапив! Витягнув Сірко з-за пояса пістоля та як бабахне — чорт так і мликнув у воду! Булькнув — і пішов на дно! Тільки хвиля розляглася. А Сірко привів козаків і там, де впадає в Дніпро та безіменна річка, яку на пам'ять про перемогу над чортом відтоді почали прозивати Чортомликом, побудував Січ... І от подумав Шевчик: "Сірко не боявся чорта, коли тут жодної живої душі не було, то чого ж мені боятися тепер? Попливу — заставлю ятері там, де ніхто ще не заставляв! Наберу вранці риби повен човен!" Заплив він з чистого плеса в тиху заводь, вибрав місце та тільки опустив один ятір у воду, — аж тут як вирине з води якесь марище-страховище та як схопить козака за правого вуса — і потягнуло донизу...

Обливаючись потом, Шевчик лупнув очима. За правого. вуса справді хтось його міцно цупирив. Що за нечиста сила! Здається, він уже ж не спить! І не пив звечора!

Лапнувши рукою за вуса, старий зрозумів, що страх його марний. Довгий сивий вус просто примерз до підвіконня і тримався мов на прив'язі.

Не без жалю Шевчик відрізав шматочок вуса, перехрестився і сів, спираючись рукою на зледеніле підвіконня. В курені було темно. Тільки

в кутку блимала під рядном свічка: картярі ще не лягали спати. А надворі світив місяць. Крізь верхні незамерзлі шибки пробивалось голубувате сяйво.

"Мабуть, уже й до ранку недалеко, — подумав дід Шевчик. —Місяць, здається, заходить за сторожову вежу". І щоб переконатися, що незабаром ранок і йому недовго в безсонні перевертатися з боку на бік на твердих дошках, виглянув крізь віконце надвір.

Спершу старий козак подумав, що він або спить, або збожеволів. Просто перед вікном, за якихось три-чотири кроки від куреня, стояла суцільна стіна яничарів. За свій довгий вік перебачив він їх достобіса!

Уперше в житті по-справжньому злякався козак Шевчик! Перехрестившись і ще раз смикнувши себе за вуса, щоб пересвідчитись, що справді не спить, старий припав знову до шибки. Яничари! Стоять, прокляті, сумирно, — мабуть, до бою готуються. Ще й очиськами лупають.

Шевчик притьмом скочив з полу, підбіг до картярів — і потушив свічку.

— Яничари в Січі! — видихнув перелякано.

Метелиця від несподіванки випустив з рук карти.

— Ти часом не збожеволів. Шевчику? — гримнув він.

— Хай мене грім поб'є і свята богородиця, коли брешу! Погляньте у вікна!

Звенигора кинувся до вікна й похолов: Шевчик не збрехав. У Січі було повно яничарів.

— Друзі, будіть товариство! Але тихо!.. Батьку Корнію, підопріть двері, щоб ніякий собака не вскочив!.. Готуйте мушкети й порох!

За хвилину весь курінь був на ногах. Страшні слова;

"Яничари в Січі!" — враз розігнали сон. Поскільки курінний ночував у кошового перед радою, то всі мимоволі почали прислухатися до слів Арсена.

— Ставте порохівниці і ящики з кулями на столи! — наказував він. — Заряджаючі, до столів! Стрільці, до вікон! Вогонь вести безперервно! Нумо, швидше, браттяі Козаки стали на свої місця. Одні заряджали мушкети, інші передавали стрільцям, а ті, вже напоготові, чекали наказу стріляти.

— Вогонь! — крикнув Звенигора.

Гримнув залп. Потім — другий, третій. Курінь заволокло димом. У відповідь знадвору пролунало страшне нелюдське виття. Яничари подалися назад, залишивши на снігу кілька десятків убитих і поранених. Але тікати їм нікуди.

Ззаду колихалася суцільна жива стіна.

Цілитися козакам не доводилося: яничари стояли так густо, що одна куля пронизувала зразу двох, а то й трьох.

Після перших залпів уся Січ схопилася на ноги. Кожен курінь ощетинився дулами мушкетів. Безперервно гриміли залпи. З веж ударили гаківниці й гармати. Рясний дощ куль і ядер лився на січовий майдан, де зібралося найбільше ворогів, і косив їх десятками й сотнями.

Збожеволілі від жаху яничари заметушилися, заметалися по Січі, як звірі у ловчій ямі. Ті, що були ближче до воріт, намагалися відчинити їх.

Даремні зусилля! Ніхто з них не знав потайних підойм, з допомогою яких відчинялися ворота. А коли з надбрамної вежі ударили гармати, натовп відхлинув назад.

Вже ніхто не слухав нічиїх наказів. Кожен думав тільки про порятунок. Бачачи, що звідусіль гримлять постріли, ошалілі яничари і спагії згадали про хвіртку, якою входили до Січі. Туди! До неї! Втекти з цього пекла, де кожен курінь, старшинська хата і військова скарбниця, ба навіть церква — хоч насправді то різнокольорові вікна миготіли в ній від вогню, що вилітав з дул мушкетів, — сіють смерть!

Тисячний натовп ринув до хвіртки. Але прохід там дуже вузький. В нього може протиснутися за раз лише один утікач. І кожен намагається бути тим щасливцем. Дехто прокладав собі дорогу шаблею, стинаючи голови своїм єдиновірцям.

Задні напирали на передніх. Кожен кричав, лаявся, погрожував, проклинав. Хрипи вмираючих, стогін поранених, вигуки поодиноких старшин, що намагалися навести хоч який-небудь лад, безперервний гул пострілів — усе злилося в дикий нелюдський рев

Широкий майдан, усі січові вулички й провулки поміж куренями були вже завалені трупами й пораненими. Поміж ними причаїлося, рятуючись від куль, багато яничарів. Сніг почорнів од крові.

Зненацька в неймовірний шум і ґвалт ввірвався тривожний рокіт тулумбасів, а потім — зазивний клич бойових козацьких рогів, що кликали до атаки.

Звуки лунали з старшинського куреня.

Стрілянина почала вщухати.

І тоді почувся сильний голос кошового Сірка.

— До шабель, браття-молодці! До шабель! Припиніть стрілянину! Виходьте з куренів! Бийте клятих! Смерть бусурменам!

Стрілянина враз припинилася. Крізь розбиті вікна, крізь розчинені навстіж двері з куренів повалили запорожці з шаблями, з ятаганами, з келепами в руках. З криком, з бойовими кличами ринули вони на ворогів, що, ошалілі від жаху, металися в передсвітанковій морозній імлі.

З

Коли з куреня ударив залп і десятки яничарів упалі. в сніг, Сафар-бей відчув, як щось гаряче бризнуло йому на обличчя і руки. "Поранений!" — промайнуло в голові. Інстинкт самозбереження примусив його кинутись додолу. Розпластавшись на снігу і переконавшись, що він цілий і неушкоджений і що кулі перелітають поверх нього, ага оглянувся навколо. Поруч з ним, захлинаючись власною кров'ю, хрипів Кагамлик. Його темні, широко посаджені очі, що так часто прислужувалися загонові Сафар-бея, тепер скляніли, затягувалися туманом. Звернуті до яскравого місяця на небі, вони, здавалося, прохали допомоги. Та Холодний місяць байдуже дивився на тих, хто все життя боготворив його, молився на нього і малював на своїх знаменах.

З другого боку лежав нерухомий велетень Абдагул. З його розірваних грудей цебеніла кров.

Сафар-бей зрозумів, що його обличчя й руки заляпані кров'ю вірних охоронців, і з огидою витерся шапкою. Трохи прийшовши до тями, почав думати, що робити далі. Тікати? Але куди? Не встигнеш підвестися, як тебе пронижуть козацькі кулі... Гукати вояків, щоб, попри вбивчий вогонь, ішли приступом на курені? Даремно! Ніхто тебе не почує в цьому пеклі! Та й хто зважиться лізти у вікна і в двері, з яких так густо гримлять постріли, ніби в куренях не по двадцять-тридцять козаків, як

передбачалося, а щонайменше по триста!.. Шукати Мурас-пашу і запитати, які будуть розпорядження? Смішно про це й думати. Хіба знайдеш його в цьому гармидері? Може, він убитий або накивав п'ятами...

Ні до чого не додумавшись, Сафар-бей вирішив передусім рятуватися самому. Поволі відплазувавши з-перед вікон, рвучко підвівся і кинувся в суточки між куренями. Сюди кулі не залітали. Перечекавши деякий час, визирнув з-за рогу. Весь широкий майдан перед церквою був усіяний тілами яничарів. Сафар-бей аж застогнав од болю й розпачу. Все пропало! Військо, честь, майбутнє, навіть саме життя!.. Аллах екбер, чому ти допомагаєш гяурам? Навіщо знищуєш славних синів падишаха, вірних захисників ісламу? Врятуй їх, о аллах!.. Чи, може, твоя велич і твоя могутність — то тільки пуста вигадка, нікчемний обман?..

Сафар-бей швидко перебіг коротку відстань, що відокремлювала його від фортечної стіни. Тут було просторо і не дзижчали кулі. Вузький мертвий простір, яким, крім нього, скористалося ще кілька десятків яничарів, надійно захищав його від смерті. От тільки — чи надовго?

Зорієнтувавшись, де хвіртка, Сафар-бей почав обережно пробиратися до неї попід стіною.

Раптом стрілянина стихла, і з куренів висипали козаки. Вони були — хто в чому: в кожухах, у жупанах, свитках, а більшість — просто в білих сорочках. Видно, як спали, так і кинулися до зброї.

Сафар-бей зупинився. Ні, до хвірточки добігти він не встигне. Та, здається, там і не проб'єшся крізь тисняву. До того ж майже всі козаки ринули туди, сіючи смерть серед яничарів, які майже не чинили вже опору... Розпач охопив агу. Ніколи ще перед ним так явно, так зримо не стояв привид смерті, як тепер. І якої безглуздої смерті! По суті, доводиться гинути не в бою, не лицем до супротивника, а показуючи йому спину. Ганьба!

Він стояв за рогом зовсім один. Усі яничари, з якими щойно ховався від козацьких куль, десь зникли, розбіглися, можливо, помчали, як і тисячі інших, до рятівної хвірточки. Прихилився спітнілим лобом до крижаної стіни і позирав на завалений трупами майдан, на зблиски проти місяця козацьких щабель, на змішаний з кров'ю сніг і юрбу яничарів, що на очах танула, як віск на вогні.

Раптом перед ним промайнула знайома бекеша Гаміда.. З шаблею в одній руці і пістолем у другій спахія прудко перебіг від одного куреня до сусіднього, видно, маючи намір непоміченим пробратися до хвіртки і крізь неї утекти з Січі. Сафар-бей, забувши про своє становище, іронічно посміхнувся. Цікаво, чи далеко зуміє втекти Гамід? Дуже вже помітна у нього постать.

Гамід не бачив Сафар-бея, хоча був від нього всього за якихось півтора десятка кроків. А Сафар-бей вважав за доцільне не нагадувати Гамідові про себе, бажаючи прослідкувати, що ж робитиме спахія. Невже він ризикне вискочити з своєї засідки і перебігти на очах у сотень козаків широкий майдан? А тільки так він міг добратися до хвірточки.

Однак Гамід явно не поспішав. Притиснувся до стіни, перекинувши шаблю в ліву руку, а пістоль — у праву. На когось вичікував... Ось він весь напружився, завмер, підвівши вгору дуло пістоля. Нагадував собою відгодованого чорного кота, який приготувався до стрибка на свою жертву. В кого ж цілиться спахія?

З пістоля блиснув вогонь — гримнув постріл. В ту ж мить Гамід рвонувся навкіс через майдан, перестрибуючи через убитих і поранених. З-за рогу куреня вискочили два козаки і щодуху помчали за ним. А слідом вийшло ще двоє.

Зупинилися.

— Ах, ти, чортяка! — вигукнув дебелий старий козарлюга. — Горохове опудало! Це ж він у тебе мітив, батьку кошовий!

— Не сумніваюся, — відповів сивовусий міцний козак. — Куля цьвохнула над самим вухом... На півершка вбік — і не було б раба божого Івана! — І раптом закричав: — Хлопці, візьміть-но його живцем. Не рубайте!.. От так!.. Ходімо, брате Метелиця!

— Схопили! Ведуть! — вигукнув Метелиця, пориваючись козакам назустріч.

З-за рогу вийшло троє: попереду, похнюпившись, важко чалапав Гамід, за ним — два запорожці. Сафар-бей мало не скрикнув: один з них — Арсен Звенигораї

Гамід зупинився перед Сірком. Кошовий довго роздивлявся його, потім спитав:

— Ти мене знаєш, турчине?

Звенигора переклав запитання.

— Урус-шайтан... Я зразу впізнав тебе, — глухо відповів Гамід.

— Впізнав? Хіба ти знав мене раніш?

— Знав. Я був на Січі з посольством... І добре роздивився на тебе.

— Гм... І вирішив прикінчити?

Гамід мовчав. Зиркав на козаків, мов зацькований хортами вовк.

— Сікачу, відведи його в холодну, — сказав Сірко. — Це неабияке цабе! За нього ми виміняємо чимало наших людей!

— Батьку! — кинувся до кошового Звенигора. — Не можна відпускати цього собаку живого! Коли б ти знав, хто він такий, то негайно сам зітнув би йому башку!

— Хто ж це?

— Гамід. Мій колишній господар. Я розповідав тобі про нього... Люта бестія!.. Дозволь порахуватися з ним!

Гамід тільки тепер впізнав Звенигору. Безвихідь, лють, відчай забриніли в його звіриному рикові, що вирвався у нього з грудей. Він метнувся до козака і вп'явся йому руками в горло. Але Звенигора різким ударом відкинув його назад. Гамід упав на сніг.

— І справді лютий, — промовив Сірко. — Але ж якось гидко рубати беззбройного...

Звенигора простягнув спахії відібрану у нього шаблю.

— Бери — захищайся!

— На бога. Арсене! —вигукнув Метелиця. —Він може тебе поранити!

— Зате не скаже, що з ним повелися безчесно! Гамід не розумів, що від нього хочуть. Жах скаламутив йому розум. Врешті, побачивши простягнуту до нього руків'ям шаблю, прийшов до тями, схопив її і скочив на ноги. В одну мить розв'язав башлик, скинув бекешу. Поспішав, ніби боявся, що козаки передумають.

Блиснули і схрестилися шаблі. Заскреготала міцна холодна криця. Гамід зразу ж ринувся у наступ і трохи потіснив Звенигору. Відчай додав йому сили. Він розумів, що втрачати нічого, — чи так чи інакше — кінець! Тож єдиним його помислом було прихопити на той світ із собою і свого лютого ворога — запорожця, якого не без підстав вважав винуватцем усіх своїх теперішніх незгод і нещасть.

Сірко, Метелиця і Сікач стояли збоку, спокійно стежачи за поєдинком. Ніхто з них не знав, що ще одна людина, дуже близько пов'язана долею і з Гамідом, і з Звенигорою, слідкує не менш пильно, хоч і не так спокійно за тим двобоєм. Сафар-бей затаїв подих. Він розумів, що Гамід приречений, але жалю до нього не відчував. Скоріше навпаки, боявся, що відчайдушним ударом він нанесе смертельну рану Звенигорі, і Златка залишиться на чужині вдовою. З якогось часу він звик до думки, що в нього є сестра і навіть почав відчувати братерську любов.

Двобій проходив з перемінним успіхом. Звенигора був молодий, дужий, спритний та й пройшов добрий вишкіл у старого Метелиці, зате Гамід накидався на нього з люттю загнаного в глухий кут звіра і тому був дуже небезпечний. Однак було видно, що козак б'ється не на повну силу, а грається з ожирілим і неповоротким спахією.

Врешті, Сіркові набридло мерзнути в самій сорочці на морозі, і він гукнув:

— Кінчай, Арсене!

Звенигора пішов у наступ. Його шабля завертілася з блискавичною швидкістю. Гамід ледве встигав відбивати небезпечні випади козака і відступав усе далі й далі на середину майдану, захаращеного трупами яничарів. Це створювало нові труднощі для обох бійців. Потрібно було слідкувати за тим, щоб не перечепитися, бо найменша помилка, сліпа випадковість могла стати фатальною.

— Гяур! Собака! — цідив Гамід, стримуючи навальний натиск свого колишнього раба. — Рабе! Ти зараз станеш віч-на-віч із аллахом! . і

— А може, ти, Гаміде? —посміхнувся Арсен, перестрибуючи через трупи двох яничарів, що лежали хрест-навхрест один на одному. — У тебе більше підстав зустрітися з ним сьогодні!

Він зробив глибокий випад і відчув, як шабля тупо ввійшла в груди спахії. Гамід охнув і поточився назад. Але, видно, рана була не глибока, бо він раптом зібрав усі свої сили і сторчма, як списа, кинув свою шаблю в Звенигору. В якусь коротку мить Арсен помітив той небезпечний рух ворога і встиг трохи відхилитися. Шабля про-свистіла побіля вуха, зачепивши тільки ефесом, і шурхонула в сніг.

Наступний удар запорожця був невідворотний: Гамід закинув назад голову і важко впав на стоптаний закривавлений сніг.

— Ну, браття, гайда! Будемо кінчати супостатів! — Сірко з Метелицею і Сікачем побігли до східної стіни, де ще вирував бій.

Звенигора витер шаблю і заглянув у непорушне обличчя свого мертвого ворога. З Гамідом було покінчено. Він лежав горілиць, великий, важкий і зовсім не страшний, розплющеними очима дивлячись у чуже небо, яке він хотів зробити своїм.

Позаду почувся скрип снігу. Арсен швидко оглянувся: до нього поволі наближався турок. Тінь від куреня закривала його обличчя. Арсен знову підняв шаблю, але турок раптом простягнув уперед обидві руки і тихо промовив:

— Салям, Арсене! Не впізнаєш?..

— Ненко!

— Так, я Сафар-бей... Нещасний Сафар-бей, якому аллах присудив померти сьогодні від твоєї руки, як помер щойно Гамід... Арсене, убий мене! Бо в самого рука не здіймається завдати собі смертельного удару.

— Ненко, про що ти говориш! Забудь це бридке ім'я — Сафар-бей! Тільки через цю потвору, — Звенигора показав на труп Гаміда, — ти став яничаром...

— Мені від цього не легше. Я мушу сьогодні померти...

— Нещасний! Навіщо доля занесла тебе сюди! — вигукнув Арсен. — Хіба, може, для того, щоб ти прозрів!..

Ходімо зі мною!

— Куди?

— Ходімо, я врятую тебе. Виходу з Січі зараз немає.

Але я посаджу тебе в холодну, і ти будеш там у безпеці.

А завтра — побачимо.

Він схопив агу за рукав і потягнув з майдану.

4

Роман Воїнов помітив якісь дві підозрілі темні постаті, що, відокремившись від гурту яничарів, навзгинці перебігли січову вуличку і вскочили у відчинені двері першого ж куреня. "Хто б це міг бути? Турки? Не схоже. А своїм— чого б тікати і ховатися", — подумав він і повернув слідом за ними. У сінцях причаївся, прислухаючись до глухого шепоту, що доносився з куреня.

— Ось чийсь жупан — переодягайтеся швидше! — почувся перший голос. — Під виглядом козаків здеремося на вал, а звідти плигнемо вниз, на той бік, — і шукай вітра в полі!

— Ні, у мене інша думка, Тхоре, — відповів другий голос. — Ми повинні відчинити браму. Хан з військом увірветься в Січ і затопить її ординцями! Їх тут— сорок тисяч!

— Ви збожеволіли, пане Чорнобаю! — обурився Тхір. — Нас запорожці схоплять раніше, ніж ми відчинимо браму! Натягайте глибше на лоба шапку — і гайда на вал!

— На валу нас так само можуть схопити, дурню! Слухай, що я кажу! З валу скотишся — поламаєш ноги та й будеш якраз .у руках запорожців!.. Ні, єдиний вихід — руками татар знищити Січ! Вона для нас — як більмо на оці!.. Поки ще яничари обороняються, треба впустити татар!.. Ходімо!

Роман вихопив з-за пояса пістоль, звів курок. Відступив од дверей... Так от які птахи залетіли сюди! Сам Чорнобай із своїм пахолком!

Двері широко розчинились — і на порозі вималювалась темна постать.

Прогримів постріл. Передній — то був Тхір — упав навзнак, на руки свого супутника. Той кинувся назад і проходом, поміж довгим столом і полом, побіг у глиб куреня.

— Стій! Стій, недолюдку —прокричав Роман і побіг слідом.

Чорнобай скочив на піл, пригнувся і раптом шуснув у вибите вікно.

— Не втечеш, собако! — кинув дончак, перестрибуючи через подушки, рядна і кожухи, безладно розкидані запорожцями під час тривоги.

Він добіг до вікна і прожогом вискочив крізь нього надвір. В ту ж мить позаду хтось хекнув, ніби забивав довбешкою палю. Свиснула шабля. Роман кумельгом покотився по снігу. Це його врятувало. Чорнобай цілився в голову — і шабля, розітнувши повітря, до самого пруга ввігналася у липову лутку. Поки Чорнобай висмикнув її, Роман схопився на ноги. їхні шаблі кресонули іскри.

Бій між ними був короткий, але лютий. Поранення в Чигирині ще давалося взнаки, і Роман, відчуваючи, як хитнулася під ногами земля, почав поволі відступати назад. Підбадьорений успіхом, Чорнобай ще більше посилив натиск, щоб якнайшвидше покінчити з козаком.

Одного не врахував Чорнобай — Романового вміння битися на шаблях. Знаючи, що довгого напруження він не витримає, Роман раптово крутнув убік і спіднизу пругом міцно ударив по шаблі супротивника. Вона бренькнула і переломилась. Ошелешений Чорнобай остовпів. Роман міг пронизати його наскрізь, але занадто було спокусливо узяти таку птаху живцем. Тому приставив йому до горла вістря шаблі і поволі почав тиснути до куреня, аж поки Чорнобай не вперся спиною у стіну.

Так і стояв, боячись і на крок відпустити від себе ворога, бо коли б той кинувся тікати, наздогнати б не зміг.

— Романе, що ти тут робиш? — почувся позаду здивований голос Звенигори.

— Сюди, Арсене, сюди! — гукнув Роман. — Глянь, кого я спіймав!

Він краєм ока бачив, як Арсен з якимось турком наблизились до нього.

Чорнобай намагався опустити голову, щоб на лице не падало місячне світло, але Роман кольнув його у підборіддя, примушуючи закинути голову назад.

— Чорнобай! — вигукнув Звенигора. —На Січі! .Яким побитом?

Той мовчав.

— З турками й татарами прибув, — пояснив Роман. — Хотів орду впустити в Січ. —Що нам з ним робити? Прикінчити пса?

Звенигора задумався.

—Ні, ні, хай судить товариствої Зачинимо до ранку в холодній!

— Арсене, ти маєш право сам його судити! То й суди!

Я тільки заради тебе зберіг йому життя...

— Спасибі, брате. Однак мій суд—то самосуд. А ця людина завинила перед усім народом. Тож хай і судить його товариство... Ходімо, Чорнобаю! Завтра поговоримо з тобою! * — '

Чорнобай похилив голову, поволі поколивав уздовж куреня. За ним ішло троє: Роман, Звенигора і Сафар-бей.

5

До ранку побоїще в Січі закінчилось. Лише півтори тисячі яничарів і спагіїв вислизнули з пастки, в яку самі залізли, і принесли ханові звістку

про жахливу загибель своїх товаришів. Забувши про високий сан і тисячі простих воїнів, що темною масою стояли кінним строєм навколо, хан простер до неба руки і страшно, розпачливо завив, вискалюючи проти місяця гострі білі зуби.

— У-У-у! Шайтан!.. Горе нам!.. У-у-у!

Він ударив коня під боки і помчав у степ, геть від Дніпра. За ханом, збиваючи мерзлу землю ударами кінських копит, двинула орда.

Посланий Сірком у погоню кінний загін запорожців не зумів наздогнати ворога. Перемахнувши через Дніпро і промчавши до сторожової застави, загін зупинився на горбі. Сходило сонце. Внизу розстилався голий безлюдний степ. По ньому в напрямі Перекопу сірів широкий — на цілу версту—слід від десятків тисяч копит. Вдалині котилася по білій сніговій пустелі темна широка пляма. То тікала засліплена смертельним жахом кримська орда.

Звенигора під'їхав до козацької застави. До його слуху долинув із землянки ледве чутний стогін.

— Товариство, сюди! Наших побили! — гукнув Арсен. У землянці тхнуло димом і кров'ю. Переступаючи через трупи, Звенигора пройшов до лежанки. Там сидів на долівці Товкач. З його грудей вилітав глухий натужний стогін. Арсен схопив товариша за голову — заглянув у напівзаплющені скляніючі очі.

— Брате!

Товкач здригнувся, поволі розплющив повіки, довго вдивлявся в обличчя, що схилилося над ним.

— Ти, Арсене?

Звенигора потиснув холонучі руки козака.

— Так, це я.

Напружуючи всі сили, Товкач прошепотів:

— Як... там...

Його ледве було чути, але Звенигора зрозумів, що він хоче спитати.

— Усе гаразд. Яничарів побили. Хан утік. Наших загинуло тридцять козаків, вісімдесят поранено.

— Слава богу... тепер я... можу спокійно... померти. Він заплющив очі. Та враз стрепенувся, ніби якась думка пронизала його згасаючий мозок.

— Арсене... Тхір... Тхір... зрадник... бережіться! Ця звістка не вразила Звенигору: він уже знав про зраду Тхора. Його вразило інше: ця звістка тримала Товкача при житті, додавала йому сили дожити до ранку. Він не міг, не мав права померти, не застерігши товаришів. Пронизаний ятаганом наскрізь, він спереду затулив рану рукою, а спиною притиснувся до лежанки — і так сидів усю ніч, щоб не стекти кров'ю, щоб товариство дізналося про те, хто провів ворогів у Січ. Тепер, звільнившись від своєї таємниці, випростався, розкинув важкі, могутні руки — і навіки замовк.

Запорожці зняли шапки. Вони оцінили вагу козацької самовідданості.

6

Поховавши з почестями загиблих товаришів, запорожці зібралися перед військовою канцелярією, щоб судити Чорнобая.

Три козаки вивели його з холодної і поставили на ґанку перед товариством. Він мерзлякувато ховав руки в рукави, втягував гостре підборіддя в комір кожуха, дивився тьмяним поглядом униз. Тільки раз позирнув поверх козацьких голів і, побачивши замерзлі, скоцюрблені трупи яничарів, що лежали на почорнілому від крові снігу, здригнувся і затулив обличчя руками.

— Від правди, Чорнобаю, не втечеш і не заховаєшся! — сказав Сірко. — Настав час оглянутися на своє мерзенне життя і дати відповідь перед народом за все! Народ, наш добросердий і часто прощає провини синів своїх, наставляє на путь істини тих, хто схибив, оступився в горі чи скруті. Та тому, хто пролив кров людей наших, хто заради жалюгідної наживи, заради ласощів заморських і срібла-золота агарянського торгував дітьми нашими, завдаючи їх в неволю бусурменську, тому, хто разом з турками й татарами хотів знищити славну Січ Запорозьку, яка споконвіку захищала землю українську від нападів ворогів наших, — тому прощення немає!... А втім — хай судить тебе товариство! Ти значний козак: батько твій був полковником, сам ти був сотником, тож хай ніхто не скаже, що осудив тебе один Сірко! Як скаже товариство, так і буде!.. Звенигоро, розкажи все, що знаєш, про цю людину!

Звенигора піднявся на приступець. Розпочав зі своєї першої зустрічі з Чорнобаєм у старому вітряку, коли хотів визволити дівчат, викрадених для продажу в татарські й турецькі гареми. І чим далі розповідав, тим нижче хилив голову Чорнобай. Дарма що лютий мороз, над ним стовпом здіймалася пара, а на лобі виступав холодний піт. Коли ж Звенигора розповів про те, що Чорнобай зі своїм пахолком увів яничарів у Січ і хотів відчинити татарам ворота, сотник уклякнув на коліна. На майдані зчинився галас.

— Що там довго судити-рядити — забити собаку! Киями до смерті! — закричали запорожці. — Причепити коневі до хвоста і пустити в степ!

— Повісити на сухій вербі!

— На кіл його! Він же хотів посадити Арсена!

— Четвертувати!

І жодного голосу на захист підсудного. Натовп клекотів од гніву. Найбільш гарячі вихопили шаблі, готові на місці розправитися із зрадником.

Тоді Сірко підняв пернача. Настала тиша.

Кошовий ступив крок наперед, зняв перед товариством шапку. Голос його прозвучав суворо, — кожне слово дзвеніло, мов мідь. ^

— Браття, отамани, молодці, славне низове товариство! Знаменний сьогодні у нас день: завдяки пильності козака Шевчика і вашій мужності ми здобули велику вікторію і врятували матір нашу — Січ! Ми показали і туркам, і татарам, що сила наша нездоланна, що вірні сини України — козаки запорозькі і на цей раз, як і багато разів у минулому, не жаліючи живота свого, відстояли вітчизну і честь свою, а нападників покрили одвічною ганьбою! І кожен з вас не ховався у запічку в час смертельної небезпеки, а хоробро бився з ворогами нашими. Честь і слава на віки вічні вам, лицарі непоборні!

— Честь і слава нашому батькові кошовому!

— Слава Сіркові! Хочемо і надалі бачити його кошовим!

— Сірка! Сірка! Слава Ганнібалові українському! Знову довелося кошовому підняти вгору пернач, щоб установити на майдані тишу.

— Спасибі за честь, товариство! Але рада старшин вибори нового кошового призначила на післязавтра. Ось тоді ви і виберете достойного... А зараз я не про те хотів сказати. Я хотів сказати, що важко нам у такий переможний щасливий день усвідомлювати, що трапляються серед люду нашого такі виродки, як Чорнобай. Не хотілося б цей світлий день затьмарювати судом над ним. Однак мусимо. Щоб одна паршива вівця всі отари не псувала... Бачу — у всіх у нас одна думка: смерть мерзенному псові, вічна ганьба зрадникові!

Запорожці знову не втрималися, закричали:

— Смерть!

— Ганьба!

Декотрі вихопили шаблі, і вони мов блискавки замиготіли на іскристому морозному сонці. Сірко підвищив голос:

— Ні, браття, не так! Найкраще придумав Шевчик, — ось він шепче позаду... Йому ми сьогодні завдячуємо честю і життям, тож хай буде так, як він скаже!.. Іди сюди, Шевчику, герою наш, — скажи товариству свою думку!

Дід Шевчик став поряд з кошовим. Маленький, в латаній свитині і великій, укритій памороззю овечій шапці, зі зморщеним обличчям, він в інший час здався б смішним, та зараз ніхто з козаків і не подумав посміхнутись. Відкашлявшись, Шевчик сказав:

— Браття, а що я надумав своєю дурною головою, — послухайте!.. Ми ніколи не терпіли і не прощали зрадників. Але такого, як Чорнобай, ще не було на нашій землі! Він продавав бусурменам наш цвіт весняний — доньок наших! Він хотів убити нашого лицаря славного — Арсена Звенигору! А тепер мав злий намір знищити разом з турками й татарами Січ Запорозьку, тобто всіх нас!.. Тож хай іде в пекло разом з друзями

своїми, отими, що лежать порізані на снігу!.. Ми зараз будемо спускати їх у Дніпро під лід... Хай же і він пливе попід льодом аж до моря, а там — як захоче — і до самого султана в гості! Прив'яжімо його до якого-небудь яничара — та й шубовснімо в ополонку!

— Молодець Шевчик! Добре надумав! |

— От так старий! От так голова! |

Шевчик не звик за своє довге, але нужденне життя до похвали і, зніяковівши, шмигнув у натовп.

Чорнобай люто блискав очима з-під рудих брів. Руки його тремтіли, губи закушені до крові. Він поривався щось сказати, але не міг розціпити судорожне стиснуті зуби, і крізь них вилітало глухе ричання. Він поволі відступав назад, аж поки не ударився спиною об стіну. Його схопили і потягли на майдан.

Звенигора показав на задубілий труп Гаміда.

— До цього в'яжіть! Вони один одного варті! Чорнобай вирячив очі, уперся ногами в шорсткий сніг. Метелиця швиргонув його додолу, коліном притис до задубілого тіла спахії. Козаки миттю скрутили живого з мертвим міцним мотузком. Молодий запорожець підскочив на коні, запряженому в шлею. Сікач ухопив барок, накинув на гак петлю мотузка — гукнув:

— Вйо!

Кінь смикнув — з тріском відірвав примерзлий до землі труп Гаміда, поволік до воріт. Чорнобай випручав з-під мотузка закляклу руку, хапався за кострубатий сніг. здираючи до крові шкіру, закричав дико:

— А-а-а!..

Метелиця перехрестився, плюнув:

— Собаці — собача смерть!

Минуло три дні. Сходило холодне зимове сонце. Після січової ради, на якій знову було обрано кошовим Івана Сірка, запорожці довго, до півночі, веселилися, пили — і тепер спали по куренях як убиті. В ранковій тиші лунко скрипнули завіси фортечної брами. Ворота відчинилися — і з них виїхали три вершники: Звенигора, Роман і Ненко. Так, Ненко!.. Він тепер назавжди розпрощався з ім'ям Сафар-бей і їхав починати нове життя. Він погано уявляв, яке воно буде, але вже твердо знав, що повороту до старого нема, як нема повороту вчорашньому дню.

Вершники поминули січову слобідку, що починала куритися ранковими димами, поминули широкий слобідський майдан, на якому височів гарний посольський дім, і крутим берегом Чортомлику поскакали в безмежний білий степ.

ЕПІЛОГ

Стояв теплий весняний день. Золоте коло сонця поволі здіймалося вгору по голубому небу. Линув радісний журавлиний крик — кру, кру... Гай попід горою зеленів молодим м'яким листям, пнувся увись тугим співучим гіллям. Весело дзвенів над полями невтомний жайворонок.

Спихальський піднімався вгору по крутій стежці, ведучи за повід осідланого коня. Біля боку в пана Мартина — шабля, до сідла приторочені великі дорожні сакви. Позаду-здиралися на гору Арсен зі Златкою та Роман зі Стехою. їх наздоганяв Яцько. Хлопець трохи відстав: на ходу мережив ножиком гарну ліщинову палицю.

На високому шпилі, звідки відкривався широкий вид на красуню Сулу і далекі засульські простори, Спихальський зупинився, наставив у блакитне небо гострі шпичаки вусів.

— Гай-гай, най його мамі, як тутай хороше! Так гарно, що, прошу панство, розкинув би руки, схопив би всеньку землю в обійми та й умер би від вєлкєго щенстя!

— Не вмирай, пане Мартине! Ми ж іще не раз сподіваємося бачити тебе в Дубовій Балці в гостях! — сказав, підходячи, Звенигора і обняв поляка за плечі. — Знай, що тут завжди будуть раді тобі.

— Дзенькую бардзо, брате Арсене, за твоє добре серце! Коб не туга за Польською... за ойчизною укоханою... то б лишився я тутай з вами, друзі мої солодкі... Як бога кохам, лишився б!.. Але мушу їхати, бо та земля польська — теж прекрасна, рідна... Кличе мене... Та ще хочу увидіти пані Вандзю, — ввійти до покою і гукнути нагло:

"Гей, малжонка, як жила-розкошувала тутай без мужа!" Ех!.. А вона скаже: "Падам до ніг тобі, пане Мартине, бій мене, лай мене, але дозволь залишитися з тобою... Буду вірна тобі до скону". Х-ха! — Він невесело усміхнувся, а потім почав прощатися. В його голубих очах зблиснула сльоза. — Прощайте, друзі мої дорогі! Хай вам щасливо живеться-ведеться!.. Кохам вас, як рідних. Не забувайте пана Мартина, а він вас до остатнього дня свого не забуде!.. А доведеться бувати в наших краях — пам'ятайте, же там єст сільце Закопане, а в ньому жиє ваш незрадливий друг і пшияцель Мартин Спихальський!.. До відзенья, панство!

Останні обійми, останні поцілунки — і вже пан Мартин на коні. Вдарив огира ногами під боки — і той затупцяв нетерпляче, стримуваний ремінними поводами, забасував, а потім зірвався — і з місця пішов чвалом.

На далекому горбі Спихальський зупинився, підвівся на стременах, помахав рукою — і за мить сховався за обрієм...

— Ну, от і все, — нема пана Мартина. Ніби частку серця відірвав і забрав з собою, —сказав Звенигора глухо. — Нещодавно провели ми в путь воєводу Младена і Ненка... Тепер — Спихальського... Хоч ти, Романе, не надумай махнути на Дон, та ще й зі Стехою... Чуєш?

— За мене не турбуйся. Приріс я до Дубової Балки, як щепа до стовбура...

— І я теж, — вставив Яцько.

Арсен обняв їх, а потім легенько відштовхнув од себе.

— Ну йдіть. А ми зі Златкою трохи постоїмо тут. Вони зосталися вдвох. Стояли на високому шпилі і довго дивилися в той бік, куди поїхав пан Мартин. Потім козак заглянув коханій в очі, що синіли густо, як море... Як він любить дивитися в їхню бездонну глибину! Як він рвався до них! Скільки доріг пройшов, щоб, нарешті, мати змогу кожного дня милуватися ними! У скількох смертей видерся з пазурів, щоб не вицвіли вони від сліз і туги!..

Ніжно взяв її голівку шкарубкими, змозоленими руками, осипав обличчя поцілунками.

— Златко!

— Арсене!

Тремтіло, наповнене весняними пахощами, повітря.

І небо, мирне, безхмарне, дивилося на них з високості й наче мліло від розкоші й щастя.

Сіли. Арсен поклав голову Златці на коліна і заплющив очі. В одну мить промайнули перед ним страшні картини минулого — неволя, втеча, бої, походи... Для чого те все? Кому потрібні муки і кров, злигодні й смерть людська? Чиє сповнене чорної злоби серце бажає погромів, пожарищ, руїн? Хіба мало на світі простору, сонця, тепла? Хіба щастя не у відчутті того, що ти живеш, дихаєш запашним повітрям рідної землі, насолоджуєшся усмішкою милої і теплом її ніжних рук?

Арсенове серце мліло і завмирало від незнаної досі втіхи і пестощів. Златка цілувала його очі, тонкими пальцями перебирала м'якого чуба. Довго роздивлялася на тверді зарубцьовані шрами. Побачивши за вухом слід від кулі, нагнулась, припала до нього губами.

— Арсенчику, важко тобі доводилося? — прошепотіла.

— Важко.

— Ти більше не кинеш мене? Правда? Будемо тепер завжди разом?

— Будемо, Златко! Будемо, люба!

Вони замовкли. Златка дивилася в безмежний простір, заколисана щастям і радісним весняним співом жайворонка. Звенигора щокою притулився до її коліна, вслухався і в неповторну музику весни.

Раптом його вухо вловило ледь чутний тупіт копит. Він підвівся — глянув довкола. Ген-ген на виднокрузі мчить якась темна цятка! Що воно? Чи то вітер гонить перекотиполе безкраїм степом, чи вершник поспішає з важливою звісткою?

Звенигора пильно вдивляється вдалину. Ні, то не перекотиполе! Швидко, не спиняючись, не затримуючись у високих сухих торішніх бур'янах, жене та чорна цятка, то зникаючи на хвилину в невидимій звідси балці, то виринаючи на зелених пагорбах.

Гонець!

Придивися — бачиш: жевріє, мов головка будяка, малиновий верх його шапки, іскряться проти сонця самоцвіти на піхвах здобутої в боях дорогої шаблі. Летить бистрокрилим птахом дужий кінь.

Златка стривожено простежила за Арсеновим поглядом і теж побачила вершника.

Хто то? Куди він мчить? Невже знову війна?

Звенигора мовчки пригорнув Златку до грудей, ніби хотів назавжди захистити її від усього лихого на світі. А серцем слухав далину, і йому вже вчувалися звуки козацьких сурм, що кличуть .у похід, іржання бойових коней на коротких привалах, приглушені голоси товаришів і ледь чутний брязкіт зброї в тривожній тиші ночі... І зрозумів він, що його щастя коротке. Недарма ж мчить гонець, не жаліючи коня! Недарма сповнюється далеким гулом копит земля!.. От-от життя знову покличе його на тяжку нескінченну дорогу, назустріч вітрам і грозам... Бо й само ж воно —— дорога без кінця!